

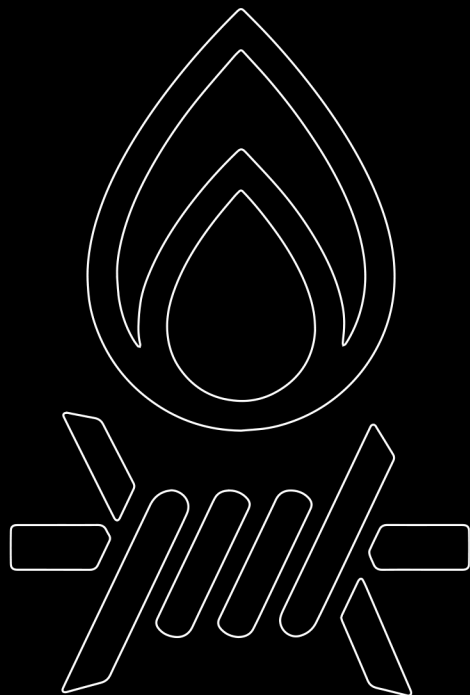
ЗБОРНИК

„80 ГОДИНА ОД ПОЈМА ГЕНОЦИД –
СТУДИЈА СЛУЧАЈА: ГЕНОЦИД НАД
СРБИМА, ЈЕВРЕЈИМА И РОМИМА У
НЕЗАВИСНОЈ ДРЖАВИ ХРВАТСКОЈ“

Зборник радова са конференције са међународним учешћем

“80 YEARS OF THE TERM GENOCIDE –
CASE STUDY: GENOCIDE AGAINST
THE SERBS, JEWS AND ROMAS IN THE
INDEPENDENT STATE OF CROATIA”

General book from conference with international participation

МУЗЕЈ ЖРТАВА ГЕНОЦИДА
GENOCIDE VICTIMS MUSEUM

2024

Едиција
Varia
Књига 7 / Book 7

© Музеј жртава геноцида / Genocide Victims Museum, 2024

Објављивање ове књиге подржали су
Министарство културе Републике Србије
Телеком Србија
Фондација Музеја жртава геноцида

Publishing of this book was supported by
Ministry of Culture of the Republic of Serbia
Telekom Srbija
Genocide Victims Museum Foundation

**„80 година од појма геноцид –
Студија случаја: Геноцид над
Србима, Јеврејима и Ромима у
Независној Држави Хрватској“**

Зборник радова са конференције са
међународним учешћем

**“80 years of the term genocide –
Case Study: Genocide against
the Serbs, Jews and Romas in the
Independent State of Croatia”**

Collection of papers from conference with
international participation

Уредништво / EDITORIAL BOARD

др Драган Цветковић, музејски саветник

(главни и одговорни уредник)

Музеј жртава геноцида, Београд

Dragan Cvetković, PhD, Museum Adviser

(Editor-in-Chief)

Genocide Victims Museum, Belgrade

др Небојша Стамболија, виши научни сарадник

Институт за савремену историју у Београду

Nebojša Stambolija, PhD, Senior Research Associate, Historian

The Institute of Contemporary History, Belgrade

др Милица Карић, кустос, научни сарадник

Музеј жртава геноцида, Београд

Milica Karić, PhD, Curator, Research Associate

Genocide Victims Museum, Belgrade

Рецензенти / REVIEWERS

др Милан Гулић, научни саветник

Институт за савремену историју у Београду

Milan Gulić, PhD, Principal Research Fellow

The Institute of Contemporary History, Belgrade

др Раде Ристановић, виши научни сарадник

Институт за савремену историју у Београду

Rade Ristanović, PhD, Senior Research Associate

The Institute of Contemporary History, Belgrade

др Маријана Мраовић, научни сарадник

Војни архив, Институт за стратегијска истраживања,

Универзитет Одбране

Marijana Mraović, PhD, Research Associate

Military Archive, Strategic Research Institute,

University of Defence

др Данило Ковач, доцент

Филозофски факултет, Универзитет у Бањој Луци

Danilo Kovač, PhD, Docent

Faculty of Philosophy, University in Banja Luka

Садржај/Contents

13 Kiril Feferman, PhD

**THE CONDUCT OF THE INDEPENDENT STATE OF CROATIA
TOWARDS SERBS DURING WORLD WAR II:
A BRITISH AND AMERICAN PRESS PERSPECTIVE, 1941**

др Кирил Феферман

ПОНАШАЊЕ НЕЗАВИСНЕ ДРЖАВЕ ХРВАТСКЕ ПРЕМА
СРБИМА ЗА ВРЕМЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА:
ПЕРСПЕКТИВА БРИТАНСКЕ И АМЕРИЧКЕ ШТАМПЕ, 1941

25 Проф. др Драга В. Мاستиловић

**ЗАТИРАЊЕ СРБА У
ТРАВНИЧКОМ СРЕЗУ 1941. ГОДИНЕ**

Draga Mastilović, PhD

ERASURE OF SERBS IN THE TRAVNIK DISTRICT, 1941

43 др Немања Девић, др Оливера Драгишић

**СТРАДАЊЕ СРПСКОГ НАРОДА У БУГОЈНУ
ТОКОМ ГЕНОЦИДА У НДХ 1941–1945. ГОДИНЕ**

Nemanja Dević, PhD, Olivera Dragišić, PhD

SUFFERINGS OF THE SERBIAN PEOPLE IN
BUGOJNO DURING GENOCIDE IN NDH 1941–1945

73 Небојша Озимић, виши кустос

**СВЕДОЧЕЊЕ МЛАДЕНА ВУКОТЕ О СТРАДАЊУ У
ЗЛОГЛАСНОЈ ЈАСЕНОВАЧКОЈ ЦИГЛАНИ**

Nebojša Ozimić, Senior curator

TESTIMONY BY MLADEN VUKOTA ABOUT SUFFERING
IN THE INFAMOUS JASENOVAC CIGLANA

- 81 Тамара Вијоглавин Манчић, Виши архивиста – професор историје
ХОЛОКАУСТ БРЧАНСКИХ ЈЕВРЕЈА У НДХ
Tamara Vijoglavlin Mančić, Senior Archivist - History Teacher
SUFFERINGS OF THE JEWS FROM BRČKO
- 117 dr Vera Klopčič
SEĆANJE NA ROMSKE ŽRTVE GENOCIDA TOKOM DRUGOG SVETSKOG RATA U HRVATSKOJ
Vera Klopčič, PhD
REMEMBRANCE TO ROMA VICTIMS OF GENOCIDE DURING THE SECOND WORLD WAR IN CROATIA
- 127 Вид Р. Ерцег
ДВА ИЗВЕШТАЈА ГРКОКАТОЛИЧКОГ ЕПИСКОПА ИВАНА БУЧКА О ПОЛИТИЧКОЈ И ВЕРСКОЈ СИТУАЦИЈИ У НДХ И КРИЖЕВАЧКОЈ ЕПАРХИЈИ ИЗ 1942. ГОДИНЕ
Vid R. Erceg
TWO REPORTS BY GREEK CATHOLIC BISHOP IVAN BUCHKO ON THE POLITICAL AND RELIGIOUS SITUATION IN THE NDH AND THE DIOCESE OF KRIŽEVCI FROM 1942.
- 165 dr Nataša Mataušić
LIJEČNIK ANTUN NAJŽAR, ZLOČINAC ILI SPASITELJ SRPSKE DJECE U „PRIHVATIŠTU ZA DJECU IZBJEGLICA” U SISKU?
Nataša Mataušić, PhD
DOCTOR ANTUN NAJŽAR, CRIMINAL OR SAVIOR OF SERBIAN CHILDREN IN THE "SHELTER FOR REFUGEE CHILDREN" IN SISAČ?
- 185 др Милица М. Карић
СТУДИЈА СЛУЧАЈА: ОСТАЦИ СВЕТА – РОМАН О ЈАСЕНОВЦУ?
Milica Karić, PhD
CASE STUDY: *OSTACI SVETA*, A NOVEL ABOUT JASENOVAC?

205 др Петар Драгишић

**СРПСКА ЈАВНОСТ ОСАМДЕСЕТИХ О
ГЕНОЦИДУ НАД СРБИМА У НДХ**

Petar Dragišić, PhD

SERBIAN PUBLIC OPINION IN THE 1980-S ABOUT THE GENOCIDE
AGAINST THE SERBS IN THE INDEPENDENT STATE OF CROATIA

217 Марија В. Љубинковић, МА

**САВРЕМЕНА РЕЦЕПЦИЈА ГЕНОЦИДА И ХОЛОКАУСТА У
НДХ – ИНСТРУМЕНТАЛИЗАЦИЈА СТРАДАЊА
САГЛЕДАНА КРОЗ ПОЈАМ КОРИСНЕ ПРОШЛОСТИ**

Marija Ljubinkovic, MA

CONTEMPORARY RECEPTION OF GENOCIDE AND HOLOCAUST IN
ISC - INSTRUMENTALIZATION OF SUFFERING VIEWED THROUGH
THE NOTION OF USEABLE PAST

233 мастр. Георгије Вулић

***HISTORIKERSTREIT И ГОЛДХАГЕН ДЕБАТА – КАКО СЕ НОСИТИ
СА КОНТРОВЕРЗНОМ ПРОШЛОШЋУ И КАКО ЈЕ ПРЕВАЗИЋИ?***

Georgije Vulić, master historian

HISTORIKERSTREIT AND GOLDHAGEN DEBATE – HOW TO DEAL
WITH CONTROVERSIAL PAST AND HOW TO OVERCOME IT?

ПРЕДГОВОР

Од самих почетака до савременог доба људска цивилизација је перманентно суочена са бројним судбоносним изазовима који су претили да потпуно униште до сада познати свет. Пустоши, глад, епидемије, природне катастрофе и непрекидни ратови проузроковали су бројне патње и страдања кроз више хиљада година забележену људску прошлост. Ипак, по обиму, интензитету, суровости и нетрпељивости, страдања и патње забележене током Другог светског рата издвојиле су се од свих до сада забележених. Према досадашњим проценама бројних стручњака, чија је професионална усмереност изучавање највећег војног сукоба у повести, у периоду од 1. септембра 1939. до 9. маја 1945. године страдало је више од 60 милиона људи.

Највећи војни сукоб у историји човечанства отпочео је нападом нацистичке Немачке на Пољску 1. септембра 1939. године. „Септембарска кампања“ окончана је 6. октобра 1939. године поделом дотадашњих територија Пољске између нацистичке Немачке и Совјетског Савеза. Док су трупе Вермахта напредовале ка Варшави, Рафаел Лемкин, пољски правник јеврејског порекла, напустио је Варшаву 6. септембра 1939. године и отишао, преко Литваније, у Шведску где се настанио с почетка пролећа 1940. године. У Стокхолму је краткотрајно предавао на стокхолмском Универзитету и упоредо је отпочео са прикупљањем, преводима и анализом званичних докумената нацистичке Немачке у намери да проникне у суштину политичког, идеолошког и војног нацистичког успеха. Убрзо, по добијању дозволе из Сједињених Америчких Држава, Рафаел Лемкин је напустио Шведску и преселио се у Северну Каролину (САД) где је отпочео са радом на Правном факултету Универзитета Дјук (Duke University). Од првих дана боравка у Сједињеним Америчким Државама Рафаел Лемкин је наставио проучавања нацистичке окупације и њених окупационих власт широм поробљене Европе. Управо из ових истраживања настало је капитално дело Рафаела Лемкина под насловом *Axis rule in occupied Europe: laws of occupation, analysis of government, proposals for redress*, први пут публиковано 1943. године.

У поменутом делу Рафаел Лемкин је први пут употребио термин „геноцид“ повезавши античке традиције са њиховим модерним изразима. Грчка именица *genos* (род, племе) и латински глагол *occidere* (убити) оживотвориле су термин који је од тренутка ступања у јавни простор проузроковао небројене политичке, друштвене, историографске и социолошке консеквенце. Од посебне важности је чињеница да аутор у другом делу своје научне монографије под називом *The Occupied Countries*, у двадесет и шестом поглављу које је посвећено ратним збивањима у окупираној

Краљевини Југославији, недвосмислено истиче, када је у питању случај Независне Државе Хрватске, да је над српским народом почињен геноцид. *Genocide policy is directed predominantly against Jews and Serbs*, записао је Рафаел Лемкин, и додао да је српски народ уништаван системски у оквирима „геноцидног законодавства“ које су власти Независне Државе Хрватске усмерила према превасходно српском народу, али и према припадницима јеврејске и ромске заједнице.

Имајући у виду значај лика и дела Рафаела Лемкина, увиђајући да се термин „геноцид“ у савременој епохи у све већој мери девалвира, као и чињеница да се навршило осамдесет године од ковања термина „геноцид“, Музеј жртава геноцида, референтна установа културе од националног значаја, јединствена на простору југоисточне Европе, организовао је Међународну научну конференцију под називом „80 година појма геноцид – Студија случаја: Геноцид над Србима, Јеврејима и Ромима у НДХ“. О важности међународне научне конференције у организацији Музеја жртава геноцида сведочи и чињеница да је исту свечано отворила председница Владе Републике Србије гђа Ана Брнабић.

Међународна научна конференција у организацији Музеја жртава геноцида одржана је 8. и 9. новембра 2023. године у сали „Београд“ Палате Србије и окупила је бројне научнике из области историје и других сродних наука из Србије и иностранства чија су истраживања превасходно усмерена ка изучавању страдања српског, јеврејског и ромског народа током Другог светског рата. Теме које су биле заступљене односиле су се на геноцид почињен над Србима на целокупном подручју Независне Државе Хрватске, на појам геноцида и његово тумачење у историографији и праву; идеолошке основе и законодавну праксу геноцида у Независној Држави Хрватској; државу, институције, политичке организације и покрете као носиоце спровођења геноцида, ратних злочина и злочина против човечности; Холокауст у Независној Држави Хрватској; геноцид над Ромима у Независној Држави Хрватској; ратне злочине и страдање деце у Независној Држави Хрватској; извршиоце, спасиоце и посматраче; проблематику утврђивања броја страдалих држављана Краљевине Југославије са простора Независне Државе Хрватске, односно на простору Независне Државе Хрватске; злоупотребу цивилних жртава са простора Независне Државе Хрватске у савременом јавном простору; жртве са простора Независне Државе Хрватске у књижевности, на филму, у ликовној и музичкој уметности, стрипу; културу сећања на жртве у Независној Држави Хрватској; обраду тема у вези са геноцидом над Србима, Холокаустом, геноцидом над Ромима, ратним злочинима и злочинима против човечности на простору Независне Државе Хрватске у настави и школским уџбеницима.

Пред вама се налази Зборник радова представљених на Међународној научној конференцији Музеја жртава геноцида под називом „80 година појма геноцид – Студија случаја: Геноцид над Србима, Јеврејима и Ромима у НДХ“. Садржај Зборника радова чини четрнаест научних радова које потписују аутори мултилатералног струковног опредељења и професионалног ангажмана. Приспели радови резултат

су истраживачких процеса који су аутори довршили у намери да допуне сложену мозаичку представу страдања српског, јеврејског и ромског народа током Другог светског рата, да осветле савремене перцепције ових трагичних историјских периода, као и да укажу на заступљеност у савременој педагошкој пракси.

Музеј жртава геноцида изражава велику захвалност ауторима на одзиву за учествовање у Међународној научној конференцији под називом „80 година појма геноцид – Студија случаја: Геноцид над Србима, Јеврејима и Ромима у НДХ“, нашим уваженим колегама и колегиницама рецензентима на издвојеном времену да прегледају приспеле радове и дају своју оцену рукописа, као и колегиницама и колегама из Музеја жртава геноцида на успешно реализованој међународној научној конференцији.

У Београду, новембра 2024. године.

Вршилац дужности директора
Бојан Арбутина

Kiril Feferman, PhD
Ariel University, Israel
kirilf@ariel.ac.il

THE CONDUCT OF THE INDEPENDENT STATE OF CROATIA TOWARDS SERBS DURING WORLD WAR II: A BRITISH AND AMERICAN PRESS PERSPECTIVE, 1941

Abstract: The article explores how British and American newspapers reported on the treatment of Serbs by the Independent State of Croatia (NDH) during World War II. The NDH, established in 1941 with support from Nazi Germany, quickly adopted radical and genocidal policies aimed at the Serb population. These included mass killings, forced conversions, and deportations, which were part of the Ustaše's efforts to ethnically cleanse the territory. The article is based on a review of 44 articles published in British and American newspapers in 1941. By contrasting them, it is possible to see the challenges faced by the Western press in accessing reliable information from within the NDH, often relying on second-hand reports and even Nazi propaganda. The British and American newspapers reported on atrocities, but their coverage

Keywords: American, British, Croatia, NDH, Press, Serbs

Introduction

The pivotal year of 1941 marked a profound transformation in the Balkans as Yugoslavia, under the pressure of a swift military defeat, disintegrated, leading to the establishment of the Independent State of Croatia (NDH). Formed in April 1941 by the ultra-nationalist Ustaše movement, with the backing of Nazi Germany,¹ the NDH emerged amidst the

¹ E.g., Kiril Feferman, "Nazi 'divide et impera'": Comparing Soviet and Yugoslavian cases in 1941," *Istorija 20. veka*, br. 34, 1 (2016), 97-108; Nada Kisić Kolanović, "Siegfried Kasche: njemački pogled na Hrvatsku 1941. godine," *Časopis za suvremenu povijest*, br. 43, 3 (2011), 773-800.

chaotic landscape of World War II, particularly following the invasion and subsequent dismemberment of Yugoslavia by Nazi Germany and its allies.² The rapid collapse of Yugoslavia and the sudden rise of the NDH surprised and perplexed many international observers, including the British and American press.³

From its inception, the NDH embarked on a radical population policy that swiftly escalated into a systematic campaign of genocide. This genocidal agenda primarily targeted the Serb and Jewish populations, driven by the Ustaše's extremist nationalist and racial ideologies.⁴ The regime's actions, characterized by mass killings, forced conversions, and deportations, were integral to its efforts to ethnically cleanse the territory under its control.

Separated from the epicenter of events in former Yugoslavia, particularly in Croatia, the British and American media grappled with the challenge of piecing together accurate accounts of the events unfolding within the boundaries of the NDH. Despite the scarcity of reliable information and the inherent challenges posed by conflicting sources, fragments detailing the NDH's brutal treatment of the Serbian population, as a unique feature characteristic of this regime in German-dominated Europe, gradually surfaced.

This study sheds light on the ways the British and American press came to terms with the Croatian regime's actions against Serbian civilians. It examines different coverage and looks into varied explanations provided by the newspapers in the two countries in reporting on the violence unleashed by the NDH that resulted in the murder of ordinary civilians, targeted violence against Serbian Orthodox clergy, the practice of hostage-taking and led to the disproportionately high number of Serb civilians.

The article is founded upon the examination of forty-four pertinent articles published in the British and American press during the year 1941. Among the British newspapers scrutinized are *The Observer* (London), *The Scotsman* (Edinburgh), as well as publications spanning the British Empire such as *The Globe and Mail* (Toronto, later known as *The Globe and Mail*), *The Palestine Post* (Jerusalem), and the *South China Morning Post* (Hong Kong). In the United States, the analysis includes newspapers such as the *Chicago Daily Tribune*, *The Christian Science Monitor* (Boston), the *Daily Boston Globe*, the *Los Angeles Times*, the *New York Times*, the *New York Herald Tribune*, *The Sun* (Baltimore), and *The Washington Post*.

The article is structured into two chapters, delineating the coverage of pro-Serbian and pro-Croatian narratives, albeit acknowledging occasional ambiguities in this strict catego-

² Ivo Goldstein, "The Independent State of Croatia in 1941: On the Road to Catastrophe," *Totalitarian Movements and Political Religions*, br. 7, 4, (2006), 417–427.

³ Tim Luckhurst, "An Unworkable Policy Which Encourages The Enemy to Fight to The Last Gasp," *Journalism Studies*, br. 16, 6, (2015), 887–903.

⁴ E.g., *Ustaška zverstva: zbornik dokumenata (1941-1942)*, priredio Milan Koljanin, Novi Sad: Arhiv Vojvodine: Izdavačka ustanova Eparhije Bačke; Banjaluka: Arhiv Republike Srpske, 2020; Milan Koljanin, „Идеологија и политика уништења Срба у НДХ,” *Vojnoistorijski glasnik*, br. 1 (2011), 66–91; Tomislav Dulić, "Mass killing in the Independent State of Croatia, 1941–1945: a case for comparative research," *Journal of Genocide Research*, br. 8, 3, (2006), 255–281; Jonathan Steinberg, "Types of Genocide? Croats, Serbs and Jews, 1941–5," *The Final Solution: Origins and Implementation*, David Cesarani (ed.). London: Routledge, 1994, pp. 175–193.

rization. Each chapter follows a chronological progression to illuminate the evolving discourse. Furthermore, the conclusion delves into the ostensibly distinct viewpoints espoused by British and American newspapers.

Pro-Serbian coverage

The inaugural British article addressing the attitudes of the Independent State of Croatia towards the Serbs, titled “Serbs Arrested in Croatia,” was published on 13 April 1941.⁵ It underscored the significant challenge of accessing primary information regarding events within the NDH, necessitating the reliance on Ankara radio broadcasts, which, in turn, cited sources in Budapest. As per the report, several prominent Serbian officials were detained in Croatia and detained as hostages.

On 9 May, the *Los Angeles Times* contributed a brief article addressing a decree issued by the Croatian government, mandating that Serbs residing in Zagreb vacate certain neighborhoods within a 48-hour timeframe.⁶ The rationale provided by the NDH for this directive, aimed at “combating Serbian influences,” was highlighted within the report. Of special interest is the source on which the article was based, DNB, *Die Deutsches Nachrichtenbüro*, the official Nazi press agency.

Of significant importance is a substantial article published on 11 May in the *New York Times*.⁷ This article extensively addressed military developments throughout occupied Yugoslavia, with particular emphasis on Nazi Germany’s strategies to suppress the emerging Serbian rebellion. It noted the purported merciless treatment of Serbs remaining in Croatia by the Croats, although specific details were lacking. Notably, the article stood out not only for its breadth of coverage but also because it relied on firsthand reporting by a journalist who directly observed the initial phases of the German occupation.

Another noteworthy article, dated 19 May, was published in the *Washington Post*.⁸ Authored by the final American journalist stationed in Yugoslavia, this piece notably refrained from mentioning any mistreatment of Serbs by Croats, instead focusing on the plight of Serbian prisoners-of-war and Jews coerced into labor gangs in Belgrade under German authority. This article exemplifies a recurring theme in the coverage, attributing the mistreatment of Serbs primarily to German forces.

On 17 July, the *South China Morning Post*, based in British-administered Hong Kong, released a report that stood out for its coverage.⁹ This brief article contained exclusive infor-

⁵ “Serbs Arrested in Croatia,” *The Observer*, 13 April 1941, p. 5.

⁶ “Croats Order Serbs Out of Capital City,” *Los Angeles Times*, 9 May 1941, p. 9.
See also Filip Škiljan, „Progon Srba iz Zagreba i oduzimanje srpske imovine 1941. godine,” *Tokovi istorije*, br. 1 (2013), 85–115.

⁷ “RAY BROCK, “Nazis Held Ready to Crush Serb Guerrillas and Jews: Nazi plan to crush Serbs is reported,” *New York Times*, 11 May 1941, p. 1.

⁸ Leon Kay, “Jews, Serb Prisoners Forced To Clean Up Belgrade’s Debris,” *The Washington Post*, 19 May 1941, p. 4.

⁹ “Revolt Suppressed: Serbs and Jews Break From Croatian Camp Budapest, July 15,” *South China Morning*

mation on the policies of the NDH towards Serbian civilians, unavailable elsewhere in the English-speaking world, despite being attributed to the United Press. Drawing from sources in Budapest, the report detailed the escape of 100 Serbian and Jewish prisoners from what was described as “an improvised Croatian concentration camp”¹⁰ amidst a broader uprising. It noted that 50 of these escapees were subsequently recaptured and subjected to court-martial proceedings.

This marked the initial emergence of reports detailing the particularly radical phase of the NDH’s anti-Serbian policies, catching readers unprepared. However, its publication in a newspaper neither British nor American suggests a degree of skepticism among major newspapers towards disseminating such sensational news. Furthermore, readers were left in a state of uncertainty regarding the origins of these camps, the criteria and legal justification for incarcerating individuals there, and the extent of their proliferation.

The article published by *The Globe and Mail* from Toronto, dated 23 July, brought attention to the alleged execution of 80,000 Serbs by Nazis and Croats.¹¹ This marked the first instance in the Western press where such a substantial estimate of Serbian civilian casualties was mentioned. However, understanding how the newspaper arrived at this figure proved challenging, if not impossible, without delving into the broader context of the radical policies implemented by the NDH towards the Serbs. Regrettably, this crucial background information was absent from the report. This pattern of fragmented reporting, lacking essential contextualization, was evident in an article published by *The Scotsman* on 28 July. The piece referenced “the merciless measures taken by the Germans and their Croatian vassals,” particularly highlighting the shooting of 119 Serbian civilians.¹²

On 13 August, the *New York Times* reported on a plot uncovered in Croatia, resulting in the execution of twenty Serbs and Jews.¹³ Another incident involved the execution of 102 individuals held hostage in Zagreb, accused of involvement in what was labeled as “a Communist plot.” In addition to reaffirming the Croatian narrative attributing the murder of Serbian and Jewish civilians to their purported ideological allegiance (Communist), it is noteworthy to trace the convoluted path through which this news reached the pages of the American newspaper: from Budapest to Rome (where the *New York Times* maintained a correspondent post) via the Vatican’s newspaper, *The Osservatore Romano*.

On 4 November, provincial British newspapers, including the *Derby Daily Telegraph*, *Leicester Evening Mail*, and *Liverpool Evening Express*, as well as the American

Post (Hong Kong), 17 July 1941, p. 9.

¹⁰ See, for example, Milan Koljanin, “The Role of Concentration Camps in the Policies of the Independent State of Croatia (NDH) in 1941,” *Balkanica*, br. 46 (2015), 315–340.

¹¹ Brighman Daniel T., “Nazis, Croats Execute 80,000 Serbs; Pace of ‘Blitzkrieg’ Slowed 50 Per Cent in Past Four Weeks Defense Tough,” *The Globe and Mail*. 23 July 1941, p. 1.

¹² “Valiant Serbs: Guerrilla Forces in the Mountains Growing GERMANS SHOOT CIVILIANS.” *The Scotsman*. 28 July 1941, p. 6.

¹³ “122 More Serbs Executed: Vatican Paper Reveals Plot in Croatia – Revolts Spread.” *New York Times*, 13 August 1941, p. 3.

New York Herald Tribune three days later, provided detailed accounts of atrocities committed in Croatia.¹⁴ They reported on the murder of priests, including four bishops and 100 Orthodox priests, in Noshia, Croatia. Additionally, it highlighted the flogging and banishment of the Archbishop of Zagreb to Belgrade. The article underscored the broader Axis persecution of the Yugoslav people, citing a staggering death toll of approximately 340,000 Serbs by 1 October. The information was attributed to sources in Ankara.

A remarkably high estimate of Serbian civilian casualties, totaling “200,000 men, women, and children,” was cited in an article by the significant *Liverpool Daily Post* on 20 November.¹⁵ This report garnered attention on the front page, a noteworthy occurrence for the British media, which was predominantly preoccupied with warfare on other fronts. Additionally, the article mentioned the execution of 5,000 hostages in the last three months. However, the question of culpability for these atrocities arises. According to the newspaper, these individuals were slain in “the Axis-controlled ‘Independent’ State of Croatia.” Implicit in this statement is skepticism regarding the true extent of the NDH’s independence within the Axis-dominated landscape of Europe.

Finally, a brief note that appeared in *The Observer* in mid-December is worth mentioning. Strikingly devoid of any direct or even indirect sources regarding events in the Balkans, the British media was compelled to rely on German communiqués. On 14 December, this newspaper reported on the execution of “a hundred Jews, Communists, and anarchists following attempts against the German troops of occupation.”¹⁶ Apart from the information hunger, in which the Western media found itself regarding the events in the Balkans, the article also underscores a trend of attributing all blame for the persecution of Serb civilians in the NDH to Germany, while Croatia remained unscathed.

Pro-Croat

The initial, pertinent American article surfaced on 13 April, employing an indirect route to obtain information, relying initially on Italian media and ultimately sourcing from Hungarian outlets. According to this report, Serbs, led by General Dusan Simovitch, were implicated in what was described as the “wholesale slaughter” of Croats in Sarajevo, purportedly in retaliation to the declaration of the Independent State of Croatia. Addi-

¹⁴ “Priests in Croatia Murdered.” *Derby Daily Telegraph* (Derbyshire, England), 4 November 1941, p. 8; “Four bishops and 100 Orthodox priests of the Orthodox Church at Croatia have been murdered.” *Leicester Evening Mail*, 4 November 1941, p. 8; “Yugoslavs Capture Town.” *Liverpool Evening Express*, 4 November 1941, p. 1; “Serbian Church Puts Massacre Toll at 340,000: Reports Bishops Tortured and Slain by Nazi-Backed Croat Regime of Pavelich.” *New York Herald Tribune*, 7 November 1941, p. 5.

¹⁵ “200,000 Serbs Killed.” *Liverpool Daily Post*, 20 November 1941, p. 1. See also “Luckless Serbs.” *Northern Whig* (Antrim, Northern Ireland), 20 November 1941, p. 2.

¹⁶ “Germans to shoot 100 Jews and Communists.” *The Observer*, 14 December 1941, p. 6.

tionally, the *New York Times* reported instances of Croatians being subjected to torture and death in various locations across Serbia.¹⁷

Following the outbreak of the Serbian uprising, the *Christian Science Monitor*, based in Boston, assumed a leading role in pro-Croat coverage. Its report on 15 August 1941, offered a comprehensive account of a significant event unfolding in Croatia: the execution of 75 individuals on the preceding day.¹⁸ These executions were purportedly in response to a mutiny that transpired in a concentration camp situated in Travnik, Bosnia. The individuals were reportedly condemned for their alleged involvement in spreading Communist propaganda and distributing leaflets. The direct association between the perceived "crimes" and the ensuing punishment suggested a degree of justification for the actions taken. Moreover, the uncritical citation of Croatia as the source of this information hinted at pro-Croat sympathies within the newspaper.

One month later, the same newspaper published a lengthy report on the resurgence of a guerilla fighting with a long and telling title, "Anti-German Terrorism Flares Anew in Croatia: More Arrests Serbs Burn Village."¹⁹ The article detailed attacks targeting German and Croatian military personnel, mostly by the Chetniks, and expanded on the Croat "response": systematic house searches, indicating the extent of security measures implemented by the authorities in response to the perceived threat. The source of this information was attributed to Berlin, highlighting the international nature of the news coverage during this period. At the same time, presumably, to counter-balance the general anti-Serbian overtone of the article, it also mentioned BBC broadcast, in which the attackers were referred to as "patriots".

A month later, the same newspaper released a lengthy report on the resurgence of guerrilla warfare with a detailed and revealing title: "Anti-German Terrorism Flares Anew in Croatia: More Arrests Serbs Burn Village."²⁰ This article provided a comprehensive account of attacks aimed at German and Croatian military personnel, predominantly carried out by the Chetniks. However, according to the report, the Croatian side responded merely by systematic house searches and patrolling streets. In this instance, the choice of source was undeniably Berlin itself, repeatedly signaling where the newspaper's sympathies lay in this conflict. At the same time, presumably in an attempt to mitigate the general anti-Serbian sentiment prevalent in the article, it also referenced a BBC broadcast wherein the attackers were labeled as "patriots".

In its edition, dated 23 September 1941, this newspaper reported on the execution of 50 Communists and Jews in Croatia.²¹ These individuals were accused of being the "intellectual originators" behind a bomb attack in Zagreb. The language used bore a striking resemblance to a Nazi police report from the Reich. Indeed, *The Christian Science Monitor* had no qualms about acknowledging that its source was the Berlin radio.

¹⁷ "Serbs Said to Slay Croats," *New York Times*, 13 April 1941, p. 27.

¹⁸ "Seventy-five Persons Executed in Croatia." *The Christian Science Monitor*, 15 August 1941, p. 3.

¹⁹ *The Christian Science Monitor*, 15 September 1941, p. 7.

²⁰ *The Christian Science Monitor*, 15 September 1941, p. 7.

²¹ "Nazis Execute 50 Communists, Jews in Croatia." *The Christian Science Monitor*, 23 September 1941, p. 3.

Just a day later, the *Chicago Daily Tribune* highlighted an incident where Serbs hiding in the hills allegedly killed 104 Croatian soldiers.²² Citing sources from the Associated Press in Zagreb, the perpetrators were branded as Serbian “outlaws,” portraying a narrative of lawlessness and disorder, justifying measures taken by authorities to restore law and order, such as “the execution of 50 individuals by Zagreb.” This news, alongside the report from the NDH regarding the court-martial and execution of two members of the official Ustashi assault squads “for despotically murdering and rubbering Serbs,” appeared in the *New York Herald Tribune*.²³ Nevertheless, the two articles’ overall tone exhibited a slightly greater degree of balance when contrasted with that of *The Christian Science Monitor*.

Conclusion

The primary factor elucidating the divergent approaches adopted by British and American media regarding the mistreatment of Serbian civilians by the Independent State of Croatia in 1941 is rooted in their respective engagements with the ongoing war. The United Kingdom was entrenched in conflict with Nazi Germany. Hence, there was a gradual recognition that the NDH had aligned itself with Germany, which shaped British perceptions, leading to heightened scrutiny and criticism of the NDH’s actions.²⁴

In contrast, the United States was incrementally approaching a decisive juncture in its relationship with Nazi Germany, maintaining its officially non-belligerent status until early December 1941. The US neutrality influenced its perspective on the NDH. Additionally, considerations of peace between Serbian Americans and Croatian Americans within the US context played a role in shaping American attitudes towards the NDH.²⁵ Furthermore, the US government viewed Yugoslavia as within the British sphere of influence, contributing to its nuanced understanding of the geopolitical dynamics at play in the region. Ultimately, the United States administration, through fostering amicable relations with the Yugoslavian government-in-exile, initially prioritized maintaining a pan-Yugoslav facade.²⁶ This

²² “Serbs in hills hideout kill 104 Croat soldiers: Defy Bombs; Win Recruits; Zagreb Executes 50.” *Chicago Daily Tribune*, 24 September 1941, p. 6.

²³ “Serbian Bands Refuse to Yield, Kill 104 Croats: 50 Put to Death for Long-Distance-Call Bombing of Zagreb Phone Exchange.” *New York Herald Tribune*, 24 September 1941, p. 7.

²⁴ Mark C. Wheeler, *Britain and the War For Yugoslavia, 1940-1943* (Boulder, Colo.: East European Quarterly, 1980).

²⁵ Ольга Аршинцева, Александр Сковородников, „Югославия в европейской политике Великобритании в 1938-1941 гг.“ *Izvestiya of Altai State University*, br. 2 (106), (2019), 48-53; Rob McCormick, “The United States’ Response to Genocide in the Independent State of Croatia, 1941-1945,” *Genocide Studies and Prevention*, br. 3, 1 (2008), 79, 83-85.

²⁶ Ivo Tasovac, *American foreign policy and Yugoslavia, 1939-1941* (College Station: Texas A&M University Press, c1999), 146-147.

commitment posed a significant obstacle to endorsing reports that highlighted the NDH's egregious mistreatment of the Serbian population.

This discrepancy explains the largely consistent stance of the British media, heavily influenced by anti-German sentiment, regarding the treatment of Serbian civilians by the NDH in 1941. In contrast, the discourse within the US media was multifaceted, occasionally featuring pro-German sympathies and often characterized by the perception of a distant and non-engaged observer.

The Independent State of Croatia was effectively cut off from the rest of the world, making it increasingly challenging to obtain any information about events within its borders, especially sensitive information concerning the mistreatment of Serbian civilians by the NDH. This information deficit was particularly evident in the British media, which had to rely on messages relayed through various intermediaries. In contrast, the US media still had access to first-hand information from nearby Italy or Hungary. However, due to the lack of reliable sources and the proliferation of unconfirmed rumors about widespread atrocities against the Serbian (and Jewish) population by the NDH, both American and British media resorted to citing official Croat or German sources.

Overall, 1941 marked a year in which Western newspapers found themselves poorly informed and ill-equipped to adequately cover the escalating ethnic cleansing of Serbs by the Independent State of Croatia, which rapidly evolved into a genocidal campaign.

References

Brighman Daniel T. "Nazis, Croats Execute 80,000 Serbs; Pace of 'Blitzkrieg' Slowed 50 Per Cent in Past Four Weeks Defense Tough." *The Globe and Mail*. 23.7.1941, 1.

Brock Ray, "Nazis Held Ready to Crush Serb Guerrillas and Jews: Nazi plan to crush Serbs is reported," *New York Times*, 11.5.1941, 1.

"Croats Order Serbs Out of Capital City," *Los Angeles Times*, 9.5.1941, 9.

The Christian Science Monitor, 15.9.1941, 7.

Dulić Tomislav, "Mass killing in the Independent State of Croatia, 1941–1945: a case for comparative research," *Journal of Genocide Research*, br. 8, 3, (2006), 255–281.

Feferman Kiril, "Nazi 'divide et impera'": Comparing Soviet and Yugoslavian cases in 1941," *Istorija 20. veka*, br. 34, 1 (2016), 97–108.

"Four bishops and 100 Orthodox priests of the Orthodox Church at Croatia have been murdered." *Leicester Evening Mail*, 4.11.1941, 8.

"Germans to shoot 100 Jews and Communists." *The Observer*, 14.12.1941, 6.

Goldstein Ivo, “The Independent State of Croatia in 1941: On the Road to Catastrophe,” *Totalitarian Movements and Political Religions*, br. 7, 4, (2006), 417–427.

Kay Leon, “Jews, Serb Prisoners Forced To Clean Up Belgrade’s Debris.” *The Washington Post*, 19.5.1941, 4.

Kolanović Nada Kisić, „Siegfried Kasche: njemački pogled na Hrvatsku 1941. godine,” *Časopis za suvremenu povijest*, br. 43, 3 (2011), 773–800.

Koljanin Milan, „Идеологија и политика уништења Срба у НДХ,” *Vojnoistorijski glasnik*, br. 1 (2011), 66–91.

Koljanin Milan, “The Role of Concentration Camps in the Policies of the Independent State of Croatia (NDH) in 1941,” *Balkanica*, br. 46 (2015), 315–340.

Luckhurst Tim, “An Unworkable Policy Which Encourages The Enemy to Fight to The Last Gasp,” *Journalism Studies*, br. 16, 6, (2015), 887–903.

“Luckless Serbs.” *Northern Whig* (Antrim, Northern Ireland), 20.11.1941, 2.

McCormick Rob, “The United States’ Response to Genocide in the Independent State of Croatia, 1941–1945,” *Genocide Studies and Prevention*, br. 3, 1 (2008), 79, 83–85.

“Nazis Execute 50 Communists, Jews in Croatia.” *The Christian Science Monitor*, 23.9.1941, 3.

“Priests in Croatia Murdered.” *Derby Daily Telegraph* (Derbyshire, England), 4.11.1941, 8.

“Revolt Suppressed: Serbs and Jews Break From Croatian Camp Budapest, July 15.” *South China Morning Post* (Hong Kong), 17.7.1941, 9.

“Serbian Bands Refuse to Yield, Kill 104 Croats: 50 Put to Death for Long-Distance-Call Bombing of Zagreb Phone Exchange,” *New York Herald Tribune*, 24.9.1941, 7.

“Serbian Church Puts Massacre Toll at 340,000: Reports Bishops Tortured and Slain by Nazi-Backed Croat Regime of Pavelich.” *New York Herald Tribune*, 7.11.1941, 5.

“Serbs Arrested in Croatia,” *The Observer*, 13.4.1941, 5.

“Serbs Said to Slay Croats,” *New York Times*, 13.4.1941, 27.

“Serbs in hills hideout kill 104 Croat soldiers: Defy Bombs; Win Recruits; Zagreb Executes 50.” *Chicago Daily Tribune*, 24.9.1941, 6.

“Seventy-five Persons Executed in Croatia.” *The Christian Science Monitor*, 15.8.1941, 3.

Škiljan Filip, „Progon Srba iz Zagreba i oduzimanje srpske imovine 1941. godine,” *Tokovi istorije*, br. 1 (2013), 85–115.

Steinberg Jonathan, “Types of Genocide? Croats, Serbs and Jews, 1941–5,” *The Final Solution: Origins and Implementation*, David Cesarani (ed.). (London: Routledge, 1994), pp. 175–193.

Tasovac Ivo, *American foreign policy and Yugoslavia, 1939-1941* (College Station: Texas A&M University Press, c1999), 146-147.

Ustaška zverstva: zbornik dokumenata (1941-1942), priredio Milan Koljanin (Novi Sad: Arhiv

Vojvodine: Izdavačka ustanova Eparhije Bačke; Banjaluka: Arhiv Republike Srpske, 2020).

“Valiant Serbs: Guerrilla Forces in the Mountains Growing Germans Shoot Civilians.” *The Scotsman*. 28.7.1941, 6.

Wheeler Mark C., *Britain and the War For Yugoslavia, 1940-1943* (Boulder, Colo.: East European Quarterly, 1980).

“Yugoslavs Capture Town.” *Liverpool Evening Express*, 4.11.1941, 1.

“122 More Serbs Executed: Vatican Paper Reveals Plot in Croatia – Revolts Spread.” *New York Times*, 13.8.1941, 3.

“200,000 Serbs Killed.” *Liverpool Daily Post*, 20.11.1941, 1.

Аршинцева Ольга, Сквородников Александр, „Югославия в европейской политике Великобритании в 1938-1941 гг.“ *Izvestiya of Altai State University*, br. 2 (106), (2019), 48-53.

др Кирил Феферман
Универзитет Ариел, Израел
kirilf@ariel.ac.il

Резиме

ПОНАШАЊЕ НЕЗАВИСНЕ ДРЖАВЕ ХРВАТСКЕ ПРЕМА СРБИМА ЗА ВРЕМЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА: ПЕРСПЕКТИВА БРИТАНСКЕ И АМЕРИЧКЕ ШТАМПЕ, 1941

У раду се истражује начин на који су британске и америчке новине извештавале о третману Срба од стране Независне Државе Хрватске (НДХ) за време Другог светског рата. НДХ, основана 1941. године, уз подршку нацистичке Немачке, брзо је усвојила радикалне и геноцидне политике усмерене против српског становништва. Оне су укључивале масовна убиства, принудну конверзију и депортације, што је био део усташких напора да се тај терен етнички очисти.

Рад је утемељен на прегледу 44 чланка објављена у британској и америчкој штампи током 1941. Анализира како се штампа, удаљена од самих догађаја, борила са извештавањем о бруталним акцијама НДХ. Британски медији, дубоко увучени у рат против нацистичке Немачке, постали су критичнији према НДХ видеви је у истој равни као силе Осовине. С друге стране, америчка штампа, која је била под утицајем званичног неутралног става које су заузеле Сједињене Америчке Државе и њихове сложене домаће динамике која је укључивала српску и хрватску заједницу, заузимала је различите и понекад амбивалентне перспективе.

У раду се наглашавају изазови са којима се сусретала западна штампа у приступању поузданим информацијама унутар НДХ, често се ослањајући на извештаје из друге руке па чак и на нацистичку пропаганду.

Британске и америчке новине су извештавале о злоделима, али њихови извештаји су често били фрагментарни и недостајао им је пун контекст геноцидних политика НДХ против Срба. Овај недостатак јасноће дозвољавао је различите наративе и опште потцењивање опсега насиља које се дешавало у Хрватској у то време.

Кључне речи: америчка, британска, Хрватска, НДХ, штампа, Срби

Проф. др Драга В. Мاستиловић

Универзитет у Источном Сарајеву

Институт историјских наука

draga.mastilovic@ff.ues.rs.ba

ЗАТИРАЊЕ СРБА У ТРАВНИЧКОМ СРЕЗУ 1941. ГОДИНЕ

Апстракт: Међу бројне злочине јеноцида Независне Државе Хрватске над Србима у току Другој свјетској рати, на простору данашње Босне и Херцеговине, спадају и злочини почињени у Травнику и његовој околини. Документи Земалске комисије за утврђивање злочина окупијора и њихових помајача за Босну и Херцеговину у Сарајеву и Државне комисије за утврђивање злочина окупијора и њихових помајача у Београду несумњиво свједоче о јеноцидној намјери нових хрватских власти да свој злочиначки план искористе за њих „непоћудних“ елемената сироведу и на простору Травничког среза. У раду се, првенствено на основу примарних историјских извора, настоје реконструисати злочини почињени над травничким Србима у току 1941. године.

Кључне ријечи: Независна Држава Хрватска, Травник, Срби, јеноцид

Према попису становништва из 1931. године у Травничком срезу укупно је живјело 45.386 становника. Највише је било римокатолика 20.903 (46,05%), па затим муслимана 18.512 (40,78%), док је српског православног становништва било свега 5.557 (12,24%). Травнички срез дијелио се на општине: Била, Бучићи, Опара, Травник, Турбе и Витез. Српског становништва највише је било у општини Турбе, мада ни тамо нису чинили већину становништва.¹

Одмах након проглашења Независне Државе Хрватске, 10. априла 1941. године, у Травнику почињу да се појављују проуштакши елементи, који се на брзину организују. Њихова дјелатност тих првих дана, још прије доласка њемачких окупаторских трупа, била је усмјерена на разоружавање мањих група или појединих официра и

¹ *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knjiga 2, Prisutno stanovništvo po veroispovesti (Beograd, Državna štamparija, 1938), 42.

војника Југословенске краљевске војске, која се у расулу повлачила, док са већим војним групама избјегавају сукобе. Овим послом руководио је дотадашњи командант мјеста пуковник Артур Густовић уз помоћ усташки одређених елемената у Травнику, окупљених око Пере Шабана и Мирка Зеца. Осим њих, у овоме учествују и проусташки расположени бивши југословенски војници, као и грађанска лица, а највише ђаци исусовачке гимназије у Травнику, као и полицијска стража под командом Јозе Невистића,² која је претходно била очишћена од Срба.³ Приликом извођења ових усташких акција против група Југословенске војске долазило је и до ватрених обрачуна. Тако су, на примјер, у Турбету разоружавање и пљачкање војске и истовремено наоружавање усташа организовали Драго Ромић и Фрањо Цезнер већ 10. и 11. априла 1941. године. Међутим, 13. априла у Турбе је дошла једна јединица састављена од питомаца официрске школе из Марибора, која се тада налазила у Травнику, и растјерала усташе. Том приликом, Цезнер је рањен док је Ромић успио да побјегне.⁴ Оваквих и сличних сукоба усташа и припадника војске било је тих дана на више мјеста у Травнику, а сукоби су понекад имали и фаталан исход. Тако, на примјер, из докумената Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача за Босну и Херцеговину (ЗКУЗ), сазнајемо да је у борби са усташама у околини Травника, 16. априла 1941. године, погинуо артиљеријски поручник Христовој Јанковић, родом из крагујевачког села Кијева.⁵ Такође, и по селима тадашњег Травничког среза: Доњем Доцу, Путичеву, Пољу, Касаповићима, Сјенокосу, Дубоком, Трновцу, Турбету и Влаховићима, те самоорганизоване усташе пресрећу, разоружавају и пљачкају југословенске официре и војнике, а поједине од њих ликвидирају чак и без икаквог разлога или повода. Тако је, на примјер, једна група усташа, у којој су били Алојз Вујичић, Иво Папић и Мате Јајчанин, предвођена полицајцем Матом Путицом, зауставила једног југословенског официра пред Окружним судом у Травнику и затражила да им преда пиштољ. Поменути официр је одбио да преда оружје и пошао даље, да би Мате Јајчанин пуцао на њега из пушке и на мјесту га убио.⁶ Ово сигурно

² У изворима и литератури се помиње и као Невестић и Невјестић, али се у сваком случају ради о истој особи.

³ Архив Босне и Херцеговине (даље: АБиХ), Фонд: Земаљска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача за Босну и Херцеговину (даље: ЗКУЗ), кут. 5, омот 135, инв. бр. 138. (Реферат Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача за Босну и Херцеговину о злочинима усташа у Травничком срезу 1941–1945).

⁴ АБиХ, ЗКУЗ, кут. 219, инв. бр. 55023 (Група изјава свједока: Медаге Делића, Анта Кескића, Михајла Дојчиновића, Маре Радиша, Кагице Карић, Јосипа Сарића, Митра Васића, Ника Радише и Марка Симића, дата пред органима ЗКУЗ 22. 6. 1946. године).

⁵ АБиХ, ЗКУЗ, кут. 219, инв. бр. 47395 (Пријава убиства Христовоја Јанковића Комисији за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Војводини, предата 1. јуна 1944. године од стране Вере Јанковић супруге Христовоја).

⁶ АБиХ, ЗКУЗ, кут. 2, омот 44, инв. бр. 6 (Реферат о злочинима у Срезу Травник 1941. године). У својој књизи *Travnik u Narodnooslobodilačkom ratu*, Тамил Казазовић наводи случај погибије официра Глигоровића, капетана I класе, кога су наводно пред зградом полиције у Травнику, 16. апри-

нису били усамљени примјери обрачуна новопечених усташа са војницима Југословенске армије који су се повлачили и настојали да избјегну њемачко заробљавање.⁷ Осим тога, усташе су залазиле и по кућама, тражећи оружје и војну опрему, и при томе пљачкали све што им се допадне.⁸ Већ тада, централна фигура међу травничким усташама постао је Перо Шабан.

Њемачка војска стигла је у Травник 17. априла 1941. године, а том приликом приређен јој је свечани дочек уз заставе и цвијеће, у организацији Пера Шабана. Исти је одмах након тога формирао и прво усташко повјереништво у Травнику, које је преузело сву власт у своје руке. Осим Шабана, у том повјереништву били су: Мирко Зец, Салих Пињо, Милан Маканец, Перо Шува и још нека грађанска лица. Извршни полицијски орган ове нове власти била је нека врста полиције коју је организовао Јозо Невистић, а била је састављена махом од грађана, највише ђака исусовачке гимназије, док је управу над Окружним затвором преузео Ото Котник. Осим тога, Перо Шабан је у Травнику формирао и усташки логор у коме је он такође играо главну улогу. Поред осталих, чланови усташког логора били су и Рудо Вајс и Љубо Рајић, предратни чланови терористичке организације „Матија Губец“ која је дјеловала као дио студентског франковачког удружења „Аугуст Шеноа“.⁹ За новог котарског предстојника у Травнику, Павелићеви повјереници за Босну и Херцеговину Хакија Хаџић и Божидар Брало, именовали су бившег судију Марка Матића. Нешто касније, крајем маја мјесеца 1941. године, у Травник је дошао и Јуре Францетић, те реорганизовао усташку власт на начин да Иван Довган¹⁰ постаје стожерник, Мирко Зец постаје логорник, а Мухамед Пињо таборник. У мјесецу јуну исте године Травник постаје сједиште Велике жупе Лашва и Глаж. За првог жупана именован је, 5. јуна 1941. го-

ла 1941. године, покушали да разоружају командир полиције Јозо Невистић и усташа Иво Сучић. Према Казазовићу, Глигоровић је јуначки погинуо, одбио је да преда оружје и успио да баца бомбу на њих, али су га они преухитрили и убили: Čamil Kazazović, *Travnik u Narodnooslobodilačkom ratu*, Књига ргва, (Travnik, Novinsko, radio-difuzno i propagandno preduzeće „Naša riječ“, 1969), 42. С обзиром на то да су околности погибије једног официра Југословенске војске у Травнику, које су описане у горенаведеном документу ЗКУЗ, сасвим другачије, да се наводе други актери убиства и друга локација, онда је сасвим могуће да наведени документ ЗКУЗ описује убиство другог официра Југословенске војске, а не капетана Глигоровића.

⁷ У разоружавању и пљачкању војника, али и цивила у Травничком срезу тада су се највише истичали: Вилим Елеговић из Стојаковића, Анто Филипковић, Анто Радош и Нико Радош из Доца, Мирко Сунара и Иван Сунара из Граховика, Фабијан Мишковић звани Свилица, Анто Јелић и Анто Рајић са Слимена, Драго Марић из Брезика, Расим Малкоч из Исаковића, Иво и Маго Лозанчић, Јуре Рамљак, Никица Шарчевић и Нико Соко из Мердекића, Фабијан Лукић из Бугојна, Стојан Бегић, Нико Бегић и Ивица Кушмиш из Бистрога, Јозо и Анто Епет, Ловро Мишковић, Перо Скочибушић и Иво Пепић из Пакларева, Фрањо Цезнер, родом из Осијека, а тада настањен у Турбету, Иван Гај тадашњи командир жељезничке станице у Витовљу и Драго Ромић, жандармеријски наредник у Турбету. Сви они убрзо ће постати експоненти усташке власти по насељима и селима Травничког среза. (АБиХ, ЗКУЗ, кут. 5, омот 135, инв. бр. 138).

⁸ АБиХ, кут. 219, инв. бр. 55019.

⁹ АБиХ, ЗКУЗ, кут. 2, омот 44, инв. бр. 6.

¹⁰ У изворима и литератури се помиње и као Јохан Довган.

дине, Никола Тусун, а на функцију поджупана Мухамед Судук.¹¹ Одмах након успостављања усташке власти у Травнику започиње и њено организовање по осталим мјестима Травничког среза. У Турбету се формира још један усташки табор на челу са таборником Јозом Епетом.

Терор над травничким Србима и Јеврејима започео је одмах након уласка њемачке војске у Травник. Одмах је издато наређење о ограничењу кретања Срба и Јевреја. Јевреји нису смјели излазити из кућа после 18 часова, а Срби после 19 часова. Осим тога, Јевреји су били принуђени да носе траке, било им је забрањено да долазе на пијацу прије 11 часова, морали су да се иселе из главне улице, али и да иду на принудни рад при томе радећи разне понижавајуће послове. У неким селима Србима је било забрањено да долазе у кафане, а муслиманима је било забрањено да се уопште поздрављају с њима. Такође, Срби који нису били поријеклом из Босне и Херцеговине, већином чиновници, одмах су протјерани у Србију и то са максимално 50 килограма пртљага који могу понјети са собом. Домаћи Срби отпуштају се из државне службе, као и из државних предузећа, фабрике дувана и фабрике шибица. Имања која су била додијељена Србима путем аграрне реформе одузимају се, а већ засијани усјеви се уништавају. Исту судбину су доживјели и Срби закупци државних и црквених парцела.¹²

Прва појединачна хапшења у Травнику започела су 17. априла, када је котарски предстојник Марко Матић ухапсио пет општинских службеника у Стојковићима, који су након неколико дана били пуштени на слободу, пошто је Матић на њихова мјеста именовано нова лица.¹³ Појединачна хапшења настављена су и наредних дана. Тако је 26. априла ухапшен на радном мјесту, у фабрици дувана, Јован Мирковић и одведен у затвор гдје је провео два мјесеца и након тога био убијен код Лашве.¹⁴ Хапшења су настављена 30. априла, када је у Травнику и околини ухапшено девет лица, која су била осумњичена као комунисти. После неколико дана проведених у затвору у Травнику, они су преко Зенице упућени у логор Керестинец. Почетком маја мјесеца започињу и прва убиства. Тада је Анте Рајић ухапсио једно лице српске националности, извјесног Мирковића из Ростова, радника на жељезници, и убио га. Убрзо након тога, Перо Скочибушић ухапсио је дјевојку Радојку Грубор из Турбета, одвео је возом до Какња, гдје ју је силовао па потом убио.¹⁵ Исто тако, 5. маја усташе су на путу од Травника према Граховику пресреле и ухапсиле Борислава Ерака, одвели га и негдје

¹¹ Архив Југославије (даље: АЈ), Фонд 110: Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача (даље: 110), кутија 447, досије бр. 3.918, документ бр. 447-550 (Записник саслушања Мухамеда Судука пред органима ЗКУЗ, 2. јула 1946).

¹² АБиХ, ЗКУЗ, кут. 5, омот 135, инв. бр. 138.

¹³ АБиХ, ЗКУЗ, кут. 219, инв. бр. 55.016 (Записник саслушања свједока: Мијата Гаврића, Марка Удовичића, Мехмеда Крнића и Разије Топалбеговић, пред органима ЗКУЗ, 28. 6. 1946. године у Сарајеву).

¹⁴ АБиХ, ЗКУЗ, кут. 219, инв. бр. 34.067 (Записник саслушања Зоре Мирковић пред Градском комисијом за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Травнику, 13. 8. 1945. године).

¹⁵ АБиХ, ЗКУЗ, кут. 5, омот 135, инв. бр. 138.

убили. Ерак је у тренутку хапшења имао само 21 годину, а његова два млађа брата Милан (19) и Александар (17) су усташе одвеле из куће 2. августа 1941. године и убиле их на Смрекама.¹⁶ Оваква појединачна хапшења и убиства травничких Срба, као и лица која су била осумњичена као комунисти, настављена су и даље током мјесеца јуна, а жртве најчешће нису биле ни идентификоване. Тако „Травничке усташе јуна месеца, под вођством шофера Фабијана Мишковића – Свилице из Слимена, убијају по ноћи, метком кроз главу, недалеко од станице Долац, једно непознато лице, за које се причало да је по занимању сликар, па скидају са њега одело, замотавају га у плаву прозорску драперију и остављају. И једно друго лице у грађанском оделу, старо око 35 г., пронађено је у близини. Било је заклано и однекуд довучено. На Антуново, на Павелићев имендан, осванула су и на Смрекама два мушкарца. Једном су биле сечене вене на рукама, а други је био модар по леђима. Трагови на њима показивали су и да су клани и стрељани кроз слепочнице [...] Једва су прошла три дана, а већ су на Јажви поврх Слимена пронађена три нова мртваца, убијена пушкама из непосредне близине [...]”.¹⁷ Тих дана пронађен је један леш и у близини Турбета. У то вријеме убијен је и Боро Ерак, кога је полицајац Стипо Фишић ухапсио и одвео у непознатом правцу.¹⁸ Током јуна активира се и пријеки суд у Травнику, који је на пријаву комшија Хрвата, на смрт осудио Саву Костића, Милка Жољу и Есада Таламу, зато што су, приликом приватне забаве код Жоље, наводно пјевали забрањене пјесме. Та пјесма, због које су стријељани, гласила је: „Краљу Петре дико наша, поздравља те Кемал паша“, а пјевао ју је наводно Есад Талама, док су га остали пратили.¹⁹

Масовније хапшење и убијање српског становништва Травничког среза није услиједило све док је њемачки гарнизон био у Травнику. Али, када су се Нијемци 6. јуна повукли из Травника, усташе су одмах започеле прво масовније хапшење. Тада је ухапшено 17 угледних Срба и то четворица у Травнику, петорица у Голешу и осморица у Турбету. Сви они су доведени у Травник и тамо утамничени. Међутим, инспиратор масовних усташких злочина геноцида над Србима у Травнику био је бањалучки стојерник и усташки идеолог Виктор Гутић. Он је 16. јуна 1941. године дошао у Травник, у друштву новоименованог великог жупана Николе Тусуна, поджупана Мухамеда Сузукца, те групе бањалучких усташа. Травнички органи власти, затим хрватска културна, спортска и просвјетна друштва и травничке усташе су им приредили свечани дочек.²⁰ Том приликом Гутић је окупљеним усташама и њиховим симпатизерима одржао говор пун мржње према Србима, у коме је, између осталог, рекао:

¹⁶ АБиХ, кут. 219, инв. бр. 34.063 (Записник саслушања Стане Ерак пред Градском комисијом за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Травнику, 13. 8. 1945. године).

¹⁷ АБиХ, ЗКУЗ, кут. 5, омот 135, инв. бр. 138.

¹⁸ Исто.

¹⁹ АБиХ, кут. 219, инв. бр. 34.042 (Записник саслушања Ленке Жоља пред Градском комисијом за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Травнику, 8. 8. 1945. године).

²⁰ Čamil Kazazović, *Travnik u Narodnooslobodilačkom ratu*, 65.

„Шта сте овдје радили, јесте ли окрвавили руке српском крвљу.“²¹ На банкету који је тога дана организован у Хрватском дому, према свједочењу поджупана Суџуке, Гутић је опет упорно говорио о убијању и показивао фотографије убијених Срба из околине Бањалуке.²² Да би његова посјета Травнику остала упамћена, Гутић је истог дана увече организовао прво масовније убијање Срба. Под изговором да је неко наводно пуцао на његов ауто у близини Турбета, Гутић је из травничког затвора довео петорицу ухапшених Срба: Пану Савановића из Голеша, те Љубу Марчића, Јова Малетића, Милоша Грабовца и Рада Ковачевића. У исто вријеме, турбетске усташе, под вођством Јозе Епета, ухапсиле су групу Срба коју су затекли у кафани Богде Кезије на Комару,²³ и то: Николу Митровића, Сима Кезију, Жарка и Сима Ђогатовића, Илију Радуловића, Васа, Ђорђа и Тодора Клинду и Недељка Листоша из Тербеуше. Све њих, заједно са онима које је довео Гутић из травничког затвора, усташе су, под вођством Епета, отјерале у Буквиће изнад Комара, гдје је извршено њихово стријељање. Међутим, како усташе нису провјеравале да ли су сви стријељани мртви, њих шесторица успијевају да преживе стријељање и да рањени побјегну.²⁴ Стријељање је преживио и Раде Ковачевић, који је био тешко рањен, али је ипак успио да се спаси. Међутим, усташе су га касније пронашле у болници у Травнику, гдје се лијечио од посљедица рањавања, одвеле га у непознатом правцу и убиле.²⁵

Исто вече када су извршили стријељање Срба на Комару, травничке усташе извршиле су и масовни злочин на мосту у Лашви. То вече убијено је 25 Срба које су усташе довеле из разних крајева, а највише их је било из Брадине код Коњица. Наиме, 8. јуна, усташе су у селу Брадина ухапсиле десеторицу Срба, коју су прво одвеле у жандармеријску станицу на Иван планину, а затим у затвор у Сарајево, да би их после неколико дана, заједно са једном групом похапшених Срба из Дубровника, Фоче и Горажда, пребациле у Травник, успут их тешко злостављајући.²⁶ Првобитни план усташких власти био је да се похапшени Срби спроведу у један од концентрационих логора, али су ипак из Зенице пребачени у Травник са намјером да учествују у изградњи барака за усташки логор Крушчица. Међутим, травничке усташе, предвођене Рудом Вајсом, с којим су били и Рудо Бељан, Звонко Кнежевић и још неколико њих, умјесто да их спроведу у Крушчицу, поубијали су их на мосту у Лашви.²⁷ Предвече 16. јуна 1941. године, „усташе су ове хапшенике извели из затвора

²¹ АБиХ, ЗКУЗ, кут. 5, омот 135, инв. бр. 138.

²² АЈ, 110–447–550.

²³ АБиХ, ЗКУЗ, кут. 2, омот 44, инв. бр. 1 (Исказ проте Косте М. Продановића, пароха травничког).

²⁴ Том приликом стријељани су: Паво Савановић, Симо Кезија, Жарко и Симо Ђогатовићи, Илија Радуловић, Милош Грабовца, Љубо Марчић и Јово Малетић (АБиХ, ЗКУЗ, кут. 5, омот 135, инв. бр. 138).

²⁵ АБиХ, ЗКУЗ, кут. 2, омот 44, инв. бр. 1.

²⁶ Драга Мастиловић, *Зайиранање Срба у Босни и Херцеговини у 20. вијеку*, (Бањалука, Удружење „Српско-руски мост“, 2017), 82–83.

²⁷ Ћ. Kazazović, *Travnik u Narodnooslobodilačkom ratu*, 68.

из Травника, повезали их жицом, довели до жељ[езничке] станице Лашва и у току ноћи на лашванском мосту поубијали. Жртве су убијане чекићем у потиљак, а затим јој је по један хитац из револвера испален у отворена уста, па је на послетку тако тешко – смртно рањена – кроз ограду моста у реку Лашву бачена.²⁸ Четворица из ове групе успјела су да преживе масакр, али су касније и они страдали, осим једног.²⁹ Један од оних који је преживио масакр био је и Бошко Лековић из Горажда, који је успио да се тешко рањен извуче из воде на другу обалу, гдје су га сутрадан пронашли неки сељаци и одвели у зеничку болницу. Тамо га је нашао старјешина Среског суда у Зеници Осман Сикирић, коме је Лековић, с обзиром на то да због рањавања није могао да говори, на папиру написао своје податке и описао страдање.³⁰ Убрзо након тога, усташе су дознале да се један од преживјелих са моста у Лашви налази у болници у Зеници, па га је усташа Авдо Крајишник Шарац, са још двојицом усташа, одвео из болнице и на цести код Врандука убио.³¹

Ново масовно хапшење Срба у Травничком срезу, тачније у Турбету, услиједило је у периоду од 25. до 30. јуна 1941. године. По наређењу великог жупана Николе Тусуна да се у Турбету похапсе сви млађи и виђенији Срби, командир жандармеријске станице у том мјесту Драго Ромић ухапсио је за тих неколико дана око педесет турбетских Срба. Сви они су спроведени у затвор у Травнику, да би након тога били упућени у усташке логоре из којих се ниједан није вратио.³²

У глупо доба ноћи између 10. и 11. јула 1941. године, усташе и жандарми су блокирали читаву улицу у којој су се налазиле куће двојице православних свештеника у Травнику, Косте Продановића и Милорада Ајвазовића. Пошто су упали у куће, наредили су свештеницима да се у року од пола сата морају спремити заједно са породицама и да могу понијети максимално 50 килограма ствари и све драгоцености. Свештеници и њихове породице били су затворени у „Српски дом“ у Травнику и ту, под најстрожијим режимом, држани осам дана. У међувремену су им одузете све драгоцености, осим по 500 динара, а куће и сва остала имовина била је „заплењена

²⁸ АБиХ, ЗКУЗ, кут. 4, омот 102, инв. бр. 31 (Реферат ЗКУЗ о злочинима усташа у Коњичком срезу).

²⁹ Према свједочењу Страхине Зуровца, учитеља из Зенице, овај масакр је преживио и извјесни Павић, надзорник жељезничке пруге на Иван планини, који је добио ударац у главу чекићем, а потом и метак у уста, који му се зауставио под језиком. Пошто ниједна рана није била смртоносна, успио је да се извуче из воде на другу обалу и дође до једне српске куће, гдје су му испрали ране ракијом. Захваљујући својим познанствима на жељезници, успио је да се теретним возом пребаци до Сарајева, а одатле до Ужица, гдје је лијечен и, према наводима Зуровца, успјешно излијечен: *Босна и Херцеговина – Саслушања српских издјелица*, приредио др Вељко Ђурић Мишина, (Бањалука–Нови Сад, Удружење архивских радника Републике Српске, Архив Републике Српске, Архив Војводине, 2023), 151.

³⁰ АЈ, 110-529-147 (Записничко саслушање Османа Сикирића пред органима ЗКУЗ, 28. маја 1945. године у Сарајеву).

³¹ Ћ. Kazazović, *Travnik u Narodnooslobodilačkom ratu*, 68.

³² АБиХ, ЗКУЗ, кут. 10, инв. бр. 47.723 (Пресуда Николи Тусуну, Окружног суда у Травнику, бр. КО 70/45, од 16. децембра 1945. године).

у корист државе Хрватске.³³ Коначно, 19. јула, свештеници и њихове породице су возом отпремљени у логор Цапраг код Сиска, али пошто је логор већ био претрпан, спроведени су у логор у Славонску Пожегу, да би коначно почетком августа мјесеца били протјерани у Србију и на тај начин спасили животе. За то вријеме опљачкана је имовина свештеника, коју је на јавној лицитацији, организованој у православној цркви у Травнику, продавао усташки повјереник за одузету имовину свештеника Никола Андросевић.³⁴ Слично је поступљено и са црквеном имовином. Приликом хапшења, свештенику Ајвазовићу су одузети кључеви од благајне и она је отворена и опљачкана без његовог присуства.³⁵ Исто тако, опљачкане су и све црквене ствари из цркве у Травнику и предате исусовцима, тако да су епитрахиљи, путири и кандила послје рата пронађени у једној соби исусовачке гимназије у Травнику.³⁶ Иконостас су порушили и дали га локалним Ромима да њиме ложе ватру. „Цигани су, носећи слике из православне цркве, бацали их по путу и са њима се изругивали.“³⁷ Нешто касније, 16. марта 1942. године, по наређењу великог жупана Тусуна, у потпуности је порушена тек саграђена православна црква у Турбету. Рушењем је руководио Јозо Епет, који је приморао Србе да сами поруше цркву коју су нешто раније градили.³⁸ У међувремену је неколико десетина Срба успјело да избјегне из Травника и оде у Србију, док је само трговац Ђукан Пејановић избјегао у Сплит.³⁹

Концем јула и почетком августа мјесеца 1941. године, услиједило је ново масовно хапшење Срба у Травнику. Овом хапшењу претходио је састанак свих усташких стожерника, па и травничког стожерника Ивана Довгана, са Блажом Лорковићем у Загребу, гдје су добили инструкције за масовно истребљење српског становништва, то јест за илиндански талас покоља на простору читаве НДХ.⁴⁰ Хапшење Срба у Травничком срезу започело је посљедњих дана јула и потрајало је до 2. августа. Том приликом ухапшено је преко 100 Срба у самом Травнику. Приликом хапшења усташе су се служиле различитим методама, на примјер саопштавајући ухапшенима да иду у логор или да ће бити таоци па да понесу што више новца и драгоцености, које би касније биле уредно опљачкане, док су у другим случајевима показивали изузетну бруталност приликом хапшења, разваљујући врата и одмах везујући ухапшеног, а било је и случајева да су ухапшени одмах убијани. Тако је, на примјер, убијен Тихо

³³ АБиХ, ЗКУЗ, кут. 2, омот 44, инв. бр. 3 (Исказ проте Косте М. Продановића, пароха травничког).

³⁴ АБиХ, ЗКУЗ, кут. 5, омот 135, инв. бр. 138.

³⁵ АБиХ, ЗКУЗ, кут. 2, омот 44, инв. бр. 2 (Исказ свештеника Милорада Ајвазовића, пароха Друге парохије травничке).

³⁶ АБиХ, ЗКУЗ, кут. 5, омот 135, инв. бр. 138.

³⁷ АБиХ, ЗКУЗ, кут. 2, омот 44, инв. бр. 6.

³⁸ АБиХ, кут. 219, инв. бр. 55.623.

³⁹ АБиХ, ЗКУЗ, кут. 2, омот 44, инв. бр. 4 (Извјештај о прогонима Срба у Травничком срезу проте Косте М. Продановића Архиепископском Синоду у Београду, од 16. маја 1942. године).

⁴⁰ *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu*, Tom I, *Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941–1945*, (Београд, Војноисторијски институт, 1993), 1007.

Јовановић на улици, а усташе су његову пренеражену супругу одвукли у оближњу башту и ту је поред мртвог мужа редом силовали.⁴¹ Ухапшени су затварани на разним мјестима, у затвор Среског и Окружног суда, у Медресу, у зграду Трговачке школе и тако даље. У тим затворима усташе су ухапшене Србе, прије ликвидације, подвргавале садистичком мучењу, а њихови јауци могли су се чути и у сусједним кућама.⁴² Тако су, на примјер, др Вељка Њуњића до те мјере мучили да им се у једном тренутку, избезумљен од мучења и болова које је трпио, истргао из руку и бацио кроз прозор са другог спрата.⁴³

Истовремено, започело је и масовно хапшење Срба по селима Травничког среза. Тако су из села Поља ухапшена десеторица Срба, у Слимену 1, у Тербеуши крајем јула 17, а почетком августа још 34, из Турбета крајем јула 16 и почетком августа још 14, са Комара 11, из Варошлука 27, из Бачвица 10, из Голеша 9, из Бјелобућа 13, из Крчевина 4, из Ђосића 17, из Селића 19, из Хамандића 3, из Витовља 34 и тако даље.⁴⁴ На тај начин похапшено је за неколико дана на стотине Срба из Травничког среза. Сви они су доведени у Травник и тамо затворени, а онда садистички мучени. Тако су, на примјер, Стојану Бановићу, који је био заточен у згради Медресе, ударцима кундака и ланаца избили оба ока „па се, онако слијеп и сав у крви, стално вртио, саплитао од школске клупе и падао, а они су га дочекивали кундацима и ударали. При томе су се смијали и изругивали његовим неспретним покретима.“⁴⁵ Увече 30. јула почиње масовна ликвидација заточених Срба. Те ноћи, усташе изводе из затвора прву групу од 21 Србина, вежу их у пару по двојицу, а потом све парове заједно једном жицом. Тако свезане људе одводе до мјеста Смреке, гдје су се раније налазили ископани ровови Југословенске војске и ту их убијају пуцањем у груди. С обзиром на то да је била ноћ, а усташе још невјеште у свом крвавом послу, ту ноћ је успјело петорици заточеника да побјегну са губилишта. То је усташе опоменуло да буду опрезнији, али и да усаврше своје злочиначке методе мучења и убијања, тако да више са Смрека није побјегла ниједна жртва.⁴⁶ А ликвидације заточених Срба на Смрекама одвијале су се из ноћи у ноћ. Убијања су вршена искључиво ноћу и то на разне, за усташе типично садистичке начине. Тако су, на примјер, Станка Турудију, послје ужасног мучења у затвору, повели на стријељање заједно са сином. „Над јамом, он је молио да прво убију њега па сина. Ни ову посљедњу молбу нису му услишили. Док је он грлио сина и опраштао се, пришао је усташа Тихомир Ђелић, звани Тишко, и крампом му убио сина у његовом наручју, а затим су и њега стријељали.“⁴⁷ Свједоци

⁴¹ Исто.

⁴² АБиХ, ЗКУЗ, кут. 2, омот 44, инв. бр. 4.

⁴³ Ѓ. Kazazović, *Travnik u Narodnooslobodilačkom ratu*, 79.

⁴⁴ АБиХ, ЗКУЗ, кут. 5, омот 135, инв. бр. 138.

⁴⁵ Ѓ. Kazazović, *Travnik u Narodnooslobodilačkom ratu*, 77.

⁴⁶ АБиХ, ЗКУЗ, кут. 5, омот 135, инв. бр. 138.

⁴⁷ Ѓ. Kazazović, *Travnik u Narodnooslobodilačkom ratu*, 79.

овог ужаса касније су пред органима Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача за Босну и Херцеговину свједочили о монструозности убица: „Прво би се зачула хука аутомобилских мотора, затим пуцање и помагање, тако на примјер: *Немојте ме браћо код моје шесторо дјеце убијати*. После оваких убијања, усташе су силазиле најближој кући, код Смрека у Слименима, били су обучени у нарочите капуте, да не би крвљу одијело попрскали, а са задовољством су причали да се обезглављена тијела трзају и бацају, да се одсјечене главе врте, а прсти на одсјеченим рукама још неко вријеме мичу, да оне који су стријељани, а показују знаке живота, туку крампом по глави и слично. Два су свједока својим очима гледала како су усташе, једном приликом, опколиле мању групу доведених, наредили им да бјеже, па их дочекивали на бајонете, боли и пуцали.“⁴⁸ Иако су егзекуције вршене искључиво ноћу, ипак су свједоци неке од убица препознали. Међу њима су били: Фабијан Мишковић Свилица, Анте Рајић, Иван и Штефо Дујмушићи, Драго Марош, Мирко Сунара, Анто Јелић, Иво Марковић, Мартин Дујмовић, Иво Мишковић, Иво Рамљак, Иво Далмазет, Ивица Мартиновић, Перо Јурак и Драго Марић, сви из околине Слимена, те травничке и турбетске усташе, међу којима су јасно препознати Мирко Зец и браћа Кнежевићи, Славко и Звонко.⁴⁹

Сви похашени Срби из Травничког среза нису убијени на Смрекама, јер је један дио њих одведен преко Загреба у логор у Госпић гдје су мученички завршили свој живот. Према подацима Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, на Смрекама је убијено преко 155 Срба из Травника и села Поља, те села сеоских општина: Госићи, Турбет, Голеш, Пирот, Мудрик и Витовље. За Госпић је одведено и зна се да је тамо завршило своје животе преко 160 Срба из Травника и сеоских општина Травничког среза.⁵⁰ Међутим, према подацима које је касније прикупио Савез бораца у Травнику, само на Смрекама је тих дана убијено преко 300 људи, углавном Срба и нешто Јевреја.⁵¹ Такође, захваљујући истраживањима др Ђура Затезала позната су имена и презимена 176 Срба из Травника који су одведени у Госпић, а затим садистички побијени у логору Јадовно, углавном током августа мјесеца 1941. године.⁵² Најодговорнији за ове масовне и монструозне злочине над травничким Србима били су: велики жупан Тусун, затим усташки стојер на челу са стојерником Иваном Довганом, усташки логор на челу са логорником Мирком Зецом, те оба усташка табора, у Травнику и Турбету, на челу са таборницима Мухамедом Пињом и Јозом Епетом. Ове масовне ликвидације српског становништва довеле су и до сукоба између Тусуна и Довгана. „Старији искуснији, а вазда у контакту са

⁴⁸ *Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941–1945*, 1007.

⁴⁹ Исто.

⁵⁰ *Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941–1945*, 1007.

⁵¹ Ђ. Kazazović, *Travnik u Narodnooslobodilačkom ratu*, 79.

⁵² Др Ђуро Затезало, *Јадовно – комплекс усташких логора 1941*, књига I, (Београд, Музеј жртва геноцида, 2007), 721–726.

травничким исусовачким клером, жупан Никола Тусун настојао је да ухапшене Србе отпреми из Травника и ликвидира далеко од очију становништва, а Довган и људи око њега хтели су крваво пировање. Ту је лежао и један од разлога њиховог сукоба.⁵³ Тусун је зато, према исказу травничког поджупана Мухамеда Суџука, издејствовао у Загребу да се Довган премјести у другу жупу, а на његово мјесто је као стожерник дошао Петар Параџић, „радник полуписмен, повратник“, родом из Херцеговине.⁵⁴

Да су усташке власти у Травнику биле ријешене да у потпуности очисте Србе и то не само из Травничког среза већ и са простора читаве Велике жупе Лашва и Глаж, види се и по томе што је велики жупан Никола Тусун, 31. јула 1941. године, издао наређење свим котарским областима и Градском поглаварству у Травнику, да се у року од 15 дана изврши регистрација свих православних Срба на простору Жупе, као и оних који су већ били насилно преведени у римокатоличку вјеру. Ова мјера, како је установио Окружни суд у Травнику, предузета је „у циљу систематског и организованог истребљења Срба са поменуте жупе.“⁵⁵ Међутим, ова регистрација није могла бити спроведена, по самом признању Тусуна, због тога што су Срби „углавном били насељени на подручју које је било угрожено од четника.“⁵⁶ Дакле, очигледно је да се усташама није залазило у она српска села гдје су Срби били организовани и под оружјем, па су своју политику истребљења православља најрадије спроводили тамо гдје су се могли несметано иживљавати над голоруким и незаштитеним народом.

Крајем јула мјесеца 1941. године, усташе су у Крушчици поред Травника основале и први концентрациони логор на простору Босне и Херцеговине. Логор је основан по наређењу Вјекослава Макса Лубурића, команданта свих усташких логора у Независној Држави Хрватској. Први логораши били су Срби са Пала код Сарајева, њих 74, које су усташе на превару похватале и умјесто на жетву у житородне крајеве, како им је било обећано, упутиле их у логор Крушчица да подижу логорске бараке и ограду од бодљикаве жице. Убрзо након њих, у логор су доведена и 23 заточеника из Зенице, већином радници жељезаре, такође углавном Срби. Убрзо након тога сви ови логораши су за једну ноћ побијени, па су први логораши, који су стигли у Крушчицу 28. августа 1941. године, били смјештени у двије зграде и недовршене бараке, које логораши са Пала нису успјели завршити. Први транспорт логораша у Крушчици чинили су углавном Јевреји из Сарајева, као и један транспорт српских жена и дјеце који је допремљен из Херцеговине.⁵⁷ Након тога, усташе су у логор Крушчицу почели доводити људе из разних мјеста, из околине Зенице, Травника, Сарајева, Фоче и Вишегра-

⁵³ АБиХ, ЗКУЗ, кут. 5, омот 135, инв. бр. 138.

⁵⁴ АЈ, 110–447–550.

⁵⁵ АБиХ, ЗКУЗ, кут. 10, инв. бр. 47723.

⁵⁶ Исто.

⁵⁷ Д. Мастиловић, *Заширање Срба у Босни и Херцеговини у 20. вијеку*, 61; Danilo Jakovljević, „O prvim zločinima nad stanovništvom u okolini Sarajeva“ u knjizi: *Sarajevo u Revoluciji*, Knjiga 2, (Sarajevo, Istorijski arhiv, 1977), 160–161; Vladimir Dedijer, Anton Miletić, *Proterivanje Srba sa ognjišta 1941–1944*, (Beograd, „Prosveta“, 1989), 38–39.

да. Људи су довожени током ноћи камионима, а онда су, по групама, ликвидирани у Крушчици и закопавани у већ припремљене јаме. У тим масовним ликвидацијама учествовале су усташе из Травника и Витеза. Према подацима Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, у Крушчици је ликвидирано преко 700 сарајевских Јевреја, док број ликвидираних Срба, међу којима је било и оних из Травника, никада није утврђен.⁵⁸ И поред сталних ликвидација, почетком септембра 1941. године, број логораша у Крушчици достигао је бројку од око 3.000. Крајем тог мјесеца усташе су започеле ликвидацију логора, па су мушкарци и дјеца старија од 14 година одведени у Јасеновац 28. септембра, а жене и дјеца млађа од 14 година отпремљени су у логор Лоборград 30. септембра 1941. године.⁵⁹

Након ових масовних злочина, а у страху да се преостало српско становништво не одметне у шуму, велики жупан Тусун наредио је да се из свих српских села морају давати таоци, који су проводили по седам до петнаест дана у Травнику, када би им дошла смјена. То је потрајало наредних нешто више од мјесец дана, све док усташе нису одвеле од куће Илију Славнића из Корићана и буквално га искасапили, одсјекли му уши и полни орган и натјерали га да их једе, а затим га убили у шуми званој Омањача. Овај злочин починили су Лука Билобрк⁶⁰ звани Јагода, Стипица Чолаковић и Франо Лукић. Тада су Срби из Корићана одбили да дају таоце, а петорица од њих су се одметнула у шуму. Убрзо након тога пропао је напад усташа на једну групу Срба који су били скупљени у једној кући у Корићанима, а након тог инцидента још 25 Срба се одметнуло у шуму. Тих дана Илија Славнић⁶¹ из Доњих Корићана, један од најистакнутијих заговорника пружања отпора усташама, послао је по свом брату Душану писмо командиру усташке милиције у Горњим Корићанима, Анти Парићу, сљедеће садржине: „Над Корићанима се вије црни дим. Ми смо већ сазнали шта ви хоћете од нас Срба. Ваш циљ је да нас побијете. Немојте мислити да ће вам то поћи за руком. Ми ћемо се бранити и светити, па докле ко стигне.“⁶² Након тога, Славнић је, преко Парића, разговарао телефоном са домобранским командиром из Гостиља, натпоручником Мандлацом, који је у тим преговорима заступао домобранског пуковника Густовића и постигао ослобађање талаца.⁶³ Дакле, отпор Срба приморао је хрватске власти да прекину узимање талаца, па је од тада само по један Србин из сваког села долазио сваки дан у своје општинско сједиште да извјештава о стању у дотичном селу.⁶⁴

⁵⁸ *Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941-1945*, 1009.

⁵⁹ Д. Мастиловић, *Заширање Срба у Босни и Херцеговини у 20. вијеку*, 62.

⁶⁰ У изворима и литератури се помиње и као Белобрк и Бјелобрк, али се у сваком случају ради о истој особи.

⁶¹ Не ради се о истом Илији Славнићу, кога су усташе масакрирале у шуми званој Омањача, али је могуће да су усташе том приликом, у ствари, тражиле овог другог Илију Славнића, који је већ тада био оглашен као вођа Срба у Корићанима.

⁶² Цитирано према: Ћ. Kazazović, *Travnik u Narodnooslobodilačkom ratu*, 108.

⁶³ Исто, 109.

⁶⁴ АБиХ, кут. 219, инв. бр. 55.027 (Записник саслушања свједока: Јована Милановића, Адама Јока-

У међувремену, Тусун је започео акцију насилног покрштавања српског становништва Травничког среза, у чему је имао и несебичну помоћ и подршку од стране котарског предстојника Марка Матића. При томе, поред свакодневних убјеђивања и застрашивања, Тусун је прибјегавао и насилним методама. Тако је једном приликом, по наредби Тусуна, ухапшено преко 180 људи, жена и дјеце српске националности из села Голеша, Тербеуше, Бјелобучја, Комара, Турбета, Карауле, Варошлука и Бачвица. Сви они су затворени у усташки дом у Турбету, гдје су савјетима, злостављањима и батинањем данима убјеђивани да пређу у римокатоличку вјеру, све док исти нису пристали. Након тога били су пуштени кућама, а покрштавање православних Срба вршио је тадашњи жупник у Травнику Анте Дујмушић.⁶⁵ У насилном покатоличавању Срба у Травничком срезу посебно се истицао жупник из села Корићана Фрањо Удовић.⁶⁶ Неки од затворених Срба прелазили су у ислам, мислећи да ће им усташе тако поштедјети животе. Тако су, на примјер, љекар Вељко Њуњић и инжењер Станко Турудија прешли у ислам, али је њихово конвертитство само још више разјарило усташе.⁶⁷ Због тога што нису прешли у римокатоличку вјеру већ у ислам, њих двојица су, као што је већ описано, били подвргнути посебној тортури и затим убијени, а Турудија, заједно са сином гимназијалцем, на посебно свиреп начин. Да су усташке власти у Травничком срезу биле ријешене да до краја спроведу своје геноцидне планове, то јест да покатоличе или униште цјелокупан српски православни живаљ, показује и наредба великог жупана Николе Тусуна, из септембра мјесеца 1942. године, да се сви Срби из Травничког среза, који нису примили римокатоличку вјеру, похапсе и са комплетним породицама спроведу у концентрационе логоре. На срећу, ова наредба није реализована јер је, током припрема за њено спровођење, Тусун био премјештен из Травника у Карловац.⁶⁸ Уочи оне ноћи када се требало извршити хапшење свих преосталих Срба и њихових породица, власт је од Тусуна преузео поджупан Мухамед Суџук и исто вече ставио ван снаге његову одлуку.⁶⁹

Масовним ликвидацијама на Смрекама и одвођењем у концентрационе логоре није се завршило страдање српског становништва Травничког среза. Поред појединачних убистава и одвођења у логоре, која су се дешавала не само током 1941. године већ и током читавог рата, усташе су децембра мјесеца 1941. године извршиле и масовни злочин над српским цивилима у селу Корићани. Будући да је српско становништво села Корићана и раније организовано давало отпор усташама, под утиском вијести да им се спрема погром, одлучили су да нападну усташку посаду у Горњим

новића, Војина Славнића, Јоза Блажевића, Мартина Балтића, Меха Селмана и Салка Мевећа, пред органима ЗКУЗ, 20. 6. 1946. године у Травнику).

⁶⁵ АБиХ, ЗКУЗ, кут. 5, омот 135, инв. бр. 138.

⁶⁶ АБиХ, ЗКУЗ, кут. 10, инв. бр. 47.723.

⁶⁷ АБиХ, ЗКУЗ, кут. 2, омот 44, инв. бр. 4.

⁶⁸ АБиХ, ЗКУЗ, кут. 5, омот 135, инв. бр. 138.

⁶⁹ АБиХ, ЗКУЗ, кут. 10, инв. бр. 47.723.

Корићанима, који су важили као једно од познатијих усташких упоришта у том крају, гдје је усташку милицију, убрзо након успостављања НДХ, формирао фратар Фрањо Удовић.⁷⁰ Устанички напад изведен је у зору 11. децембра 1941. године.⁷¹ То је уједно био и почетак устанка против усташке страховладе у Травничком срезу. Напад су извеле Имљанска, Масловарска и Блатничка чета, укупно 105 бораца са два пуш-комитраљеза, али се борцима прикључило и доста сељака који су били наоружани само вилама, сјекирама и другим алатом, а неки и потпуно голоруки.⁷² У борби која се развила између устаника и усташа, погинуло је 27 и заробљено 47 усташа,⁷³ које су устаници повели са собом као таоце. Они су такође касније стријељани, могуће у знак одмазде за усташко-домобрански напад на Корићане и убијање преосталог српског живља у овом селу, које је услиједило након неколико дана. У овој борби погинуо је и један устаник, а омјер жртава с једне и друге стране говори у прилог чињеници да су усташе очигледно биле више него изненађене устаничким нападом. Осим тога, и поред свих звјерстава које су усташе до тада починиле над Србима у Травничком срезу, устаници се, приликом заузимања села, нису обрачунавали са хрватским цивилима, поготово старцима, женама и дјецом. Усташе ће им, за само неколико дана, на то узвратити покољем српске нејачи у Корићанима.

Након ове устаничке акције, усташе су, у заједници са домобранима, организова-ле напад на село Корићане. Помоћ им је стигла са свих страна па чак и из Сарајева, као и око 150 добровољаца, то јест наоружаних грађана из Травника. Укупне снаге које су кренуле на село Корићане износиле су око 1.000 људи.⁷⁴ С друге стране, казнену експедицију је дочекало само двадесетак устаника, док је већина осталих била отишла у помоћ устаницима у Котор Варош, па су усташе и домобрани лако заузели Корићане и Имљане, али је народ највећим дијелом већ био избјегао из села, чиме је избјегнут масовни покољ. Ипак, усташе су успјеле да побију и покољу нејач коју су затекли у селу. Тако су на комаде исјекли Диму Славнића, инвалида без обје ноге, а убили су и његова два сина, једног од 15, а другог од 8 година. Заклали су Луку Славнића, његову жену Мару и сина Петра од 12 година, док су Душану Славнић живу спалили. Том приликом усташе су убиле и Јокановиће Илију и Лазара, као и Лазаревог сина

⁷⁰ Ђ. Kazazović, *Travnik u Narodno oslobodilačkom ratu*, 79.

⁷¹ Постоје неслагања око тачног датума напада устаника на усташку милицију у Горњим Корићанима. О томе погледати: Ђ. Kazazović, *Travnik u Narodnooslobodilačkom ratu*, 111.

⁷² Ђ. Kazazović, *Travnik u Narodnooslobodilačkom ratu*, 111.

⁷³ Ђ. Kazazović, *Travnik u Narodno oslobodilačkom ratu*, 112. У документима ЗКУЗ наведено је да је приликом те борбе погинуло 12 усташа и један устаник, али се не наводи број заробљених усташа (АБиХ, ЗКУЗ, кут. 5, омот 135, инв. бр. 138). Такође, у другим изворима и литератури наводе се другачије бројке погинулих и заробљених усташа као и различити датуми овог напада. Тако, на примјер, Стипо Пилић наводи бројку од 52 до 56 укупно погинулих, што у борби што заробљених и касније стријељаних: Stipo Pilić, „Korićani u Drugom svjetskom ratu – prešućena stradanja, zločini, žrtve i ročinitelji“, *Bosna Franciscana*, *Časopis Franjevačke teologije*, Godina XXI, br. 39, (Sarajevo, Franjevačka teologija, 2013), 101.

⁷⁴ Ђ. Kazazović, *Travnik u Narodnooslobodilačkom ratu*, 112.

Јова, старог 13 година. Такође, убијена су дјеца: Душан Арсенић, стар 13 година, те Марко (12), Блажо (7) и Остоја (2) Славнић. Још двоје дјеце из породице Славнића, Митру (13) и Симеону (3), усташе су приклале и бациле на снијег, али је ово двоје дјеце касније пронађено живо и спасено. Истог дана усташе су из сусједног села Шишаве довеле у Корићане Пера Радовановића и његово двоје унучади, Неђа (14) и Јова (9), па су их сву тројицу заклали у селу Корићанима. Том приликом, у селу је опљачкано па спаљено око тридесет кућа са шталама и осталим помоћним објектима. Усташе је у овој акцији предводио Круно Алауповић из Травника, а домобране су предводили поручници Цебула и Хусеинбеговић.⁷⁵ У повратку из Корићана, усташе су код воде Рољевице у Гостиљу убили Лазу Марића, Благоја Мијатовића и Василија Пролу из Витовља. Рањеног Василија Пролу, који није био смртно погођен метком, заклао је усташа Перо Скочибушић.⁷⁶

И у току 1942. године усташе су, у неколико наврата, покушавале да изврше масовније хапшење Срба у Травничком срезу, али је масовно одметање Срба у шуму, послије првих хапшења, увијек одвраћало усташке власти од те намјере. Међутим, стална малтретирања српске нејачи по незаштићеним селима, посебно жена и дјеце, као и пљачка њихове имовине биле су редовна појава по српским селима Травничког среза скоро читаво вријеме рата, а нису била ријетка и појединачна хапшења и убиства Срба, али и свих оних лица за које су усташе сумњале да сарађују са партизанима или да су симпатизери комуниста. Тако су, на примјер, у прољеће 1943. године, усташе на Комару ухватиле тројицу Срба – Пера Марића и Јова Чичу из Шишаве, те Јована Марића из Имљана – који су се враћали својим кућама пошто су партизанима помогли да пренесу рањенике. Сву тројицу усташе су поубијале на лицу мјеста.⁷⁷ У октобру 1943. године турбетске усташе су, заједно са Нијемцима из састава 7. СС „Принц Еуген“ дивизије, упале у Турбе и том приликом убиле све људе затечене код кућа, и то: Илију Чобака, Ђорђа Васића и Илију Вуковића, док су двије жене тешко ранили. Такође, том приликом опљачкали су све што до тада није било опљачкано у Турбету и запалили неколико кућа и помоћних објеката.⁷⁸ Почетком јануара мјесеца 1944. године, усташе Ивица Шапина, Мато Мушара и Иво Јозак из Турбета напале су кућу Мирка Гушића, под изговором да је партизански шпијун и убиле га. Истовремено, поменути су опљачкали кућу Митра Васића, а његову жену претукли.⁷⁹ Оваквих и сличних случајева по селима Травничког среза било је током читавог рата.

⁷⁵ АБиХ, кут. 219, инв. бр. 55.027.

⁷⁶ АБиХ, кут. 219, инв. бр. 55.026 (Записник саслушања свједока: Сава Марића, Сима Марића, Ибрахима Чогића, Фехима Мехића, Миле Газдића и Петра Марића, пред органима ЗКУЗ, 20. 6. 1946. године у Травнику).

⁷⁷ АБиХ, кут. 219, инв. бр. 55.026.

⁷⁸ АБиХ, кут. 219, инв. бр. 55.023.

⁷⁹ АБиХ, кут. 219, инв. бр. 55.023.

Према непотпуним подацима Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, усташе су у Травничком срезу, током Другог свјетског рата, убиле укупно 548 лица, од чега 396 људи, 105 жена, 13 стараца и 61 дијете. Осим тога, усташе су лишиле слободе, а потом највећи број њих отпремиле у логоре, укупно 1.115 лица, од чега 900 људи, 102 жене, 72 старца и 41 дијете.⁸⁰

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Необјављени извори:

- Архив Босне и Херцеговине у Сарајеву:

Земаљска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача за Босну и Херцеговину;

- Архив Југославије у Београду:

Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача.

2. Објављени извори:

- *Босна и Херцеговина – Саслушања српских издејлица*, приредио др Вељко Ђурић Мишина, Удружење архивских радника Републике Српске, Архив Републике Српске, Архив Војводине, Бањалука–Нови Сад, 2023.

- Dedijer Vladimir, Miletić Anton, *Proterivanje Srba sa ognjišta 1941-1944*, „Prosveta“, Beograd, 1989.

- *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knjiga 2, Prisutno stanovništvo po veroispovesti, Državna štamparija, Beograd, 1938.

- *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu*, Tom I, *Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941-1945*, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1993.

3. Литература:

- Затезало Ђуро, *Јадовно – комплекс усјашких логора 1941*, књига I, Београд, Музеј жртава геноцида, 2007.

- Мاستиловић Драга, *Заширање Срба у Босни и Херцеговини у 20. вијеку*, Бањалука, Удружење „Српско-руски мост“, 2017.

- Jakovljević Danilo, „O prvim zločinima nad stanovništvom u okolini Sarajeva“ u knjizi *Sarajevo u Revoluciji*, knj. 2, Sarajevo, Istorijski arhiv, 1977.

- Kazazović Ćamil, *Travnik u Narodnooslobodilačkom ratu*, (Knjiga prva), Travnik, Novinsko, radio-difuzno i propagandno preduzeće „Naša riječ“, 1969.

⁸⁰ АБиХ, ЗКУЗ, кут. 5, омот 128 (Сумарни прегледи злочина окупатора и њихових помагача у Босни и Херцеговини).

- Pilić Stipo, „Korićani u Drugom svjetskom ratu – prešućena stradanja, zločini, žrtve i počinitelji“, *Bosna Franciscana*, Časopis Franjevačke teologije Sarajevo, Godina XXI, br. 39, Sarajevo, Franjevačka teologija, 2013.

Draga Mastilović, PhD

University of East Sarajevo

Institute of Historical Sciences

Summary

ERASURE OF SERBS IN THE TRAVNIK DISTRICT, 1941

The genocide of the Independent State of Croatia (NDH) and the attempt to exterminate Serbs, Jews, and Roma, which was carried out throughout the territory encompassed by this clerofascist entity, did not spare the Travnik District. The first wave of genocidal crimes by the NDH authorities in this district affected Serbs from Travnik and its surroundings. Individual arrests, mistreatment, and killings began immediately after the seizure of power by the Ustashe and other NDH authorities, escalating into mass and systematic destruction of the Serbian population by the end of July and the beginning of August 1941. Mass murders were mostly carried out at the Smreke site near Travnik, and a large number of Serbs were arrested and taken to the Jasenovac camp.

Key words: Independent State of Croatia (NDH), Travnik, Serbs, genocide

др Немања Девид

научни сарадник

Институт за савремену историју

nemanjadjevic4@gmail.com

др Оливера Драгишић

виши научни сарадник

Институт за новију историју Србије

nowrunlolarun@gmail.com

СТРАДАЊЕ СРПСКОГ НАРОДА У БУГОЈНУ ТОКОМ ГЕНОЦИДА У НДХ 1941–1945. ГОДИНЕ

Апстракт: *Страдање српског народа у рурним подручјима Независне Државе Хрватске, поштово у крајевима где је представљао мањинску популацију, мање је представљено у домаћој историографској продукцији. Поред страдања у концентрационим логорима и на највећим селиштима, у новијим научним радовима видно изостаје слика о свакодневном животу и страдању 1941–1945. у срезovima у којима су власти НДХ деловале у континуитету и, поред физичких ликвидација и депортација у логоре, свакодневно сироводиле љачку, репресију и дискриминацију. Српско православно становништво у срезу Бујино према попису становништва из 1931. обухватало је 29,32% укупне популације. Иако изоловано од већинских српских области, у срезу Бујино била су пристојна и компактна српска насеља и развијен привредни и културни српски чаршијски слој. Будући да су све три вероисповести у Босни и Херцеговини биле поштово равномерно заступљене на овом подручју, оно представља и захвално подручје за истраживање рата. На основу критичког вредновања постојеће литературе и коришћења примарних историјских извора (пре свега докумената из архиве Земаљске комисије за истраживање ратних злочина окупиатора и њихових помајача) настојаћемо да реконструишемо свакодневицу, али и злочине над српским народом у Бујину и околним местима где је српски народ живео.*

Кључне речи: *Друштво свети рај, НДХ, Босна и Херцеговина, Бујино, Срби, геноцид*

У овом раду је на базичан историографски начин представљено страдање Срба у Бугојну током Другог светског рата, односно у контексту грађанског рата на простору ратом разорене Краљевине Југославије. Важно је напоменути да се реч *базично* односи на основну историографску методологију која подразумева откривање случаја у архивским фасциклама, а потом и његово представљање. Реч је о страдању Срба у Бугојну и околини које су извршиле усташе. Такав научни приступ спада у ред најкритикованијих историографских методологија и смешта се, како англофона западноевропска, америчка и канадска историографија мисле, у ред превазиђених методолошких приступа. С тим у вези скован је израз *bloodlands approach*.¹ Без обзира што мапирање злочина на историјским картама јесте најосновнији, и од теоретизације злочина најудаљенији начин писања о прошлости, он уједно представља и сазнајну основу за сваку потоњу концептуализацију насиља. Отуда овај чланак, који се суштински бави мапирањем и описом злочина у НДХ, спада управо у тај критиковани, али неопходан, односно први степен истраживања. Његова намера јесте мапирање, описивање и баштићење сећања на злочин почињен над православним Србима у Бугојну.

Ако би ипак било потребно консултовање теорије и на почетном стадијуму истраживања ради ситуирања теме у шири политички, војни и историјски контекст, онда треба поћи од сазнања да је степен конфликта и насиља током историје обично бивао највиши у периферним и рубним подручјима.² Посматрано из перспективе центара који су производили, руководили и усмеравали своје војне трупе на југословенском тлу током Другог светског рата³, простор којем је припадало Бугојно двоструко је спадао у пограничну регију. Не само да је то била далека периферија у односу на Москву, Лондон, Вашингтон или Берлин, већ је Бугојно припадало ширем рубном подручју великих царстава током историје.⁴ Отуда је страдање Срба, као и динамику насиља у том региону, потребно сагледавати најпре кроз такав теоретски приступ. Осим тога, динамика сукоба на тлу Краљевине Југославије која је у НДХ прерасла у геноцид извршен над Србима, не може се примарно сагледавати као последица несугласица на микронивоу или као последица менталног склопа Балканаца, већ преваходно као последица присуства војних трупа великих империја и удаљених центара на тлу Балкана. Тек секундарно, проблем се може зумирати на нивоу *сџудије случаја* и концептуализовати на културолошком, психолошком, антрополошком или неком другом нивоу. Притом је потребно имати у виду да *сџудија случаја* као методолошки приступ

¹ Timothy Snyder, *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin* (New York: Basic Books, 2010).

² Тимофеев Алексей Юрьевич, Тасич Димитар, Драгишич Оливера, *Война йосле войны. Движение сойройшвлениа на Балканах 1945-1953. йй* (Москва: Вече, 2019), 482-492.

³ Оливера Драгишић, *Комунистичко освајање власџи на Балкану 1944-1947. Румунија. Бујарска. Јујославија* (Београд: ИНИС, 2023), 550; Тимофејев, Алексеј, *Руси и Друји свејски райи у Јујославији. Ушџицај СССР-а и руских емиранайша на дојајаје у Јујославији 1941-1945* (ИНИС: Београд, 2011).

⁴ Радослав М. Грујић, *Политичко-верска акџивносџ Вайџкана на Балкану кроз векове* (CATENA MUNDI: Београд, 2020).

у науци, најчешће представља такву врсту истраживања које пре доказује изузетак од правила, него само правило. У том смислу, истраживање злочина у Бугојну не спада тек у *студију случаја*, јер тамошњи догађаји спадају у главни историјски ток, његову основну струју, а не у изузетак од правила.

Није да велике историографије донекле и немају право када се баве југословенским, односно балканским простором, али је највећа мана њиховог методолошког приступа, посебно дедукције, у томе што закључке не изводе до крајњих консеквенци. То би подразумевало сагледавање улоге сопствених земаља и претресање степена одговорности влада сопствених држава за недела која су почињена на Балкану, односно у међусобним окршајима балканских етничких група, народа, религија и националности. Оно што је Балканцима у њиховој историји прилично јасно, за стране историографије постаје предмет чуђења, испитивања и полигон за изградњу нових методолошких приступа и теорија.⁵ Ограниченост дедукције се, на примеру књиге Макса Бергхолца, поред осталог, уочава и кроз то што насиље које је описао у Кулен Вакуфу током 1942. године, настоји да разуме у оквиру релације: насиље – етницитет – национализам. Такво упориште сматрамо проблематичним јер су из наведене релације искључена два темељна фактора. За разумевање динамике насиља предлажемо као могући теоретски оквир следеће односе: насиље – интернационални – наднационални – транснационални концепт. Осим тога, из релације насиље – етницитет – национализам искључен је један од најважнијих фактора: религија. Тако испада да су *националности* и *етничка припадности* концепти који доводе до насиља. Парадоксално, Бергхолц препоручује транснационалне студије као „просветљујући“ начин истраживања прошлости, али пренебрегава чињеницу да је присуство страних трупа (интернационализам, транснационализам, наднационализам) било покретачка сила насиља на Балкану. Другим речима, поглед на насиље не може бити истоветан за Балканца (Србина, Хрвата, муслимане, православне, католике, атеисте...) и за историчара који се овим тлом бави издалека, посматрајући балкански простор колико кроз призму стереотипа и идеологизације, толико и кроз призму трајне заинтересованости Запада за овај простор. Отуда речник домаће историографије не може бити истоветан (или што је чешћи случај – преписиван из језика западних историографских наратива), јер такав приступ води ка даљем степену неразумевања на научном нивоу. Тако ни генерализовани опис историографије која се бави страдањима у НДХ не може бити описан као „large number of works written during the past decades in the *South Slavic languages*”⁶ или „Two key elements thus emerge from much of the *South Slavic literature* on violence in the NDH...” или

⁵ На пример, Макс Бергхолц се пита: *What causes intercommunal violence among neighbors in multi-ethnic communities? And how does such violence then affect their identities and relations?*; Max Bergholz, *Violence as a Generative Force. Identity, Nationalism and Memory in a Balkan Community* (Cornell University Press, Ithaca and London, 2016) 5.

⁶ Max Bergholz, *n. d.*, 7.

„Given this state of much of the *South Slavic literature* on violence in the NDH...“⁷, јер су управо народи чија је историографија описана као „саут славик“ међусобно раговали, те ни они не могу имати истоветан поглед на прошлост. Такав приступ опису литературе и употреби језика проблематизује питање коришћене литературе, односно историографских наратива.

Када смо рекли да историчари великих западних историографија донекле имају право у историографској процени балканског простора (с акцентом на реч *донекле*), то се своди на чињеницу које и домаћа историографија мора бити свесна и најчешће и јесте свесна: да су балканске етничке и религиозне групе током историје биле податне за међусобне сукобе. Но, домаћи историчари знају да је та податност исторична, да је била условљена вековном динамиком кретања граница великих царстава на Балкану, те формирања војних крајина и „препакивањем“ балканских народа са једне или друге стране османске, аустроугарске или млетачке границе. Отуда су периоди мира на некадашњим граничним просторима више личили на примирја, лажни мир, на некакав „нуклеарни мир“ у који је било уписано колективно сећање на страдање. Таква атмосфера постојала је и непосредно пре почетка геноцида над Србима у НДХ.⁸

Страни истраживачи углавном не схватају да у социјалистичкој Југославији ни базична истраживања многих почињених злочина нису била обављена, те да то, осим што сведочи о природи земље и њене историографије, представља и проблем савремене српске националне историографије – она још увек сакупља фактографију о пострадалим Србима, док се из суседних националних историографија, али и оних западноевропске и америчке провинијенције, углавном обавештава о српским злочинима. Неравнотежа етничког страдања у грађанском рату током Другог светског рата (српски народ је највише пострадао) и истовремени императив постојања социјалистичке Југославије у којој су поново и на силу морали живети они који су се међусобно убијали, узрок је покушаја колико страних, толико и историографија других југословенских нација, да у науци „исправе“ ту неравнотежу.

⁷ *Истио*, 8.

⁸ Mile Bjelajac, „Glinski kraj 1938-1941. Strah i zabrinutost Srba za sigurnost i odnos prema vojsci i državi“. *Istorijski zapisi. Ecris historiques* 3–4/2021, 79–99; Горан Милорадовић, „Хрватски Рашомон: југословенска штампа о покољу у Керестинцу 16. априла 1936. године“, *Токови историје* 1/2020, 11–46; Горан Латинковић, Никола Ожеговић, *Хрвајски злочин над Србима у руднику Раковац и селима Дракулић, Шарјовац и Мојике код Бање Луке 7. фебруара 1942. године*, Србско сабрање „Баштионик“, Бања Лука, 2022; Виктор Новак, *Магнит српел: љола вијека клерикализма у Хрвајској*, CATENA MUNDI, Београд, 2015; *Геноцид над Србима у II светском рају*, Ур: Радован Самарџић, Музеј жртава геноцида и српска књижевна задруга, Београд, 1995; Dragoljub R. Živojinović, *Vatikan, Katolička crkva i jugoslovenska vlast 1941-1958*, Београд, 2007; Milan Bulajić, *Misija Vatikana u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, 1. i 2, Београд, 1992; Дешнер Карлхајнц, *Политика римских папа у 20. веку*, CATENA MUNDI, Београд, 2021.

Да би се злочин памтио и обележавао⁹, уз наду да се на тај начин предупредује (а не само генерише) нови злочин, он прво у историографији на најбазичнији могући начин мора бити чињенично описан. Писати о Бугојну током Другог светског рата представља управо такав један подухват, као што истовремено представља и врсту „депатологизације“ балканског простора.¹⁰

Бугојно пре злочина

Бугојански срез¹¹, у Горњоврбаској регији у Босни и Херцеговини, једно је од места које је споразумом Цветковић–Мачек 1939. године припало Бановини Хрватској.¹² Конфесионална, из које се може назрети и национална структура среза, према попису становништва из 1931. изгледала је на следећи начин: од 42.947 становника, највише је било римокатолика (18.558 или 43,28%), за њима су ишли православци (12.567 или 29,32%) и напослетку муслимани (11.769, односно 27,46%). У срезу је регистрован и 51 припадник осталих религија, што се већински односило на јеврејску заједницу. У самој општини Бугојно (отприлике подударној данашњој) проценти су били нешто другачији: регистровано је 15.960 душа, од чега 6.812 римокатолика, 5.518 муслимана и 3.577 православаца.¹³ Припадници три народа живели су једни са другима, али је у последњој деценији живота југословенске државе та формулација била другачија и гласила: једни поред других. Пројекат интегралног југословенства није заживео, а како је време пролазило, односи су се заоштравали. Изузев заједничких школа, сваки народ је имао своје културно-просветне установе и организације, своје богомоље, своје националне домове и читаонице, а Хрвати и муслимани и своје националне странке.¹⁴

Овакав национални састав одразио се и на политички пејзаж среза, у ком је на изборима 1920-их и 1930-их доминирала подршка Хрватској сељачкој странци (ХСС). Опозициона листа око ХСС, коју је подржао и део српских бирача, стога је

⁹ Бергхолц за Кулен Вакуф каже да су још социјалистичке власти забележиле како нејасна ситуација око тога шта се у том месту десило и даље за ту структуру власти представља политички проблем. У: Max Bergholz, *Violence as a Generative Force. Identity, Nationalism and Memory in a Balkan Community*, Cornell University Press, Ithaca and London, 2016. 4.

¹⁰ Историичарка Тара Захра сматра да „старе историографске приче о патолошким етничким конфликтима“ треба потиснути софистициранијим истраживањима којима би се допринело депатологизацији балканског простора. Max Bergholz, *Violence as a Generative Force. Identity, Nationalism and Memory in a Balkan Community*, Cornell University Press, Ithaca and London, 2016, 8.

¹¹ Обухватао је општине: Бугојно, Купрес, Доњи Вакуф и Горњи Вакуф.

¹² Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945* (Beograd: Vojnoizdavački centar, 1992), 32.

¹³ Дефиницијивни резултатии иојиса сџановнишиџва од 31. марта 1931. године, књига 2 (Београд: Народна скупштина, 1938), 80.

¹⁴ Mesud Hotić, *Ratna hronika Bugojna 1941-1945* (Bugojno: Travnik 22. oktobar, 1969), 6.

била победник парламентарних избора 1935: освојила је преко 56% гласова.¹⁵ Иначе узавреле политичке борбе у Краљевини Југославији у национално мешовитим срединама додатно су добијале на оштрини. После припајања босанскохерцеговачких срезова Бановини Хрватској, у овим крајевима испољена је иницијатива хрватских националиста, што је неретко водило и ка сукобима који су имали националну основу. Хрватски националисти су своје акције правдали угроженошћу од југословенских власти, које су посматрали једноставно као „великосрпске“.¹⁶ Ипак, чини се да је иницијатива у предвечерје Другог светског рата била на њиховој страни: од 1934. регистроване су и прве акције усташа у овом крају, премда је тешко оценити које су активности изводили самостално, а које инфилтрирани у органе ХСС-а.¹⁷

На списку усташких емиграната који су 1930-их деловали из Италије, налазило се и 24 имена оних који су потицали из Бугојанског среза.¹⁸ Неки од њих су се од 1938. враћали у завичај и наставили активности за које су претходно били обучени у усташким камповима. Неформални вођа ових група био је Никола Јуришић, занатлија, за ког се у хрватским изворима говори да је још 1920-их, „од седамнаесте године дјеловао на ширењу хрватске националне мисли у Бугојну и околици“, а који је био повезан са Славком Кватерником, Милом Будаком и другим усташким првацима. Радило се, дакле, о једном од усташких „првобораца“ у релативно малој средини. Због оваквих активности је био више пута хапшен и осуђиван, али ни на робији није сломљен, штавише, „након 1938. његово је дјеловање замјетније“.¹⁹ По зидовима установа у Бугојну у то време могло се наићи на натпис „ЖАР“ („живио Анте Павелић“), а на једној свечаности у Хрватском дому 1940. у организацији ХСС-а неки од радикалнијих Хрвата нису се устручавали да скину слику председника странке Влатка Мачека и замене је Павелићевом.²⁰ Број усташких симпатизера и помагача је, временом, само растао. Ипак, према доступним изворима, у то време нису забележени њихови озбиљнији антисрпски испади: у првој фази радило се само на унутрашњој хомогенизацији хрватског становништва и његовом политичком радикализовању.

У литератури из социјалистичког периода оцењује се да је и српски национализам био у успону, мада као његови главни носиоци нису означени припадници неких екстремних скупина, већ локални прваци грађанских странака, пре свега из коалиције Југословенске радикалне заједнице (ЈРЗ). За Хрвате и муслимане посебно је било узнемирујуће формирање огранка четничке организације у Бугојну и Чипуљићу. О

¹⁵ *Статистика избора народних посланика за Народну скупштину Краљевине Југославије* (Београд: Државна штампарија, 1938), 231.

¹⁶ Видети више: Вељко Ђурић Мишина, *Злочин је почео раније, прилози за историју стварања Срба у бановинама Савској и Приморској 1934–1941*. (Београд: Драслар партнер, 2004).

¹⁷ М. Hotić, *n. d.*, 8.

¹⁸ Safaric.si, NDH i njezin slom (safaric-safaric.si), веб-сајту приступљено априла 2024.

¹⁹ *Тко је тко и NDH, Хрватска 1941–1945*, (Zagreb: Minerva, 1997) 177.

²⁰ М. Hotić, *n. d.*, 9.

њеном раду и организационој структури нема много података; изгледа да је била формирана уочи самог рата и да није предузимала значајније активности.²¹

Трећа национална скупина, муслимани, била је махом изолована и од Срба и од Хрвата. Њихове политичке активности биле су уочи парламентарних избора 1938. одређене споразумом Југословенске муслиманске организације (ЈМО) са српским радикалима, те стварањем коалиције ЈРЗ. Међутим, коалиција постигнута на државном нивоу управо у Бугојну, као у још неким срезовима, није могла да функционише услед напетих српско-муслиманских односа. Присталице ХСС су „у православним селима агитовале за јединство Срба и Хрвата, а против превласти муслимана“, а ова коалиција претендовала је на успех будући да ју је подржао већи број угледних бугојанских Срба, међу којима и два бивша народна посланика. Победи коалиције око ХСС-а 1938. додатно је допринела и подршка једне отцепљене фракције ЈМО, која није прихватала владину српско-муслиманску листу.²² Међутим, формирање Бановине Хрватске 1939. још једном је уздрмало иначе комплексне политичке и међунационалне односе на овом подручју и обновило поларизацију три заједнице, са којом се ушло и у 1941. годину.

У априлу 1941. постављен је нови оквир за живот православаца, римокатолика и муслимана у Босни и Херцеговини, тиме и у Бугојанском срезу. Последице и одјеци великих догађаја – 25. и 27. марта, па немачког напада на Југославију и Априлског рата, убрзо су стизали и у удаљене босанске провинције. Срби и Хрвати из Бугојна су се већ у марту и априлу нашли на две супротне стране: Срби из Чипуљића су славили 27-мартовски пуч, док су га Хрвати бојкотовали; Срби су се одазивали на мобилизацију у Југословенску војску и учествовали у отпору који је пружен окупаторским снагама, док су Хрвати дезертирали из војске и почели да прикривају оружје. Већ у Априлском рату локалне присталице усташа учествовале су у спорадичним нападима на Југословенску војску који су забележени на овом простору, а потом и у разоружавању мањих група војника или појединаца који су изгубили везу са јединицама. Усташе су, према неким сведочењима, у моментима превирања извршиле и препад на жандармеријску станицу у Бугојну, разоружале и протерале жандарме и патролу војске.²³ Прекретница је уследила након 10. априла, када је у Загребу проглашена Независна Држава Хрватска (НДХ). Напади на војнике били су чешћи, па је из штаба Врбаске дивизијске области ЈВ јављано у Генералштаб да је повлачење ових снага преко Бугојна и Прозора угрожено, „јер су тамо усташе пре три дана успоставиле своју власт.“²⁴

²¹ *Исјо*, 8; Бранко Мићић Кондић, *Зайис о злочину* (Нови Сад: пишчево издање, 2010), 5.

²² Zlatko Hasanbegović, *Jugoslovenska muslimanska organizacija 1929-1941*. (Zagreb: Fortuna, 2022) 195-196, 217.

²³ М. Нотић, *п. д.*, 15; Б. Мићић, *Зайис*, 5-6; Архив Босне и Херцеговине (даље: АБиХ), Земаљска комисија за утврђивање ратних злочина окупатора и њихових помагача (даље: ЗК), Бугојно, к. 77, 388-1.653, изјава Салиха Шечића.

²⁴ Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941*, knjiga 2 (Beograd: Narodna knjiga, 1982), 415, при-
ступљено преко веб-сајта znaci.org

У граду је формирана привремена управа НДХ, у чијем су саставу били један правник, три просветна радника, један студент, два чиновника, један официер ЈВ. Изузев једног муслимана, остали су били Хрвати – римокатолици.²⁵ Почетком маја у Бугојно је из Загреба стигао Јосип Баришић, са инструкцијама о формирању и правцима деловања „револуционарних власти“. Овај адвокат пре рата је радио у Бугојну и формално је припадао ХСС-у, иако се говорило да заправо припада „Павелићевој идеологији“. Њега савременици означавају као „главну душу стожера“ у настајању – заправо је он утицао на поделу власти и ресора у Бугојну у пролеће 1941.²⁶ За стожерника је постављен предратни усташа Никола Јуришић, а за котарског предстојника 30-годишњи учитељ Бранко Куштро.²⁷ Према послератној реконструкцији и поименичном списку усташа, изузев двојице муслимана, сви остали припадници бугојанског стожера били су римокатоличке вероисповести. Највећим делом су били старости до 35 година, дакле стасали у југословенској држави. Међу регрутованима је било усташких емиграната, али и људи са дна друштвене лествице („без занимања“). Ипак, зачуђујуће висок број присутних у апарату били су учитељи, правници, чиновници, трговци, предратне занатлије, шеф поште, шеф криминалистичке полиције. Ти подаци говоре да се није радило тек о маргиналној организацији без утицаја у друштву.²⁸

Немачке јединице из састава XIV оклопне дивизије су се, у напредовању ка Прозору и Мостару, 14. априла 1941. накратко зауставиле у Бугојну, а тек формиране усташке власти организовале су им свечани дочек.²⁹ Немци се нису задржавали у граду, који је остао у рукама усташа. У складу са антисрпском и расистичком политиком која је промовисана самим успостављањем НДХ, и у Бугојну су прве одредбе нових власти имале овакав карактер. Званично је забрањена употреба ћирилице и уклоњени су сви натписи са установа исписани овим писмом; протеране су српске породице досељене у срез након 1918, опљачкане јеврејске радње.³⁰ Споменик краљу Петру Карађорђевићу био је уклоњен, а улицама чији се називи нису уклапали у политику нових власти промењена су имена.³¹ Усташе су затим удариле и на Српски дом, чију су опрему опљачкали, а онда и попалили библиотеку и архиву. На питање сељака зашто то чини, хрватски учитељ који је предводио акцију иронично је казао да је прошло време Срба и Цинцара и „да су сада дошли културни људи“.³² Српској

²⁵ АБиХ, ЗК, Бугојно, к. 77, 399-1.653, збирна изјава.

²⁶ АБиХ, ЗК, Бугојно, к. 77, 388-1.653, изјаве Луке Шимовића и Јусе Бабића; *Тко је тко...*, 24.

²⁷ М. Нотић, *n. d.*, 14.

²⁸ АБиХ, ЗК, Бугојно, к. 77, 388-1.653, збирна изјава; М. Нотић, *n. d.*, 14.

²⁹ М. Нотић, *n. d.*, 13.

³⁰ Б. Мићић, *Зайис*, 3; Архив Српске православне цркве (даље: АСПЦ), Комисија Синода СПЦ за прикупљање података о страдању Срба 1941-1945. (даље: КС), изјава Татјане Вучић.

³¹ Б. Мићић, *Српске породице у ојштини Бугојно* (Нови Сад: пишчево издање, 2013), 11; *Исти, Срби у Бугојну* (Нови Сад: пишчево издање, 2014), 72-73; Угљеша Рајчевић, *Зайирано и зайирило. О унишћеним српским сјоменицима* (Нови Сад: Прометеј, 2001), 196-197.

³² АБиХ, ЗК, Пориче, к. 79, 15.427-54.962, збирна изјава.

православној цркви је забрањена служба: храм у Чипуљићу био је опљачкан, а потом затворен. Ускоро је у граду уведен и полицијски час, уз забрану кретања и гашење уличних светиљки по ноћи. По улицама су се још с вечери могле видети само усташке патроле, које су уносиле додатни немир међу грађанима, поготово нехрватима.³³ Изгледа да је јачи репресивни талас онемогућио само улазак италијанских снага у њима одређену III зону: оне су у Бугојно умарширале 11. маја и ту остале до 15. јуна, уводећи какав-такав ред и онемогућавајући да градом завлада анархија. У прво време њихово присуство је и за застрашене Србе значило сигурност. Како пише један од савременика, „за време њиховог боравка није било никаквих прогона ни знатнијег злостављања. Живело се наизглед као у миру.“³⁴

Злочини у јуну и јулу 1941. као увод у геноцид

Административном поделом унутар НДХ од јуна 1941, Бугојански срез (односно котар) припао је великој жупи Плива и Рама, са седиштем у Јајцу. У сећању савременика из првих месеци окупације не помиње се нити једна акција (пре)уређења града или организација јавних и инфраструктурних радова. Прва и главна преокупација нових власти била је елиминација српског живља – и све је било подређено реализацији те операције. Будући да их је у срезу живело преко 12.000, такав посао захтевао је озбиљну организацију, уз ангажовање читаве мреже саучесника. Једна од првих акција било је прављење спискова „непоћудних“, „свих виђенијих Срба, било да су носиоци великосрпске политике, било да су против ње“.³⁵ Изгледа да је ова оцена тачна, будући да су се међу првим жртвама усташког режима у Бугојну нашли и неки који су словили као српски националисти, али и неки од оних који су у предратним годинама заговарали српско-хрватску сарадњу. Мотив је у прво време био ликвидација потенцијалних непријатеља, но поред њих и свих оних који су уживали углед у народу. Поред свега тога, и оних чију су имовину носиоци нових власти могли да приграбе.

Пре него што је дошло до злочина у Бугојну, већ су били забележени усташки покољи у Благају (Кордун) и у околини Глине (Банија), те масовна стрељања у Славонској Пожеги и Санском Мосту. Убистава је било и на другим местима, уз то су следила масовна хапшења и логорисања.³⁶ Није јасно да ли је до првог злочина у овом делу Босне дошло уз знање италијанских власти: они су крајем маја били распоређени у области Бугојна, али записи савременика говоре да су усташе у први поход на Србе кренули у одсуству Италијана.³⁷ Можда је њихова јединица била тренутно одсутна?

³³ АБиХ, ЗК, Караџе, к. 78, 15.427, изјава Анђе Жоље; АСПЦ, КС, изјава Татјане Вучић.

³⁴ Б. Мићић, *Зайус*, 3.

³⁵ М. Hotić, *n. d.*, 15.

³⁶ В. више: Slavko Goldstein, 1941. – *година која се враћа* (Београд: Службени гласник, 2012).

³⁷ Б. Мићић, *Зайус*, 7.

Хапшења су започела 25. маја. Тог дана у Бугојну су ухапшена петорица Срба, међу којима и двојица најутицајнијих: трговац Стево Вучић и банкар Недељко Праљак. Да се радило о уништавању српске елите, без обзира на њене идеолошке разлике, види се по чињеници да су ова два човека били политички активни у различитим опцијама: Праљак је 1935. био кандидат за посланика режимске ЈНС, а Вучић са листе Влатка Мачека.³⁸ Придружен им је и Анђелко Вучић, трговац из оближњег насеља Чипуљић, који је код усташа био посебно озлоглашен откад је пред својом радњом организовао прославу 27. марта и тим поводом частио пролазнике.³⁹ Како је изгледало хапшење Срба из Чипуљића и шта се са њима догодило, делимично је реконструисано на основу исказа сведока: „Концем маја дошао је судски пристав Берлот Јосип (...) у друштву са још једним наоружаним жандармом из Бугојна. Они су одвели са собом жртву Вучић Анђелка, пок. Анте, ст. 49 г. Исти овај пристав је слиједећег дана послао извјестан број жандарма у наше село и у селу покупили још 10 жртава. (...) Сву једанаесторицу они су одвели у затвор у Бугојно. Одатле наводно су их спровели у Бању Луку одакле се више никада нису вратили.“ Идентитети жртава говоре о типичној локалној „сечи кнезова“: „Од напријед поменутих 11 жртава Вучић Анђелко је био трговац, Мичић Бранко порески чиновник, Бујак Ђорђе судски гласник, Јосиповић Нико кројач, Вучић Илија цестар, Бодић Нико судски подворник, Билкић Младенко гостионичар, Бркић Илија калајџија, Чавић Владо цестар, Паројчић Бошко државни шумар.“⁴⁰ Уз њих, у групи су се нашла и седморица грађана из Доњег Вакуфа и још неколико угледнијих Срба из ове општине (похапсиле су их бугојанске усташе уз помоћ локалних симпатизера нових власти, муслимана), као и Србин мухамеданац Хамдија Рустемпашић из Грачанице – укупно око 30 особа. Свима њима, укључујући и Рустемпашића, приписиване су везе са четничком организацијом.⁴¹ Како је наведено у сведочењу, сви су камионом пребачени у Бањалуку (вероватно ноћу 27/28. маја), где им се изгубио сваки траг. „Од тог момента за жртве се није сазнало ништа више.“ Било је сведочанстава да су убијени на том подручју, док други извори, којима поклањамо више поверења, говоре да су спроведени у комплекс логора Јадовно и тамо погубљени.⁴²

Усташе о одведенима нису говориле као о осуђеницима на смрт, а породицама су чак достављале информације да су они још увек живи. Чак је у наредних неколико недеља, све до одласка Италијана из Бугојна, терор над Србима био обустављен. Но, чим су усташе добиле одрешене руке, хапшења су настављена и по другим селима.

³⁸ АБиХ, Бугојно, к. 77, 388-1.653, збирна изјава; *Стившићевка избора народних посланика*, 85.

³⁹ Б. Мићић, *Зайис*, 5-6.

⁴⁰ АБиХ, Пориче, к. 79, 15.427-54.962, збирна изјава.

⁴¹ АБиХ, ЗК, к. 78, Грачаница, 54.972, збирна изјава; к. 78, Доњи Факуф, 206-54.969, збирна изјава; Б. Мићић, *Зайис*, 5.

⁴² Ђуро Затезало, *Јадовно, комплекс усташких логора 1941*, књига 1 (Београд: Музеј жртава геноцида, 2007), 442-443.

Терор је појачан око великог православног и српског националног празника Видовдана. Сељаци у Ленђеровини који су мирно обављали послове били су скамењени призором који су видели: „Пред Видов дан (...) четворица усташа дошли су у наше село из Зијамета. Са собом су водили 17 људи, Срба, повезаних конопцима један за другог.“ Неки од ових били су наредних дана убијени, а недовољна посвећеност усташа служби и још увек нестечено искуство у масовном убијању допринело је да им неки и побегну. Рођаци ухапшених зачудили су се када је њих 12 ослобођено и дошло кући, мада се касније оваква пракса показала као варка не би ли се и други предали и „пошли на истрагу“ без отпора.⁴³ У национално мешовитом селу Копчић, у исто време („пред Видовдан“) нестао је Благоје Лугоња, који је неколико дана пре тога био продао коња неким Хрватима, па када је по договору отишао у Бугојно по новац, „више није вратио у село“. И у селу Главица, одакле је потицало више озлоглашених усташа, али у којем је постојала и српска заједница, било је несталих; прва жртва био је Чедо Ерак, који је одведен у Бугојно „ради неког сведочења“ и више се није вратио кући.⁴⁴

Настављена су злодела и у самом граду. Крајем јуна било је ухапшено још 12 особа, углавном угледнијих занатлија и гостионичара, али поред њих и потпуковник у пензији Алекса Мариновић. Придодат им је стари прота Марко Поповић са Купреса. И они су убијани на различитим скровитим локацијама, али се већ било прочуло о месту злочина, као и о једном од целата, усташа Јерџ Ивану, који се познаницима похвалио „да је са крвавим ножем, којим је клао ове жртве, секао јабуку и са уживањем јео“.⁴⁵ Крваво коло продужено је и у Чипуљићу и Поричу, приградским насељима у којима је српска заједница била бројна и организована. Обично су пресретани и од тада вођени као нестали по један или двојица младића који би се послом удаљили из села. До јула је само из ова два насеља било 16 убијених, мада за већину породице још нису веровале да су мртви.⁴⁶ У Бугојну је, паралелно са овим догађајима, започела и ликвидација Јевреја. Први су убијени у оближњем насељу Чаушлијама код Врбаса, а када се за то прочуло по граду, ухапшени Јевреји надаље су (од средине јула) одвођени ка шумовитим пределима Копривнице и ту убијани на месту званом Кожварице. Први су на овој локацији убијени трговци из породице Мориц и Шуа, „наводно клањем“. Недељу дана касније, на овој локацији, након мучења, што хладним, што ватреним оружјем, убијена је група доведених из средње Босне.⁴⁷ Само из среза Ливно идентификовано је 60 жртава на овој локацији.⁴⁸

⁴³ АБиХ, ЗК, к. 79, Ленђеровина, 54.973, збирна изјава.

⁴⁴ АБиХ, ЗК, к. 78, Копчић, 409–12–54.962, збирна изјава.

⁴⁵ АБиХ, ЗК, к. 77, Бугојно, 388–1653, збирна изјава; *Сјоменица православног свештеника, жртва фашистичког терора и поинулих у народноослободилачкој борби* (Београд: Савез удружења православног свештенства ФНРЈ, 1960), 116.

⁴⁶ АБиХ, ЗК, к. 79, Пориче, 15.427–54.962, збирна изјава.

⁴⁷ АБиХ, ЗК, к. 77, Бугојно, 388–1.653, изјава Јусе Бабића.

⁴⁸ Будо Симоновић, *Ођена Марија Ливанска* (Подгорица: Ободско слово, 2018) 54, 504–507.

Број српских жртава у Бугојанској општини пре јула 1941. прешао је бројку од 70 убијених, некада и по више чланова једне породице, и то у времену када није било ма каквог облика отпора против НДХ. Дobar део народних првака већ је био ликвидиран, а мир са којим је народ прихватао нестанак толиког броја људи говори само да они нису ни помишљали на организовани државни терор као опцију, већ да су очекивали да ће се усташе задовољити привођењем својих противника. Међутим, у освиту лета те године власти у Бугојну имале су сасвим другачије планове, и они су се одвијали у смеру потпуног уништења мушког православног становништва.

У планинским селима Зијамета под Калином (нека су била српска, а нека мешовита), удаљеним и изолованим од самог града, у јуну и јулу 1941. одвијао се прави лов на Србе. Њих су хапсили тако што би их пресрели на путу, банули им у кућу, или тако што би их привели у граду где би ови дошли у набавку. У селу Пријаци хапшење је извршено у два наврата, а укупно 11 људи изгубило је живот у кратком периоду: неки тако што су одведени у Бугојно и надаље вођени као нестали, а неки тако што су одведени у јаму под Калином и тамо убијени. Неки су били устрељени, а неки ударени кундаком пушке и у јаму бачени живи. По сећању породица, ове сељаке су углавном хапсиле комшије и предратни познаници – Хрвати, а додатан мотив за њихово сатирање представљала је чињеница да је из оближњег села Љубинића потицао усташки побочник Матко Матанић, који се постарао да у својој зони доследно изврши „чишћење“.⁴⁹ Сматра се да је само јама под Калином прогутала преко 20 српских сељака.⁵⁰ Но ово је, како се показало, за српски народ тек био увод у голготу која је следила. За усташе, убиства под Калином била су нека врста вежбе и припреме за најмасовније егзекуције.

Јама у Занесовићима: анатомија геноцидног злочина

Нова прекретница настала је када су средином јула усташки стожер и котарска управа упутили наређење и путем добошара га разгласили по селима, да се све српско становништво мора пријавити и евидентирати у Бугојну. Евиденцији су, како је стајало у наредби, подлегли сви мушкарци православне вероисповести, узраста од 16 до 60 година. У случају неодазивања, назначено им је да „копају рупу пред собом“.⁵¹ Велики број Срба овој наредби се одазвао дисциплиновано. О томе пише један од сведока: „Људи који нису били ништа криви, нису се надали најгорем, па су у затвор одлазили без отпора, а велики број сељака је долазио у затвор сам, без икакве принуде, након

⁴⁹ АБиХ, ЗК, к. 80, Зијамет, 75.608–54.979, збирна изјава; изјава Ристе Стоића.

⁵⁰ АБиХ, ЗК, к. 80, Султановићи, 15.427–40.509, изјава Јове Ђукића; Б. Мићић, *Зайиц*, 8; М. Нотић, *п. д.*, 19; *Svoju zemlju i oni su voljeli* (Zagreb: Svjetlo riječi, 2004), 118.

⁵¹ АБиХ, ЗК, к. 79, Пориче, 15.427–54.962, збирна изјава; к. 80, Султановићи, 15.427–40.509, изјава Јове Ђукића.

што је добио позивницу да се јави у 'Котарско предстојништво'.⁵² Његов исказ потврђује и хроничар НОБ-а: „У те дане могле су се видјети колоне похапшених Срба које су мирно и без отпора ишле у сусрет својој језивој смрти.“⁵³ Притом, треба имати на уму да је појам *ухайшени* јула 1941. добио сасвим друго значење од уобичајеног – тих дана Срби нису привођени због неког политичког преступа, већ искључиво због свог порекла, нације и вере. Како говоре бројни сведоци, и сама привођења одвијала су се једноставно, готово без отпора. Старијима је НДХ била трећа држава коју су променили за свега нешто више од 20 година, а искуства нису говорила да је ма која држава при свом успостављању уништавала мирно становништво. То је био можда и пресудан разлог да усташе прикупе стотине Срба без иједног испаљеног метка. Сељаци из околних места пре су бирали неизвесност притвора (неки њихови земљаци већ су били пуштани на слободу), него да се подижу на оружје и супротстављају држави, ма какав њен оквир био и ма како је они лично доживљавали.

Како је на терену изгледало привођење оних који се нису пријавили првог дана, показују искази сведока. У Бугојну, чији су становници православне и мојсијевске вере изгледа прихватили уверавања да је време терора прошло, настало је крајем јула „велико хапшење Срба а са њима и Јевреја“. Карактеристично је да су и овом приликом махом похапшени трговци и занатлије бољег имовног стања, а њих 33 одведено је у зграду основне школе која је јула 1941. претворена у затвор. У просторију која им је намењена били су сабијени „тако густо, да су запомагали молећи да им се зрака даде“.⁵⁴ У Чипуљић, српско средиште у којем је већ било више несталих, па су људи оклевали да се појаве у усташком стојеру, 29. јула упала је група усташа. Свега њих четворица прикупили су мушкарце, њих 53, и то махом трговаца, занатлија и угледнијих сељака млађе доби. Потом су их одвели у Бугојно, где су придружени заточенима у школи.⁵⁵ У ту зграду ускоро су довођени и ухапшени из других села (по неким тврдњама и из других срезова)⁵⁶, а као затвор је послужила и локација Шпрунгов хамбар и још неколико објеката који су раније имали другу намену. Сви су били „дупке пуни“, а варошица са стотинама силом одведених људи подсећала је на један велики логор.⁵⁷

Хапшени сељаци су били налажени код кућа, неки на њиви, а пракса је била да их потом везују и, појединачно или групно, спроводе за Бугојно. Породицама је остало у сећању да је највећи број њих био одведен „уочи Илиндана“. Из готово свих села било је одведених у том периоду: из Главице њих 14, из Веселе седморица, из Крушевице и из Црнича по шесторица, из Караца петорица, из Вилеша четворица, из Султановића

⁵² Б. Мићић, *Зайиси*, 3.

⁵³ М. Нотић, *n. d.*, 19.

⁵⁴ АБиХ, ЗК, к. 77, Бугојно, 388–1.653, збирна изјава.

⁵⁵ АБиХ, ЗК, к. 79, Пориче, 15.427–54.962, збирна изјава.

⁵⁶ Б. Мићић, *Зайис*, 22–23.

⁵⁷ М. Нотић, *n. d.*, 19.

тројица...⁵⁸ У село Копчић, где је и у ранијем периоду било жртава, након усташког прогласа је дошао усташа Ибрахим Хадибеговић; он сам је „претећи пушком“, сакупио 30 српских сељака разних узраста и отерао их у Бугојно. Тамо их је примио Иван Јуришић Цар, који је извршио тријажу и њих 12 задржао.⁵⁹

Искази сведока говоре да су многи од извршилаца недела били предратни познаници породица жртава; идентификоване усташе, многи од њих у цивилном оделу, али са наоружањем, углавном су били „тежаци“, комшије из истих или суседних места. Било је и нешто предратних жандарма, који су продужили службу у НДХ, а који су гарантовали да ће се над свим ухапшенима поступати у складу са законом. Ипак, у исказима се, када се говори о организаторима и руководиоцима акције прикупљања Срба, најчешће помињу имена начелника среза Бранка Куштре, затим побочника Матка Матанића и Ивана Јуришића Цара, који је изгледа постао и заповедник затвора.⁶⁰

Шта се надаље дешавало са ухапшенима? Породице су им првих дана по хапшењу доносиле храну, да би им потом – најчешће трећег дана – било саопштавано да више не долазе, јер су њихови ближњи одведени на принудни рад у Немачку.⁶¹ Неки су поверовали и овим причама, али већина породица имала је црне слутње, поготово када се градом пронела вест да су сви ухапшени завршили у *јами*.

Сведок Јово Ђукић из Султановића пренео је своје успомене на јулске дане: „Ја кад сам био на слободи нисам могао спавати, па би сједио у соби код отворена прозора и чуо сам, кроз читаву ноћ зујање камиона, јер је моја кућа удаљена од цесте Бугојно-Горњи Вакуф највише 500 метара. Наслуђивао сам, да се тима камионима превајају хапшеници према Горњем Вакуфу и тамо негђе у шуми убијају. Касније се препричавало међу нашим свијетом, да су сви наши људи – Срби убијани по ноћи по усташама и бачени у неку природну провалију која се налази на мјесту између Грачанице и Занесовића.“⁶²

Најцрње прогнозе ускоро су се показале као истина. О томе шта се даље дешавало са логорашима сведочи Тане Вуковић из Чипуљића, један од ретких преживелих сведока покоља који се одиграо. „Нас је у основној школи било затворено око 70 људи. (...) И врата и прозори зграде били су осигурани јаком стражом и то по ноћи је стража била појачана. Ни по дану ни по ноћи нису нам дали отворити прозоре. (...) У соби, у кој сам се већином кроз ова два дана задржавао био је са моном Војин Крстановић, Ђорђо Радовић, Стојан Кисић, Момчило Илић, и још многи, те сам ја њима стално говорио да ће мо слабо проћи и да усташе имају накану, да нас побију, а ови су

⁵⁸ АБиХ, ЗК, к. 78, Главице, 46.936, збирна изјава; Крушевица, 46.912, изјава Јованке Туце; Караџе, 15.427, групна изјава; к. 80, Весела, 40.496-54.971, збирна изјава; Б. Мићић, *Зайис*, 19-20.

⁵⁹ АБиХ, ЗК, к. 78, Копчић, 409-12-54.962, збирна изјава.

⁶⁰ АБиХ, ЗК, к. 78, Копчић, 409-12-54.962, изјаве Даринке Кутић и Госпаве Кутић.

⁶¹ АБиХ, ЗК, к. 80, Султановићи, 15.427-40.509, изјаве Љубице Палексић и Јелене Ђукић; Весела, 40.496-54.971, изјаве Бојане Праљак и Персе Праљак.

⁶² АБиХ, ЗК, к. 80, Султановићи, 15.427-40.509, изјава Јове Ђукића.

на то мени одговарали, да је то немогуће и да је лудорија о томе и мислит те су ми чак пријетили да ће ме пријавити усташама, зашто уливам у њиха страх, када то не смије бити.“ Међутим, једне ноћи, вероватно 1/2. августа, логорашима је наређен покрет. „Били смо затворени у Основној школи у Бугојну два дана и двије ноћи. Трећу ноћ чим се је смрачило дошли су усташе, много њих наоружани, од којих сам познавао Ивана Јуришића Цара, Иву Чанчића, командира полиције у Бугојну и друге. (...) Повезали нас конопцем и жицом, натрпали у камионе и возили пут Грачанице. Код куће Андрије Лучића у Грачаници стали су камиони и затвореници су по наређењу усташа морали сићи доље, одакле су нас повели у правцу Врбаса, који је посве близу мјеста гдје смо изишли из камиона. Прелазећи узаним сеоским мостом преко ријеке Врбаса ја сам искористио прилику и скочио у воду, те тако успио побјећи из редова затвореника. За мном је више пута испуцао из пушке Јерцл Иво, усташа из Бугојна, али ме није погодио. Тешком муком ми је успјело избјећи са тога мјеста, јер смо сви били опкољени усташама и патролама. Одмах у близини овога мјеста одакле сам избјегао налази се природна јама код које су наши људи убијани. Док још нисам далеко одмакао од самога мјеста одакле сам побјегао, чуо сам пуцањ револвера, те сам наслутио, да усташе врше убијање повезаних затвореника. Приликом нашег пута из Бугојна до Грачанице у камиону ја сам некако успио да себе раздријешим и одријешо сам још једно 25 наших људи, али је код свих њих завладао толики страх, да ниједан осим мене није ни покушао да да бјежи, а камоли да утече.“⁶³

Сведок Вуковић дао је још неке детаље о злочину и његовим актерима. Посебно је апострофирао улогу фра Силве Фрањковића у дочеку затвореника на стратишту и присуству у потоњим ликвидацијама. Он је описао само делове злочина које је лично видео, а остатак се може реконструисати из послератних изјава које су истражним органима дале породице жртава. Према њиховом закључку и подацима којима су располагали непосредно по завршетку рата, све жртве су биле пребачене камионима до села Грачанице, где су их усташе „темејито опљачкали“; онда су пешице пребачени до Занесовића, места где се налазила велика природна јама.⁶⁴ Јама је била дубока 10-15 метара, оријентисана у виду изврнутог левка, и њена површина при дну никада није била испитана. Када су усташе сазнале за њу, одмах су се определиле да своје жртве ликвидирају баш на тој локацији како би се уклонили сви трагови злочина и поштедели се заштите локације и ангажовања већег броја помагача, што је морао бити случај у ранијим егзекуцијама.⁶⁵ „Све су жртве биле повезане жицом. На самом мјесту злочина све Жидове су ножевима поклали а остале из пушака и пиштоља побили, а неке и живе у јама бацали. Послије се чуло велико запомагање из јама. Жртве су тражиле воду. Тада су ове усташе у јаму бацале ручне бомбе и на крају гашеним кречом одозго посули. Поменуте жртве су све

⁶³ АБиХ, ЗК, к. 77, Чипуљић, 15.427/1, изјаве Тане Вуковића.

⁶⁴ АБиХ, ЗК, к. 77, Бугојно, 388-1.653, збирна изјава.

⁶⁵ АБиХ, ЗК, к. 77, Бугојно, 388-1.653, изјава Јусе Бабића; М. Hotić, *n. d.*, 19.

страшно мучили, многе су сјекли ножевима, некима браду чупали, а другима опет нокте“; закључује се у првом послератном извештају о месту највећег злочина над Србима и Јеврејима на територији Бугојанског среза.⁶⁶ Овакви покољи поновили су се и у наредних неколико дана, с тим да су надаље били довођене и жртве из околних срезова. Из Ливна су овде уморена тројица виђених грађана.⁶⁷

И други извори који говоре о овом стратишту помињу да су жртве претходно биле изложене бруталном мучењу. Посебно су биле искасапљене јеврејске породице Атиас и Проф. Већ цитирани сведок Јово Ђукић навео је да је преко једног усташе сазнао да је „Рудолф Проф прије него што је био заклан затражио да се пољуби са својим сином који је такођер ту чекао своју судбину, па кад су му усташе дозволили, исти се пољубио са сином и на најпогрднији начин опсовао поглавника, усташе и усташку власт, а након тога је био заклан.“⁶⁸ Позната су и имена српских грађана које није мимоишло зверско иживљавање усташа. Директор Грађанске школе у Бугојну, професор Милан Радумило, био је изложен страховитој тортури, да би му пре убиства један млађи усташа, његов бивши ђак, одсекао прсте на рукама. Сачувано је сећање да је и стари Стојан Праљак из Веселе, солунски добровољац током Првог светског рата, пре него што је усмрћен био подвргнут мучењу тако што су му на грудима били ножем урезивани усташки симболи.⁶⁹ Коначно, и учитељ Месуд Хотић, партизански руководилац који је писао о догађајима у Бугојну 1941, закључио је да се „злочини извршени у јулу 1941. не карактеришу само својом масовношћу, већ садистичким и патолошким мучењем жртава прије него су у најтежим мукама издахнуле.“⁷⁰

Сведоци су сагласни у оцени да је локација злочина потом прикривена, а да је о њему међу усташама владала завера ћутања. Ипак, по повратку из Занесовића у Бугојно, колона аутомобила и камиона прошла је кроз нека српска насеља. Срби који су им се нашли на путу међу њима су препознали котарског предстојника Куштра, али су и уочили да је највећи број усташа у камионима обучен у цивилна одела. Касније су то тумачили као жељу за камуфлажом, како би свој покрет представили као превоз цивила и спречили ширење панике по српским селима.⁷¹

Док је трајало масовно убијање у Занесовићима, један мањи део усташа који је остао у Бугојну дао се у пљачку имовине одведених српских трговаца и индустријалаца. Овог пута нису им само пљачкане радње, већ и куће из којих су изношене све могуће покретности и вредности. Процене штете, пријављене комунистичким властима после рата, варирале су од 20.000 динара до 220.000 динара код богатијих породица, попут Праљака и Вучића. На крају је, мало иза покоља мушкараца, до-

⁶⁶ АБиХ, ЗК, к. 77, Бугојно, 388-1.653, збирна изјава.

⁶⁷ Б. Симоновић, *н. г.*, 504-507.

⁶⁸ АБиХ, ЗК, к. 80, Султановићи, 15.427-40.509, изјава Јове Ђукића.

⁶⁹ Б. Милић, *Зайис*, 18-21.

⁷⁰ М. Нотић, *н. д.*, 20.

⁷¹ АБиХ, ЗК, к. 79, Пориче, 15.427-54.962, збирна изјава.

шло и до прикупљања и масовног протеривања српских жена, деце и стараца из Бугојанског среза. Њихово исељење спровођено је брзо, уз могућност да понесу само основне ствари, а кључеве кућа предају усташама. Неколико стотина цивила било је најпре сакупљено у центру среза, где су такође привремено притворени. И ту је након погибије једног усташе у борби са устаницима безмало уследио њихов линч од стране Хрвата. Спасили су се, према мемоаристици, уз интервенцију „честитих Хрвата“, а по једном документу из 1942. на вест „да су близу четници“. ⁷² Од 11. августа њих 327 кренуло је на дуг пут, теретним возом преко Славонске Пожеге за Србију. Пут је био дуг и тегобан, а протерани успут шиканирани и опљачкани. Вероватно им је зато долазак у окупирану Србију, где су примљени и распоређени по породицама у Поморављу и Шумадији, изгледао као моменат где упркос тешким условима бар могу да преживе и као Срби уживају какву-такву слободу. ⁷³ Један избегли свештеник сумирао је горко сећање на дане проведене у Бугојну: „Нико није имао самилости према нама, ни католици ни муслимани.“ ⁷⁴

Пут страдања једне српске породице у Бугојанском срезу види се на примеру Вучковића из Вилеша. Глава породице, Илија Вучковић, одазвао се у јулу 1941. позиву усташког стојера у Бугојно, да се региструје код власти. „Када је отишао није се више никада повратио кући.“ Наредног месеца остатак породице је са групом мештана Вилеша протеран – избегао у Свилајнац у Србији. Читава покретна имовина, од стоке до кућног намештаја, у времену одсуства им је развучена и опљачкана. Када су се по завршетку рата 1945. вратили у завичај, затекли су пусто и похарано село. ⁷⁵

Два кључна питања везана за злочин у Занесовићима дуго су била отворена. Прво се тиче датума злочина, који је у ранијим написима датован у периоду 27-31. јул 1941. године. ⁷⁶ По нашој процени, можда је било убистава и пре и после тог датума, али најмасовнији злочин над Бугојанцима десио се у ноћи 1/2. августа. У сваком случају, то се десило у време општинских покоља Срба широм НДХ. Друго је питање броја жртава. У усменом предању најпре се помињала цифра од 400 убијених на овој локацији, да би у послератној, рекло би се официјелној хроници НОБ-а, било наведено да је само на овој локацији „звјерски поубијано око 1.500 људи“. Као друга по реду локација злочина наводе се Кожварице, где је по истом извору убијено још 500 људи; сматрало се да су и на једној и на другој убијани не само цивили из Бугојанског среза, већ и из других градова Средње Босне. ⁷⁷ Остајемо на терену Бугојна, где имамо прецизније

⁷² Б. Мићић, *Зайис*, 31; АБиХ, ЗК, к. 77, Бугојно, 388-1.653, збирна изјава; АСПЦ, КС, извештај Милутина Настасовића.

⁷³ Б. Мићић, *Зайис*, 24-25.

⁷⁴ АСПЦ, КС, извештај Милутина Настасовића.

⁷⁵ АБиХ, ЗК, к. 80, Вилеша, 46.921-46.948, изјава Росе Вучковић.

⁷⁶ М. Ноћич, *n. d.*, 19.

⁷⁷ *Исџо*, Б. Мићић, *Зайис*, 21.

податке: једна интерна процена Комесаријата за избеглице у Србији говорила је да је само у августу 1941. побијено 270 српских цивила.⁷⁸ Поименични спискови убијених, које је донекле систематизовао Б. Мићић, а могу се допунити и грађом Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, броје око 160 особа.⁷⁹ Ако би се на ту бројку додали и убијени до средине јула, дошло би се до цифре од близу 250 жртава, што би значило да је за три и по месеца усташке управе над општином Бугојно убиством уништено минимум 5% предратне српске популације. Слична судбина задесила је српски народ и у другим деловима Бугојанског среза. Досадашња истраживања показују да су на локацији Грачаница убијани српски цивили и са подручја Доњег Вакуфа, а у нешто мањем броју и из околине Купреса.⁸⁰

Наставак злочина у 1942. години

У октобру 1941. у Бугојно се, изненада за хрватске власти, вратила италијанска војска.⁸¹ Котарска управа известила је о томе надређене власти НДХ телеграмом који је имао паничне тонове: „У Бугојно је дошло 800 италијанских војника са часницима. (...) Спречавају сваки самостални рад нашим властима. Стање је са Италијанима управо несношљиво.“ Већ 15. октобра у Министарство унутрашњих послова стигао је телеграм сличне садржине, где се извештавало да су „Талијани преузели све, наша управа не може радити, оружници су присиљени предати кључеве српских и жидовских радњи (...) и казано ако котарски предстојник не слуша њихове налоге ухапсити га за најмању ситницу.“ „Пријете се нашим грађанима. Требало би да овамо дође једна сатнија ради заштите државних уреда и објеката“, стајало је у обавештењу. Но уместо појачања, дан касније стигао је нови телеграм из Бугојна, у коме се јављало да су италијанске снаге покушале да протерају из града целокупно усташко оружништво.⁸² Хрватске снаге морале су да се прилагођавају новом стању на терену. С друге стране, према успоменама савременика, било је то време када су Срби коначно могли да одахну и не страхују од свакодневних усташких злочина. Нове околности које су наступиле у јесен 1941. ипак нису значиле и да је терор над Србима у потпуности обустављен. У граду Бугојну, где је добар део Срба био исељен и где готово да више није било породице која није завијена у црно, било је појединачних убистава и током 1942. године.⁸³ У јануару 1942. усташе

⁷⁸ АСПЦ, КС, извештај Милутина Настасовића.

⁷⁹ Б. Мићић, *Зайис*, 14-20.

⁸⁰ АБиХ, ЗК, к. 77, Доњи Вакуф, 206-54.969, збирна изјава; к. 80, Вуковско.

⁸¹ Б. Мићић, *Зайис*, 3.

⁸² Војни архив (ВА), фонд НДХ, 233-2-26/3. (копија документа добијена добротом фонда *Заборањени коријени*).

⁸³ АБиХ, ЗК, к. 77, Бугојно, 388-1.653, збирна изјава.

су пресреле на путу четворицу мештана села Пријаци и побили их без икаквог разлога; једног од њих су „ножевима сјекли на комаде“.⁸⁴

Егзистенцијално угрожени, до тада мирни и углавном лојални успостављеном поретку, Срби се подижу на оружје. Тане Вуковић, један од тројице Бугојанаца који су преживели злочин у Занесовићима, право са стратишта је пошао у шуму – другог излаза није имао. Са још неколико земљака отишао је у Јањ, где се придружио устаницима.⁸⁵ И Јово Ђукић из Султановића, чувши шта се чини са ухапшеним Србима у Бугојну и да слична опасност прети и другим сународницима само због вере којој припадају, реаговао је рефлексно: „Ја кад сам то чуо побјегао сам у шуму са својим сином Новаком и братом Богданом.“⁸⁶ Када су у Ленђеровини усташе нападе браћу Кашић, они су им пружили отпор: Владу Кашића су убили, а његов брат Рајко отео им је оружје и ранио једног усташу. Рајко Кашић је онда „отишао у шуму да се бори против окупатора“.⁸⁷ „Српски живаљ у овоме крају тешко је подносио тај страшни зулум, па су сви Срби морали да се склањају по шумама и тако бар донекле сачувају своје животе“, посведочио је један мештанин Зијамета – избеглица у тзв. Недићевој Србији.⁸⁸ Сачуван је читав низ сличних примера, а заједнички именитељ био им је да су сељаци из страдалних подручја одлазили у шуму углавном тек онда када су схватили да им прети смртна опасност. Углавном су се повезивали са устаничким јединицама из околних подручја, а у реону Зијамета основан је и посебан устанички батаљон (испрва самосталан, касније ће се придружити партизанима), са око 120 бораца који су се активно супротстављали хрватским властима. У марту 1942. на овом простору почео је, након ранијих диверзија мањег обима, активно да делује и 3. крајишки партизански одред. Борбе са усташама су се интензивирале, а међу жртвама на њиховој страни у једној априлској борби налазио се и Никола Јуришић, зачетник усташке организације у Бугојну. Судбина је хтела да погине баш под Калина планином, недалеко од места где су 1941. Срби побациани у јаму.⁸⁹

На хрватску одмазду није се дуго чекало: већ сутрадан, 20. априла (други дан по Васкрсу), њихове јаке снаге упале су у зону где се водила борба и почели да убијају све који су им допали шака. У Љубнићу су убили Недељка Поповића („исјекли га ножевима“), а преостале српске куће, како у овом тако и у другим селима куда су наступали, изложили су безобзирној пљачки. „Опљачкали су све што им је долазило под руку, а нарочито перад, ситну и крупну стоку, одијела, обућу, новац, људску и сточну храну и све што је било од веће вриједности, а палили су само штале.“⁹⁰

⁸⁴ АБиХ, ЗК, к. 79, Пријаци, 45.433-54.979, збирна изјава.

⁸⁵ АБиХ, ЗК, к. 77, Чипуљић, 15.427/1, изјаве Тане Вуковића.

⁸⁶ АБиХ, ЗК, к. 80, Султановићи, 15.427-40.509, изјава Јове Ђукића.

⁸⁷ АБиХ, ЗК, к. 79, Ленђеровина, 54.973, збирна изјава.

⁸⁸ АСПЦ, КС, изјава Радоја Поњевића.

⁸⁹ АБиХ, ЗК, к. 80, Весела, 40.496-54.971, изјаве Персе Праљак; М. Нотић, *n. d.*, 26-27.

⁹⁰ АБиХ, ЗК, к. 79, Љубнић, 54.977, збирна изјава.

Најгоре је тога дана прошло Брижина, где су усташе прикупиле све сељане, углавном жене, децу и старце, мучили их, неке побили хладним оружјем, а онда све натерали у једну шталу – појату коју су запалили. Према поименичном списку, на овом месту изгорело је (већином живи спаљени) 83 Срба и Српкиња овог малог села. Од овог броја, 35 су била деца до 10 година старости. Није било породице која није претрпела жртве, а највише њих забележено је у роду Пилиповића. Патња кроз које је становништво овог краја прошло тешко да може да дочара бирократска формулација послератне Земаљске комисије за утврђивање ратних злочина окупатора и њихових помагача. Усташе су „покупиле моју чељад у једну шталу које су наредосела запалили“, гласио је исказ Недељка Пилиповића. Или: „Исте те усташе су дошле у моју кућу и тамо затекли – нашли мога сина Пипиповић Петра Илин стар 1 год. (...) Јер (је) исти дијете нисмо могли да (га) понесемо кад смо бјежали. Исте те усташе однијели су малога и бацили у једну шталу која је изгорела“, како је казивао Иле Пилиповић. Љубану Пилиповићу су у дану убијени отац, жена и петоро деце; Јови Пилиповићу жена и петоро деце; Станко Пилиповић изгубио је мајку, две снахе, две сестре и синовца; Ники Јовишевићу запаљена је жена са четворо деце... Онај ко је изгубио „тек“ родитеље или супружника чинио се као срећник у мноштву жртава овог места. И овде је напослетку цело село било тотално опљачкано: отерани су сви волови, краве, коњи, овце и стока, али и вуна, покућство, личне ствари домаћина. Ношен је и грађевински материјал са кућа.⁹¹

Било је јасно да у наредним данима предстоји борба на живот и смрт. Мештани угрожених села некад су колективно кретали у збегове као генерације њихових предака, а мушкарци су силом прилика сви постајали борци против усташа и немачког поретка, придружујући се партизанском покрету чију су тактику прихватили иако можда нису до краја делили комунистичка уверења. Глад, жеђ и студен пратили су их свакодневно, а потом и непријатељске потерне снаге. „Морали смо се старати да под оваквим тешким околностима очувамо (?) своја имања, да обрађујемо земљу и да скидамо плодове са ње.“ Обично би у таквим околностима поставили страже по брдима, па се на вест о доласку Хрвата и муслимана поново повлачили у шуме. „Чим би опасност прошла, ми бисмо се враћали на имања и настављали смо са обрадом земље.“⁹²

Било је и оних који су на ствар гледали другачије и тражили средства да, ако не мушке главе, сачувају бар остатке своје породице и имовине. Мало је било људи који су успели да милост усташа нађу путем корупције, а најчешће се у тражењу мира, након злочина из 1941, прибегавало католичењу. Породица (мајка са шесторо деце) једне жртве из Султановића тако је, не би ли избавила свог сина који се такође налазио у затвору, прихватила да пређе у римокатоличку веру. Мештани је због овога нису осуђивали: „Под силом прилика морала је ићи празником у католичку цркву, а

⁹¹ АБиХ, ЗК, к. 80, Зијамет, 75.608–54.979, збирна изјава.

⁹² АСПЦ, КС, изјава Радоја Поњевића.

понекад је водила и своју дјецу. Ми сви знамо да је то прекрштавање било привидно, али је то био једини излаз да човек очува голи живот.“ Интересантно је да се овде као „заштитник“, у процесу покатоличавања, појавио фра Силво Фрањковић, свештеник који је био присутан при убијању Срба у Занесовићима.⁹³ Ово није био једини случај принудне конверзије у ратним условима. Сличних појава било је и у другим местима, поготово у граду Бугојну, најчешће међу онима који је требало да спашавају своје рођаке из затвора. Неки од њих остали су у римокатоличкој вери и после рата. Било је и честитих примера отпора, и то у изузетно тешким моментима: „Кад су нас повели из Бугојна за Слав. Пожегу рекли су нам и саветовали, да се покрстимо, па да ћемо остати мирни у својим кућама и на своме имању, али смо ми тај позив одбили.“⁹⁴

Нови талас сукоба уследио је пробојем партизанских јединица – пролетерских бригада на ове просторе средином године. Оне су се тада из источне Босне кретале ка Крајини и успут имале низ окршаја са усташким снагама. На руку им је ишло то што су, након Загребачког споразума из јуна 1942, Италијани извршили повлачење из целе III зоне, коју су надаље држале само војне снаге НДХ. У јулу 1942. борбе су се водиле на подручју Бугојна, да би од 16. јула партизани у више наврата нападали и сам град – седиште среза и усташког гарнизона. Иако су партизански напади на Бугојно одбијени, забележени су осетни губици на обе стране. Усташама је морала да дође у помоћ и Црна легија, односно њена 17. и 20. бојна под командом Рафаела Бобана.⁹⁵ Долазак легије, сталне борбе и жртве на хрватској страни додатно су појачали репресију власти НДХ и најавиле трећу фазу злочина над српским народом у Бугојанском срезу.

Службена белешка власти НДХ, односно извештај оружничке постаје Бугојно командни 5. оружничке пуковније од 15. августа 1942, говори о „покољу сељака православаца од стране Црне легије“. Из овог извештаја види се да је након партизанског напада на град ова усташка јединица кренула по околним селима „ради претреса терена и чишћења од бандита“; онда је у Вилешима „поклала сједеће фамилије“, „мушкараца, жена, дјецe, стараца“. Поименично, лаконски и врло прецизно у овом извештају наведена је 61 цивилна жртва, што је био мањи број од стварног. Објашњење за злочин било је што је, наводно, у овом селу било пуцано на војску. Ипак, хрватске власти више је забринула последица акције по питању српске одмазде, будући да је „остали народ поменутих заселака (...) кад су чули за ово клање побјегли у шуме“. „Ради овога покоља православног становништва, јако (се) негодује код Хрвата католика и муслимана, јер се они сада боје освете.“⁹⁶

⁹³ АБиХ, ЗК, к. 80, Султановићи, 15.427-40.509, збирна изјава.

⁹⁴ АСПЦ, КС, изјава Татјане Вучић; Б. Мићић, *Српске њородице*, 9.

⁹⁵ Немања Девић, *За њаршију и Тиша, њаршизански њокрећ у Србији 1941-1944*. (Београд: Службени гласник, 2021), 504; Бојан Димитријевић, *Усташка војска Независне Државе Хрватске* (Београд: Институт за савремену историју, 2022), 140; Vladimir Dedijer, *Dnevnik*, knjiga 1 (Zagreb: Mladost, 1981), 244-246; М. Hotić, *n. d.*, 37, 42-43.

⁹⁶ ВА, НДХ, 147-5/2-1 (документ добијен добротом фондације Заборављени коријени).

Сећања са српске стране не говоре о било каквом сукобу у Вилешима, већ напротив о окупљању становништва на превару (наводно поведени на збор/договор), над којим је затим извршен масакр.⁹⁷ У усменом предању остало је да су усташку јединицу предводили командант Бобан и локални усташки часник, предратни емигрант Илија Пенава из Главица. Међутим, за разлику од усташког извештаја, сећања Срба не говоре о клању, већ о стрељању, и то претежно на локацији Даутовина, 11. августа 1942. Како је то изгледало у пракси описао је Марко Пргомеља: „Усташе су дошле у моју кућу и том приликом одвели моју жену Пргомеља Милисавку стару 40 год. и са њоме моју кћи Пргомеља Милеву стару 5 год. православне вјере и том приликом су их одвели изван села у једно мјесто јаругу звану Даутовина и ту их пострељали.“ „Покупили сву чељад по селу и давали је пострељати“, описао је кратко злочин Љубо Шпарац, ком су у Даутовини убијени брат, снаха и двоје мале деце. Истог дана и на истом месту убијено је девет чланова породице Марка Ђатића старости од три до 55 година, седам чланова породице Станка Пргомеље узраста од две до 60 година, седам чланова породице Миле и Анђелка Ђатића (од три до 45 година), седам чланова породице Ђорђа Јаковљевића (од две до 60 година), пет чланова породице Јове Ковачића, четири члана породице Јове Пргомеље, четири члана породице Богдана Јаковљевића и многи други. „Са тим народом стрељана је и мога оца фамилија читава“, сведочила је Анђа Чавић, рођ. Панић, која је побројала седам чланова породице Марка Панића, из три генерације, старости од једне до 60 година.⁹⁸

Страдали су и појединци, а понекад и читаве породице које су усташе овом приликом потерале са собом из околних села. Поименични списак говори о укупно 82 тада убијена цивила. Готово половина жртава била су деца, од чега њих петоро (Стана Ерак, Сифорија Чавић, Новка Зелен, Марко Панић, Стојко Голић) није било навршило ни годину дана. Уз све то, следила је и масовна пљачка све покретне имовине жртава, као што је био случај у априлу у Брижини. Ово је био ударац од кога се српство Вилеша никада није опоравило: село је након 1945. некако опстало са минималним бројем становника, да би касније и у потпуности опустело.⁹⁹ То је можда и најречитији пример у којој мери је пострадао српски народ у бугојанском крају.

Злочини Црне легије били су систематични и наставили су се и у другим селима. Примера ради, у Копчићу је у јулу 1942. убијено петоро српских цивила, а село потпуно опљачкано; сељаци који су се надали милости морали су сами да пренесу своје драгоцености до локације која им је назначена, где их је чекао усташки камион који је требало да превезе опљачкану робу.¹⁰⁰ Није са сигурношћу утврђено која је усташка формација починила масовне злочине, уз свеукупну пљачку, у селу Мрачај у октобру

⁹⁷ Б. Мићић, *Зайис*, 41–43.

⁹⁸ АБиХ, ЗК, к. 80, Вилеши, 46.921–46.948, збирна изјава.

⁹⁹ АБиХ, ЗК, к. 78, Главице, 46.936, збирна изјава; М. Notić, *n. d.*, 44.

¹⁰⁰ АБиХ, ЗК, к. 78, Копчић, 409–12–54.962, збирна изјава.

1942. године. У овом селу тада су убијена 42 недужна сељака, махом нејачи. И овде су међу жртвама евидентирана и бројна деца, од којих нека (Шкобићи, Дешићи) још увек нису била навршила ни годину старости.¹⁰¹

Епилог

Иако више није долазило до масовних злочина као 1941. и 1942, делом зато што је српско становништво у неким насељима већ било истребљено, а делом што су се преостала села подигла на општи устанак против власти НДХ, усташка страховлада у Бугојну и у трећој ратној години односила је нове жртве. У Веселој и Поричу забележено је више убистава, и то углавном сељака које би усташе пронашле током радова на њиви, или пак, пошто би их пресрели у шуми док би секли дрва. Карактеристично, у оба места те године усташе су убијале и поједине сумњиве муслимане; у години превирања у којој су њихови некадашњи помагачи, или бар посматрачи догађаја, почели да им се супротстављају, казне су и за њих биле најсуровије.¹⁰² Појединачни злочини над Србима у пролеће и лето 1943. забележени су у Крушевици и Чавићима, а за њих је одговорност сносио усташки 5. здруг из Бугојна.¹⁰³ Било је и одведених и усмрћених у логорима.¹⁰⁴ Али у ово време хрватске снаге већ увелико су се налазиле у дефанзиви. Од марта 1943. читаву област напустили су и Немци, а усташка власт у разуђеном срезу више није могла да се одржи у пуном капацитету. Ојачане партизанске снаге у више наврата су током лета вршиле нападе на усташе у зони Бугојна и, за разлику од претходне године, 25. августа 1943. успеле да заузму град.¹⁰⁵ Ослобођењу су претходиле вишедневне жестоке борбе, у којима је напослетку заробљен велики број усташа, од којих су многи чинили злочине над Србима и Јеврејима 1941–1942. У хроници НОБ-а Бугојна наводи се и њихова судбина: „Приликом борби за ослобођење града и последице, похватан је знатан број усташких зликоваца из овог краја који су од војног суда 1. пролетерске дивизије осуђени на смрт и стријељани.“¹⁰⁶ Број ликвидираних није познат, али се очигледно радило о осетним губицима; то донекле потврђује и анализа биографија усташа из документације Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, где је добрим делом као година смрти злочинаца наведена 1943.

¹⁰¹ АБиХ, ЗК, к. 79, Мрачај, 7.028; Б. Мићић, *Зайис*, 46–48.

¹⁰² АБиХ, ЗК, к. 80, Весела, 40.496–54.971, збирна изјава; к. 79, Пориче, 15.427–54.962, збирна изјава.

¹⁰³ АБиХ, ЗК, к. 78, Чавићи, 45.441–45.449, изјаве Јелке Терзић и Симе Милутиновића; к. 78, Крушевица, 46.912, изјава Јованке Туце.

¹⁰⁴ Б. Мићић, *Зайис*, 62–63.

¹⁰⁵ *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, том 4, knjiga 16 (Београд: Војноисторијски институт ЈНА, 1956), 136–146, 267–270.

¹⁰⁶ М. Нотић, *n. d.*, 59.

То је уједно било и време капитулације Италије и општег слабљења НДХ. Управо у то време, муслимани и Хрвати почели су у већем броју да приступају партизанским јединицама. Партизански хроничар Бугојна Месуд Хотић невољно признаје да су „хрватске сељачке масе на овом подручју (...) стицајем разних околности постале плијен усташких зликоваца и издајника.“ Јасно је да је овај еуфемизам говорио о масовној подршци римокатоличког становништва властима НДХ. Међутим, овај аутор констатује да се од јесени 1943, када је већ постајало јасно која страна побеђује, велика промена у политичком расположењу осетила и код Хрвата.¹⁰⁷ Ратни господари на територији града Бугојна често су се смењивали: од августа до краја 1943. градом су владали партизани, да би их потом накратко потиснула немачка 7. СС дивизија; у јануару 1944. партизани су се вратили, а иза њих, већ у фебруару, власт су поново успоставиле усташе и домобрани. Хрватска власт опстала је до септембра 1944, када су у борби ослобођена околна места, а потом 9. тог месеца у град победоносно умарширале снаге 7. крајишке бригаде 10. дивизије НОВЈ.¹⁰⁸ Свака та промена водила је новим страдањима, овога пута више у погледу материјалне штете и пљачке него цивилних жртава. Упечатљиво је да је, судећи по грађи Земаљске комисије за утврђивање ратних злочина окупатора и њихових помагача, број ликвидираних од стране италијанског и немачког окупатора био једноцифрен (у оба случаја), а да су тако бројне цивилне жртве готово у целости настале услед репресивног деловања хрватских власти. Неки од злочина непредатих усташа („крижари“) забележени су и 1945, након завршетка ратних операција на бугојанском подручју. У појединачним акцијама убијали су и Србе и муслимане.¹⁰⁹

У другој фази рата, дакле од половине 1943. године, увећао се и удео хрватских жртава у ратним губицима Бугојанског среза. Њихов број је тешко установити, јер се послератна званична статистика није бавила жртвама поражених. Можда, уз извесна претеривања, у хрватској литератури њихов укупан број процењивао се на преко 1.200, и то су већински били војни губици – Хрвата припадника оружаних снага НДХ.¹¹⁰ Од усташких „првобораца“ из 1941, према једној послератној анализи, већина је изгинула у борбама са партизанима или ликвидирана пред крај рата од стране револуционарних власти.¹¹¹ Међутим, неки идеолози усташког покрета, као и организатори и извршиоци геноцидних злочина из 1941, успели су да емигрирају. Међу њима су били и Јосип Баришић и Бранко Куштро, хрватски велики жупан и котарски предстојник. И један од оних који су читавом подухвату дали верски печат, фра Силвио Фрањковић, умро је у самостану у Фојници после рата, природном смрћу.¹¹² Ипак, Куштро је са групом диверзаната, у оквиру операције Гвардијан, 1947.

¹⁰⁷ *Истио*, 63.

¹⁰⁸ *Истио*, 64–65.

¹⁰⁹ АБиХ, ЗК, к. 78, Јаклић, 15.427, изјава Османа Беврње.

¹¹⁰ В. више: *Svoju zemlju i oni su voljeli* (Zagreb: Svijetlo riječi, 2004).

¹¹¹ АБиХ, ЗК, к. 77, Бугојно, 388–1.653, збирна изјава.

¹¹² Viktor Novak, *Magnum Crimen, half a Century of clericalism in Croatia*, vol. 2 (Jagodina: Gambit, 2011),

упао у Југославију; заједно са њима је заробљен и суђено му је у Загребу. „Био сам против сваког који је био против хрватске државе“, казао је, негирајући да зна било шта о злочинима НДХ, но на крају је завршио на вешалима. Тиме је правда можда била донекле задовољена.¹¹³

Убрзо после рата започело се и са пописом жртава и евидентирањем стратишта. Негде је, као у Вилешима, то било изузетно тешко: село је готово у целости уништено, а сведоци су остали једино понеки мушкарци који су избегли покољ и жене уда-те у околним селима. Ускоро се отворило и питање јаме у Занесовићима. Један од иницијатора била је сродница жртава: „Ми свакако држимо, да су сви Срби, који су одведени о Илиндану 1941 године побијени и бачени у природну провалију у Занесовићима, за коју тамошњи житељи тврде, да је пуна љешева.“¹¹⁴ Али жртве са ове локације никада нису биле ексхумиране, а јама је била обележена (као и друга стратишта Срба бугојанског краја) у складу са владајућом идеологијом.¹¹⁵ Комисије које су пописивале ратне жртве нису се трудиле да установе праве мотиве злочина, нити да реконструишу мрежу помагача и саучесника у њиховом извршењу. Иако су многи извршиоци злочина били кажњени од стране нових власти, било је и примера да су неки од одговорних и 1946. били на слободи, што је породице жртава погађало као нова неправда. „Усташа Лучић Стипо налази се и данас код своје куће у селу Весела“, док се његов саборац Иво Бојанић у исто време налазио у партизанским јединицама у Сарајеву; „иако су му руке до лаката биле кржаве, успео је да се извуче, и после 1945. је живео у Бугојну, где је и умро носећи на души велики број невиних“.¹¹⁶ То су били само неки од примера. С друге стране, требало је да прође време па да породице жртава у новим осетљивим национално-политичким околностима добију сатисфакцију: „Жена пок. Нике Спремe Грозда умрла је послје предметне згоде тј. 1944 оставивши иза себе (...) петоро нејакe необскрбљене дјеце, која се тешком муком прехрањују, а живе од милости добрих људи, обрађујући нешто мало своје земље, која им је остала иза оца.“¹¹⁷

Ни број жртава никада није установљен у целости, нити иједан извор садржи комплетне и сређене податке. По ратној хроници М. Хотића, забележене су 504 „жртве фашистичког терора“, у суштини махом српске жртве усташког режима.¹¹⁸ Према

867; Fojnica-samostan.com: Popis pokojnih fratara (mjesto smrti Fojnica; ukupno 207; Fratri (boldirana slova) pokopani na Karauši (ukupno 43) (fojnica-samostan.com) веб-сајту приступљено априла 2024.

¹¹³ Hrvatski Fokus.hr, Zapis preko radio prijenosa sa suda Božidar Kavrana i drugima 16. 8. 1948. godine - Hrvatski Fokus (hrvatski-fokus.hr) веб-сајту приступљено априла 2024.

¹¹⁴ АБиХ, ЗК, Караџе, к. 78, 15.427, изјава Анђе Жоље.

¹¹⁵ Б. Мићић, *Срби у Бугојну*, 41.

¹¹⁶ АБиХ, ЗК, к. 77, Црнице, 15.427-54.974, збирна изјава; к. 78, Копчић, 409-12-54.962, збирна изјава; Б. Мићић, *Зайис*, 7.

¹¹⁷ АБиХ, ЗК, Караџе, к. 78, 15.427, изјава Анђе Жоље.

¹¹⁸ М. Нотић, *n. d.*, 66.

попису жртава из 1964, евидентирано је до 527 српских цивилних жртава.¹¹⁹ Према резултатима нашег истраживања заснованог на архивској грађи, српских цивилних жртава било је око 530-550, којима уколико се реконструише биланс усташког терора треба дописати и неколико десетина имена Јевреја, и у мањој мери муслимана и Хрвата. Међутим, ако се истражују укупне српске жртве, овом броју треба додати и погинуле у устаничким партизанским редовима (четнички покрет није организовано деловао на овом подручју), којих је по евиденцији М. Хотића било 137, а по допуни Б. Мићића нешто мање од 170.¹²⁰ То би значило да укупан број српских жртава у општини Бугојно превазилази 700, што би у односу на попис из 1931. и број становника овог краја српске националности упућивало на закључак да су директни ратни губици значили губитак више од 20% те популације. Овоме, да би се схватиле потпуне размере трагедије, треба додати и висок демографски губитак (поготово због високе смртности мушкараца у продуктивном добу, те жена и деце), као и последице проверавања, протеривања, умрле и настрадале у изгнанству. Тек на тај начин приближно би се схватио ратни амбијент и размере трагедије коју је српски народ Бугојанског среза доживео током Другог светског рата.

Извори и литература

Необјављени извори:

- Архив Босне и Херцеговине (Сарајево), Земаљска комисија за утврђивање злочина и њихових помагача;
- Архив Српске православне цркве, Комисија Синода СПЦ за прикупљање података о страдању Срба 1941-1945;
- Војни архив, фонд НДХ.

Објављени извори:

- *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931. године*, књига 2 (Београд: Народна скупштина, 1938);
- *Стакмислика избора народних посланика за Народну скупштину Краљевине Југославије* (Београд: Државна штампарија, 1938);
- *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, том 4, књига 16 (Београд: Војноисторијски институт ЈНА, 1956).

¹¹⁹ Музеј жртава геноцида, Жртве рата 1941-1945, подаци за БиХ, општина Бугојно.

¹²⁰ М. Hotić, *n. d.*, 66; Б. Мићић, *Зайис*, 74-77.

Литература:

- Bergholz Max, *Violence as a Generative Force. Identity, Nationalism and Memory in a Balkan Community*, Itaca and London: Cornell University Press, 2016.
- Bjelajac, Mile. „Glinski kraj 1938–1941. Strah i zabrinutost Srba za sigurnost i odnos prema vojsci i državi”. *Istorijski zapisi. Ecris historiques* 3–4/2021, 79–99.
- Bulajić Milan, *Misija Vatikana u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Beograd: Politika, 1992.
- *Геноцид над Србима у II светском рату*, Ур: Радован Самарџић, Београд: Музеј жртва геноцида и Српска књижевна задруга, 1995.
- Goldstein, Slavko, 1941. – *година која се враћа*, Beograd: Službeni glasnik, 2012.
- Грујић Радослав, *Политичко-верска активност Ватикана на Балкану кроз векове*, CATENA MUNDI: Београд, 2020.
- Девић, Немања, *За партију и Тито, партизански покрет у Србији 1941–1944*. Београд: Службени гласник, 2021.
- Dedijer, Vladimir, *Dnevnik*, Zagreb: Mladost, 1981.
- Дешнер Карлхајнц, *Политика римских папа у 20. веку*. Београд: CATENA MUNDI, 2021.
- Димитријевић, Бојан, *Усташка војска Независне Државе Хрватске*, Београд: Институт за савремену историју, 2022.
- Драгишић, Оливера, *Комунистичко освајање власти на Балкану 1944–1947. Румунија. Бујарска. Југославија*, Београд: ИНИС, 2023.
- Ђурић Мишина, Вељко, *Злочин је почео раније, прилози за историју стварања Срба у дановинама Савској и Приморској 1934–1941*. Београд: Драслар партнер, 2004.
- Живојиновић, Р. Драгољуб, *Ватикан, Католичка црква и југословенска власт 1941–1958*. Београд: Службени гласник, 2007.
- Затезало, Ђуро, *Јадовно, комплекс усташких логора 1941*, књига 1, Београд: Музеј жртва геноцида, 2007.
- Латиновић, Горан, Ожеговић Никола, *Хрватски злочин над Србима у руднику Раковац и селима Дракулић, Шарџовац и Мошике код Бање Луке 7. фебруара 1942. године*, Бања Лука: Србско сабрање „Баштионик“, 2022.
- Милорадовић, Горан, „Хрватски Рашомон: југословенска штампа о покољу у Керестинцу 16. априла 1936. године”, *Токови историје* 1/2020, 11–46.
- Мићић, Бранко, *Српске породице у оштини Бујоно*. Нови Сад: пишчево издање, 2013.
- Мићић, Бранко, *Закон о злочину*. Нови Сад: пишчево издање, 2010.
- Мићић, Бранко, *Срби у Бујоно*. Нови Сад: пишчево издање, 2014.
- Novak, Viktor, *Magnum Crimen, half a Century of clericalism in Croatia*, Jagodina: Gambit, 2011.
- Petranović, Branko, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*. Beograd: Vojnoizdavački centar, 1992.
- Рајчевић Угљеша, *Заширано и зашито. О унишћеним српским сиоменицима*. Нови Сад: Прометеј, 2001.

- Симоновић, Будо, *Оињена Марија Ливањска*, Подгорица: Ободско слово, 2018.
- *Сјоменица православног свештеника, жртва фашистичког терора и поинулих у народноослободилачкој борби*. Београд: Савез удружења православног свештенства ФНРЈ, 1960.
- Snyder, Timothy, *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin*. New York: Basic Books, 2010.
- *Тко је тко и NDH, Хрватска 1941–1945*. Загреб: Minerva, 1997.
- Тимофејев, Алексеј, *Руси и Други свештеници у Југославији. Ушлицај СССР-а и руских емиграната на догађаје у Југославији 1941–1945*. ИНИС: Београд, 2011.
- Terzić Velimir, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941*, knjiga 2, Београд: Narodna knjiga, 1982.
- Тимофеев Алексеј Юрьевич, Тасич Димитар, Драгишич Оливера, *Война после войны. Движение сопротивления на Балканах 1945–1953. II*. Москва: Вече, 2019.
- Hasanbegović, Zlatko, *Jugoslovenska muslimanska organizacija 1929–1941*. Загреб: Fortuna, 2022.
- Hotić, Mesud, *Ratna hronika Bugojna 1941–1945* (Bugojno: Travnik 22. oktobar, 1969).

Интернет:

- Popis pokojnih fratara (mjesto smrti Fojnica; ukupno 207; Fratri (boldirana slova) pokopani na Karauši (ukupno 43) (fojnica-samostan.com)
- Zapisi preko radio prijennosa sa suda Božidar Kavrano i drugima 16. 8. 1948. godine - Hrvatski Fokus (hrvatski-fokus.hr)
- Safaric.si, NDH i njezin slom (safaric-safaric.si)

Nemanja Dević, PhD

Research Associate

The Institute of Contemporary History

nemanjadevic4@gmail.com

Olivera Dragišić, PhD

Senior Research Associate

The Institute for Recent History of Serbia

nowrunlolarun@gmail.com

Summary

SUFFERINGS OF THE SERBIAN PEOPLE IN BUGOJNO DURING GENOCIDE IN NDH 1941–1945

The occupation and destruction of the Kingdom of Yugoslavia and the subsequent establishment of the independent state of Croatia were events that determined the fate of the Serbian people in Bosnia and Herzegovina during the Second World War. Municipality Bugojno, located in the central part of the country, was a nationally mixed environment before 1941, in which the Serbian Orthodox population made up almost a third of the population. Due to the special national and political circumstances, there was no mass uprising of the Serbian population in these regions in 1941, but they were subjected to severe repression by the Ustasha authorities from the first days of the occupation. The NDH authorities took advantage of the absence of German and, in some phases of the war, Italian occupation troops and set up their own administration to exterminate the Serbs in Bugojno. Several phases can be recognised in this process: July and August 1941 - when the slaughter of the male population and their liquidations, which initially took place individually, then in groups and finally en masse, took place in several smaller and three separate large execution sites (Gračanica, Kalina, Kožvarice). in the spring of 1942, when the Serbian resistance movement began in response to the massacre, but also encountered new reprisals - and when women and children were victimised on a large scale; in the summer of 1942, when the Ustaša Black Legion arrived in these areas and continued the mass slaughter in the villages. Crimes on this scale were the first of their kind in this area, and they had a primarily religious basis: the Roman Catholic authorities, with the slight help of Muslims, resorted to the extermination of the Orthodox population. This involved physical liquidations, often using brutal means and torture, violent verification (catholicisation) and finally the deportation and expulsion of the Serbian population from the NDH. Some Serbian villages in this region, such as Vileš, were almost completely destroyed in 1941-1942. The Jewish community in Bugojno was almost wiped out, and the Serbian community suffered heavy losses of 20% of the physically destroyed population. The consequences were far-reaching and reflected the fate of the Serbian people in this area, who lived in the wider Bugojno area in the 20th century.

Небојша Озимић

Виши кустос историчар

Народни музеј Ниш

nebojsa.ozimic@narodnimuzejnis.rs

СВЕДОЧЕЊЕ МЛАДЕНА ВУКОТЕ О СТРАДАЊУ У ЗЛОГЛАСНОЈ ЈАСЕНОВАЧКОЈ ЦИГЛАНИ¹

Апстракт: Младен Вукота је, након пада Козаре, са групом вршњака ухваћен од стране усташа и спроведен у логор III Циглана јасеновачког логорског комплекса. Овде је био очевидац како суровог пребијања, тако и спаљивања групе логораша у логорској циглани. После неодређеног времена, логораша су возом пребачени до Новског – том приликом је, услед нељудских околности, велики број исцрпљених логораша преминуо још у транспорту. Група у којој је био Младен Вукота дата је породици у једном хрватском селу због интервенције Немаца да се деца не убијају. Тако је Младен Вукота дочекао ослобођење.

Кључне речи: Младен Вукота, Козара, Јасеновац, логор, 1942, Циглана III, усташе, пећ, воз, спаљивање

Увод

Оснивањем Независне Државе Хрватске, средином априла 1941. године, новоформирана власт је, под заштитом Краљевине Италије и самог Трећег рајха, започела фор-

¹ Изјава Младена Вукоте снимљена је фебруара 2020. и од ње је направљен документарни филм *Деће са Козаре* (сценарио Драган Жика Стојановић и Небојша Озимић, режија Драган Милић) премијерно емитован на КТВ Коперникус 20. фебруара 2022. О Младену Вукоти писала је Јелена Посин, *Гледали смо спаљивање живих људи: Младен Вукота (90) из Ниша о стравотама које је као деце преживео у злогласном усташком логору Јасеновац*, Вечерње новости, 26.2.2022. <https://www.novosti.rs/c/drustvo/vesti/1090154/gledali-smo-spaljivanje-zivih-ljudi-mladen-vukota-90-nisa-strahotama-koje-kaodete-preziveo-zloglasnom-ustaskom-logoru-jasenovac> (Приступљено 26. фебруара 2024)

мирање и спровођење сопственог расног и националног законодавства са коначним циљем најпре маргинализовања а потом и уништења оних верских и националних заједница које нису одговарале пројектованој политици нове државе. Законски акти и наредбе објављивани су углавном у листу *Народне новине Независне Државе Хрватске*.²

Дословним спровођењем законских аката сви грађани који су донетим актима постали грађани другог реда временом су смештени у госпићку групу логора коју су усташе морале да напусте августа 1941, услед реокупације окупационе зоне од стране Италије.³ У новонасталој ситуацији ваљало је наћи велики простор који се географски налазио у оквиру НДХ.

Оснивање логора III Циглана

Уред Треће усташке надзорне службе, на чијем челу је био Вјекослав Макс Лубурић, који је управљао свим логорима, донео је одлуку да се нови логор гради на подручју Лоњског поља и то из неколико разлога:

1. Близина Саве и Струга је онемогућавала бекства из логора, као и евентуалне покушаје напада на њега;
2. Истовремено, у залеђу и непосредној близини овог подручја налазили су се предели које је углавном насељавало српско становништво (Поткозарје, Банија, Западна Славонија), што је усташама омогућавало брзо и лако довођење становништва из наведених подручја у логор;
3. Подручје је било железницом повезано са свим крајевима НДХ.

Познато је да су први заточеници допремљени на железничку станицу у Јасеновац између 19. и 21. августа 1941, чиме је означен почетак постојања концентрационог логора Јасеновац. Од јула месеца су на грађене баракe на потезу Крапје и Броћице, познатије као логори I и II уз саму обалу реке Струг. Због честих поплава, новембра месеца су ови логори расформиран⁴, а логораши су пребачени на простор будућег Логора III – познатијег као Циглана Јасеновац.

² Неке од законских одредби: *Zakonska odredba o očuvanju hrvatske narodne imovine*, , br. 6, 19, aprila 1941; *Zakonska odredba o rasnoj pripadnosti*, *Zakonska odredba o zaštiti arijske krvi i časti hrvatskog naroda*, 16/30. aprila 1941; *Zakonska odredba o prelazu s jedne na drugu vjeru*, 5. maja 1941; *Zakonska odredba o zaštiti narodne i arijske kulture hrvatskog naroda*, 4. juna 1941; *Zakonska odredba o sprečavanju prikrivanja židovskog imetka*, *Zakonska odredba o obaveznoj prijavi imetka Židova i židovskih poduzeća*, 5. juna 1941. итд. Детаљнији списак законских одредби видети у: Mario Kevo, „Počeci logora Jasenovac“, *Scrinia Slavonica*, 3(2003), Slavonki Brod, 2003, 471-499.

³ Dejan Motl, *Kraj logora III — Cigлана, Тојола*, ЈУ СП Доња Градина год. I, св. 1 (2015), 31.

⁴ Исто, 32.

На самом улазу у село Јасеновац налазила се још пре рата континуална циглана која је била у власништву српске породице Баћевић од 1924, када је саграђена.⁵ Овакве пећи су могле да имају 18 и више комора које су биле загреване угљем или дрвима. На основу фотографија насталих након завршетка Другог светског рата можемо закључити да је кружна пећ била средње величине са 16 комора.⁶ Највиша температура је варирала од 900 до 1.200 степени Целзијуса.⁷ Логораши су пећ назвали по њеном творцу Доминику Хинку Пићилију⁸ који је испрва био саветник Макса Лубурића а потом и сам заповедник логора III Циглане.

Логор III Циглана је био формиран на простору око два квадратна километра, три километра удаљен од насеља Јасеновац. У западном делу налазила су се разна индустријска постројења, а у другом су биле смештене бараке. Првенствено се радило на подизању великог насипа према реци како би се логор заштитио од поплава, а 1942. је највероватније изграђено пет чуварских кућица за чување насипа. Временом су дограђене извиднице, а око логора је подигнута висока четворострука бодљикава жичана ограда.⁹ У Логору III је 1943, недалеко од главног (јужног) улаза, подигнута велика једносратна зграда с торњем уз коју се налазила улазна капија (позната и као Западни улаз), која је била предвиђена за командну зграду логора.

О самом логору III Циглана као и о периоду функционисања Пићилинијево пећи, на основу казивања преживелих заточеника логора објављен је велики број монографија.¹⁰ О проблемима који се јављају у сведочењима преживелих логораша (све-

⁵ Дејан Мотл, *Јасеновачки крематоријум, Тојола*, ЈУ СП Доња Градина год. IV, св. 4 (2018), 11-31.

⁶ Исто, 12.

⁷ Исто према Biljak, Römer, *Staklo, keramika i građevinski materijal*, Zagreb, 1965, стр. 39, 59.

⁸ Доминик Хинко Пићили, ступио је у Усташку одбрану 1942, постао је заповедник радне службе логора III Јасеновац. Постао је познат по изградњи Пићилијево пећи, крематоријума у оквиру концентрационог логора Јасеновац. Био је командант логора, све до априла 1944. године, када је дошао Динко Шакић. Такође је конструисао, током свог времена као команданта, грнчарију у којој се од костију и људске масти правио сапун. Постојећу пећ за производњу и печење цигле Доминик Пићили је наменио уништавању логораша и српске деце. Ради затирања трагова злочина организовао је спаљивање убијених и умрлих логораша заједно са бившим заповедницима логора III Јасеновац Љубом Милошем, Динком Шакићем и Мирославом Филиповићем Мајсторовићем. Доминик Пићили је, такође, учествовао у убијању преосталих логораша током априла 1945. године. После завршетка рата на тлу Југославије, 15. маја 1945. године бежи у Италију и губи му се сваки траг. Љубо Милош у изјави са саслушања наводи да се у усташкој емиграцији причало да је Доминик Хинко Пићили ухапшен у Аустрији од стране енглеских војних власти и изручен Југославији негде код Дравограда. (Дејан Мотл, *Јасеновачки крематоријум*, 12 према ЈУСП Јасеновац, А-СПП-1.287, Исказ Љубе Милоша о логору Јасеновац.)

⁹ Mario Kevo, n.d., 491.

¹⁰ Egon Berger, *44 mjeseca u Jasenovcu*, Zagreb, 1966; Cadik Danon, *Sasječeno stablo Danonovih*, Beograd, 2007;

„Сјећање Саламона Монике Мусаџић“, у: *Сјећања Јевреја на логор Јасеновац*, Beograd, 1985; Никола Николић, *Јасеновачки логори*, Beograd, 2015; Đorđe Miliša, *У тучилишту – паклу Јасеновац*, Zagreb, 1945; Драго Х. Чолаковић, *Јасеновац 21. VII 1941/31. III 1942*, Сарајево, 1948; Ljuban Marjanović, „Strahote jasenovačkog logora“, у: *Kozara u Narodnooslobodilačkom ratu*, Zapisi i sjećanja, knjiga 3, Beograd, 1971; Antun Miletić,

дочења о догађају којем нису присуствовали већ су посредно сазнавали чињенице или сведочења која су објављена у издањима без пратећег научног апарата) детаљни критички приказ дао је Дејан Мотл.¹¹

Сећање Младена Вукоте

Младен Вукота је рођен 1931. године у селу Пољавнице, недалеко од Босанског Новог (данашњи Нови Град). За време друге офанзиве у борбама на Козари, нашао се у збегу који је чинила већа група деце старости до 12 година. Падом Козаре, 15. јула 1942. године, ова група је кренула да се пробија поред обале Саве. Ту су их ухватиле усташе и отерале у злогласни Логор III Циглана, где је Младен био сведок спаљивања људи и других врста мучења којима су били изложени.

Смештени у Циглану, ту су заноћили. О даљем току догађаја Младен Вукота сведочи: „Ујутру кад је свањивало свакога иде шутира, диже, гурају нас и ногама и пушкама... истераше нас напоље кад тамо група људи, тамо стоји неко, лежи неко, седи неко стоји и онда кад су нас извели да гледамо, онда су они почели да их бију са чим стигну док их нису оборили ту да ми гледамо а ми кукамо, плачемо, деца некоме је и родитељ тамо некоме сестра некоме брат. Ту смо затекли људе где копају нешто а шта су копали ми нисмо знали... они ту доље, испод, поред Саве копају са ону страну, са ову страну и у средини, копају се рупе. Ту смо опет заноћили.“¹²

Смештени на узвисини, на влажној земљи, нису ни слутили шта ће им донети нови дан. Сутрадан се појавила већа група усташа која је, као и претходног дана, најпре тукла кочевима и шипкама, а онда убијала логораше. О томе Младен Вукота сведочи:

„Ујутру кад је почело тад смо доживели паљбу¹³, дошла је однекуда војска, усташе отуда иду, кољаше и са ножевима и са пушкама и како долазе изнад оних рупа тако онога ударају пушком, дрветом, нису пуцали одма. Кад су тако изударали, изударали и ишли кроз тим редом и обарају их. Само сам то видио лично кад га удара пушком у главу он пада и после су их бацали у јаму, то што су копали...“¹⁴ После тек настала је

Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945. Dokumenta, knj. 1-3. Beograd, 1986; Milan Bulajić, *Jasenovac: ustaški logori smrti - srpski mit?*, Muzej žrtava genocida, Beograd, 1999; Nataša Mataušić, *Jasenovac 1941-1945, Logor smrti i radni logor*, Spomen-područje Jasenovac, Jasenovac-Zagreb, 2003.

¹¹ Дејан Мотл, *Јасеновачки крематоријум, Тојола*, ЈУ СП Доња Градина год. IV, бр. 4 (2018), 11-32.

¹² Младен Вукота описује убијање логораша после радова на копању рупа за нови зид или обнављању бодљикаве оградe (*Zemaljska komisija Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Zločini u logoru Jasenovac*, Zagreb, 1946, 12. У даљем тексту : ZKH; Dejan Motl, *nav.delo*, 33. Детаљније о постављању оградe Ђорђе Миховиловић Јасеновац 1945 – 1947., ЈУСП Јасеновац, Јасеновац, 2016, стр. 82

¹³ Мисли се на тучу, пребијање (прим.Н.О.)

¹⁴ Из овог штурог описа не можемо да дефинишемо да ли се ради о убијању логораша на месту где су копане рупе за будући зид или се ради о егзекуцијама код Граника. Обзиром да се ради о 1942. го-

пуцњава, кад су их побили онда је пуцњава. Ја нисам мислио да ћу да преживим, само ми је било у глави да ме убију ал' да ме не муче.“¹⁵

Када је изгладнела група увече, након што је претучена, била враћена у Циглану, тек тада су Младен и другови схватили чему је она служила у логору. Шок изазван чињеницом да су цео дан гледали егзекуције, сменио је други:

„Међутим, увече отерају нас у ту зграду што је циглана. Е тај приказ, то зло што се каже никад заборавити ништа не могу. Тамо ја нисам знао ни шта је пећ, ни шта је циглана, ни шта је она доље рупа она... Тамо горе је група по група и тамо отерани и тамо две те пећи су биле. Отераше тамо ове и после један колега каже: 'Знаш ти шта је тамо?' Реко': 'Шта? Па циглана? Па знам, ја реко', мој брат ради у циглани. Он ложи, реко', горе ватру.' 'Па они отераше', каже, 'горе њих у пећ да их пале и онда отерају њих тамо, те групе, отерају у ту пећ и онда ложе ту ватру, пале како то ми не знамо и све их спале!'¹⁶ И онда онај лој, оно што цури оно све... После ујутру кад је свануло дођоше, доведоше другу групу... А оно смрди све, цело оно место и онај лој скупише и однесоше. Куд су однели да баце оне кости не знам. То је учињено и следећу ноћ¹⁷ и друга група је исто тако прошла и ми мислимо и видимо и Бога молиш сад за што бржу смрт.“¹⁸

Овај део сведочења је значајан за истраживање питања спаљивања људи у Циглани. У извештају Земаљске комисије Хрватске за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача наводи се да је тзв. Пицилијева пећ постојала и функционисала три месеца, што би значило да је срушена најкасније маја 1942.¹⁹ Са друге стране, Дејан Мотл је, у опсежној студији, укрштајући сећања логораша о Циглани и спаљивањима у њој, показао недоследности у изјавама најчешће узроковане фактором протеклог времена.²⁰ Младен Вукота је био у позицији да на овај начин види спаљивање неко-

дини, мало је вероватно да се ради о Гранику на коме су вршене егзекуције 1944. и 1945. (Dejan Motl, Крај logora III, 35 према Nataša Mataušić, *Koncentracioni logor Jasenovac – Fotomonografija*, Zagreb, 2008, 114)

¹⁵ ZKN, nav.delo,12-13

¹⁶ У овом делу имамо сведочење очевица који подупире наводе појединих преживелих логораша да су у циглани спаљивани убијени али и живи логораша о чему сведочи смрад паљевине који се разносио логором (Marko Ručnov, *Zašto Jasenovac*, Beograd, 2001, стр. 89–90; A. Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945*, Dokumenta, knj. 3, стр. 529–530) као и да су у циглани спаљивани живи људи (Ljuban Marjanović, „Strahote jasenovačkog logora“, у: *Kozara u narodnooslobodilačkom ratu*, Zapisi i sjećanja, knjiga 3, Beograd, 1971, стр. 647).

¹⁷ Ово сведочење потврђује да су ликвидације вршене ноћу (Дејан Мотл, *Јасеновачки крематоријум*, 25; Dejan Motl, Đorđe Mihovilović, *Zaboravljeni – Knjiga o posljednjim jasenovačkim logorašima*, Spomen-područje Donja Gradina, Donja Gradina, 2015, 506).

¹⁸ Вукота наводи да су две групе спаљене у циглани. Према казивањима преживелих логораша, једна група је имала 30–40 особа. (A. Miletić, *Koncentracioni logor...*, knj. 3, стр. 227)

¹⁹ HDA, Fond 306, ZKRZ-Zh br. 9.967-10.035, Odluka o utvrđivanju zločina okupatora i njihovih pomagača; Zemaljska komisija Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, *Zločini u logoru Jasenovac*, Spomen-područje Donja Gradina, reprint, 2013, 12.

²⁰ Дејан Мотл, *нав.гел.*

лико група логораша, а онда је у логор дотеран велики број људи са Козаре и поткозарских села, тако да се појавио проблем превеликог броја људи на малом простору. Према његовом сведочењу, усташе су ове заробљенике сместиле у сточне вагоне:

„Ту има пруга ваљда што су возили циглу и дођоше ти вагони и они отворе те вагоне и онда кад оне усташе скочише све да нас бацају у сваки вагон. Бацају све, сву децу што су била деца, жене, мајке. У том возу били смо сви из пет логора. Затварају кол'ко год може да стане унутра не знам кол'ко је било вагона воз је био велики, једни смо на другима. Путовали смо неколико дана, људи су умирали, унутра и нужду вршили.“²¹

Када је воз стао, како Вукота сведочи, „негде код Новске“, изашли су из воза у коме је остао већи број логораша који су током транспорта преминули. Домобрани су преузели децу из два вагона и заједно са усташама их спровели до оближњих села где су били додељени сељацима као испомоћ. Према сведочењу Младена Вукоте он и његови другови су доживели ослобођење у великој мери захваљујући изричитом захтеву Немаца да се деца не убијају.

После ослобођења, Младен Вукота је завршио војну гимназију и академију и радио као пилот ЈНА све до 1951. године, када је пензионисан. Живи у Нишу.

Закључак

Гашењем госпићког логорског комплекса августа 1941, истог месеца се започело са формирањем јасеновачког логорског комплекса. Логори I и II су врло брзо расформирани због близине реке која их је плавила, а логораша су пребачени на простор логора III – неколико километара од насеља Јасеновац. Централни део јасеновачког комплекса – Логор III Циглана у историографији је препознатљив најпре по постојању тзв. Пићилинијево пећи. Према већини радова који су писани на основу казивања преживелих логораша и на основу расположиве документације, сазнајемо да је ова пећ коришћена два месеца за спаљивање лешева и живих људи, а касније је враћена примарној намени. Сведочење Младена Вукоте који је био очевидац спаљивања живих људи у пећи веома је драгоцено. Младен Вукота је први пут причао о свом боравку у логору Јасеновац након осам деценија тако да су описи у његовом сведочењу често шкрти. Ипак, он доноси податак да је спаљивање људи вршено у време када је он са групом дечака дотеран у логор јула 1942. године. Поред многих извода из мемоарске грађе који дају податке о престанку спаљивања у пећи, ово је још један извор који може допринети расветљавању овог питања.

²¹ У непосредној близини логора III Циглане пролазила је железничка пруга (ZKH, nav. delo, 46). Трасу дужине око 15 км воз је, према Вукотином сећању, превалио за неколико дана. Овде се може претпоставити, у недостатку другачијих података, да се композиција кретала споро и са прекидима или да је он, услед нељудских услова у вагону, изгубио појам о времену. (Прим. Н.О.)

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Хрватски државни архив (HDA), Fond 306, (Земаљска комисија за утврђивање ратних злочина) ZKRZ-Zh br. 9.967-10.035, Odluka o utvrđivanju zločina okupatora i njihovih pomagača

Новински чланци

Тосин Јелена, „Гледали смо спаљивање живих људи: Младен Вукота (90) из Ниша о страхотама које је као дете преживео у злогласном усташком логору Јасеновац“, Вечерње новости, 26.2.2022, (<https://www.novosti.rs/c/drustvo/vesti/1090154/gledali-smo-spaljivanje-zivih-ljudi-mladen-vukota-90-nisa-strahotama-koje-kaio-dete-preziveo-zloglasnom-ustaskom-logoru-jasenovac> (приступљено 26. фебруара 2024).

Стручна периодика

Kevo Mario, *Počeci logora Jasenovac*, *Scrinia Slavonica*, 3 (2003), Slavonski Brod, 2003, 471-499.

Motl Dejan, *Kraj logora III — Cigłana, Тојола*, ЈУ СП Доња Градина год. I, св. 1 (2015), 31-51.

Мотл Дејан, *Јасеновачки кремајоријум, Тојола*, ЈУ СП Доња Градина год. IV, св. 4 (2018), 11-31.

Монографије

Тулковић Тања, Мотл Дејан, *Циглана* (каталог изложбе), ЈУ СП Доња Градина, 2015.

Zemaljska komisija Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, *Zločini u logoru Jasenovac*, Spomen-područje Donja Gradina, reprint, 2013.

Marjanović Ljuban, „Strahote jasenovačkog logora“, u: *Kozara u narodnooslobodilačkom ratu, Zapisi i sjećanja*, (ed. Milorad Vignjević) knjiga 3, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1971.

Mataušić Nataša, *Koncentracioni logor Jasenovac: fotomonografija*, Zagreb, 2008.

Miletić Antun, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945, Dokumenta*, knj. 3, Narodna knjiga, 1986.

Миховиловић Ђорђе, *Јасеновац 1945–1947*, ЈУСП Јасеновац, Јасеновац, 2016.

Motl Dejan, Mihovilović Đorđe, *Zaboravljeni: knjiga o posljednjim jasenovačkim logorašima*, Spomen-područje Donja Gradina, Donja Gradina, 2015.

Ručnov Marko, *Zašto Jasenovac*, Beograd, 2001.

Nebojša Ozimić

Senior curator historian

National museum Niš

nebojsa.ozimic@narodnimuzejni.rs

Summary

TESTIMONY BY MLADEN VUKOTA ABOUT SUFFERING IN THE INFAMOUS JASENOVAC CIGLANA

In July 1942, a group of Serbian boys with an average age of 12 from the villages of Kozara were brought to “Ciglana III” (Brickyard no. 3) within the Jasenovac concentration camp complex. Among them was Mladen Vukota, then an 11-year-old boy who witnessed the burning of people alive in the so-called Pićilini furnace. With them was a group of elderly people who were brought from different villages from Kozara and who, according to Mladen Vukota's memory, were brutally beaten to death. Due to the large number of inmates, they were transported by train in inhumane conditions to Novska. Vukota knew nothing about their further fate. On the train was a group of boys with Vukota who survived thanks to the German order not to kill children. In this work, we present his testimony.

Key words: Mladen Vukota, Kozara, Jasenovac, camp, 1942, Ciglana III, the Ustashas, furnace, train, burning

Тамара Вијоглавин Манчић

Виши архивиста – професор историје

Архив Брчко дистрикта БиХ, Брчко, Босна и Херцеговина

tamaravijoglavinmancic@gmail.com

ХОЛОКАУСТ БРЧАНСКИХ ЈЕВРЕЈА У НДХ

Апстракт: Крајем XIX вјека, своје мјесто под сунцем Јевреји су пронашли у Брчком, малом граду на ријеци Сави. Они су више од деведесет година утицали на развој брчанског краја дајући допринос развоју његове урбане средине. Докази о њиховом постојању неповратно су избрисани спаљивањем брчанског храма у мају 1941. и уништењем јеврејског гробља, а животи прекинути у једном дану страховитим крвопролићем на понтонском мосту на Сави децембра исте године. Догађај који је представљао смрт више од 92 посто локалног јеврејског становништва у Брчком добио је свој епилог само три дана касније, када су убијене и све придошле, емигрантске јеврејске породице из Средње Европе.

Мјеродавни доказ постојања и живота Јевреја у овом граду остао је расут у фрагментима архивске грађе које је било готово немогуће повезати у смислену цјелину. Кроз истраживачки рад, уз коришћење примарних писаних извора, публикација, аутобиографских извора и литературе, ауторица овог рада хронолошки представља догађаје који су претходили Холокаусту Јевреја у Брчком као и сам злочин, при чему су пресудну улогу у њиховом страдању имали припадници усташких власти, понајвише злогласни котарски предстојник Брчког Већеслав Монтани, који је за само седам месеци, колико се налазио на овој функцији, успио спровести такозвано „коначно рјешење“ јеврејског питања у Брчком.

Кључне речи: Брчко, Јевреји, Холокауст, НДХ режим, писани извори, архивска грађа, Већеслав Монтани

Насељавање Сефарда и Ашкеназа у Брчко

Насељавање Јевреја у Босну и Херцеговину и њихов процес интеграције у босанско-херцеговачко друштво, отпочет за вријеме Османског царства и Аустроугарског цар-

ства, nastавio se tokom успостављања Краљевине СХС и Краљевине Југославије, када је јеврејска заједница достигла свој политички, друштвени и културни успон. У том периоду, Јевреји у Босни и Херцеговини постали су саставни дио друштва и сматрани су старосједиоцима.

За разлику од других мјеста у Босни и Херцеговини, први јеврејски досељеници у Брчко били су Сефарди из Србије, и то из Београда, који су долазили ради трговачких послова у ову варош¹ много прије званичног оснивања Јеврејске општине у Брчком. Иако се у свим расположивим изворима наводи да су Јеврејску општину у Брчком основали сефардски Јевреји из оближњих мјеста, из Тузле, Бијељине, Сарајева али и из градова у Србији², не наводећи којих, о доласку, насељавању и повезаности Јевреја из Београда и из Брчког свједочи и потврђује извјештај Котарске управе Брчко из 1893. године који у свом обраћању Земаљској влади за Босну и Херцеговину моли за одобрење учешћа београдског сефардског пјевачког друштва на ускршњој прослави (Песах или Пасха) у Брчком коју припрема брчанска јеврејска заједница. У молби се наглашава да су чланови београдског јеврејског пјевачког друштва, њих око двадесет и петоро, у родбинским везама са Сефардима настањеним у Брчком.³ Иако се захтјеву јеврејске заједнице из Брчког није удовољило због подршке овог друштва из Београда просрпској политичко-националној струји као и због њиховог непријатељског става према Аустроугарској монархији, како се наводи у одговору Земаљске Владе у Сарајеву, овај најстарији сачувани архивски документ потврђује везу Сефарда из ова два града и додатно осликава развијеност Јеврејске заједнице у Брчком у периоду њеног зачетка.

Јеврејска општина у Брчком, основана око 1850. године⁴, била је сефардског обреда и обухватала је територију политичке општине у Брчком, те је имала задатак да се у границама државних закона брине о вјерским и културним потребама својих припадника.⁵

¹ „Јеврејска општина у Брчком није старија од других општина на сјеверу Босне и од постанка њеног нема, дакле, више од 80 година. Али је и још прије него што се она формирала, знало да буде у Брчком Јевреја појединачно. То су вам били, што се у другим мјестима није био случај, србијански Јевреји, а нарочито из Београда, који су долазили, па и на дуже вријеме, због трговачких послова у ту варош.“ *Jevrejski glas*, Sarajevo, 25.04.1930, број 17.

² Avram Pinto, *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1987), 168. Vedrana Gotovac, *Sinagoge u Bosni i Hercegovini. Sarajevo*, (Muzej grada Sarajeva, 1987), 49-50.

³ Архив Босне и Херцеговине (БиХ–АБиХ), Заједничко министарство финансија – Одјељење за Босну и Херцеговину, 1893, Молба Јеврејске вјерске општине Брчко из 1893. године у вези с гостовањем јеврејског пјевачког друштва из Београда.

⁴ G. Vedrana, нав. дјело, 49-50.

⁵ Архив Југославије (АЈ), фонд 69, Министарство вера Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, 58-92, Статут јеврејске вјероисповједне општине у Брчком 1924–1926.

Први помен Јевреја у Брчком налази се у попису становништва Босне и Херцеговине из 1879. године, који наводи да је у котару Брчко, општини Брчко, мјесту Брчко, живјело 46 Израличана (Јевреја). Године 1881, Јевреји су у Брчком имали свој храм.⁶

Иако попис становништва Босне и Херцеговине све до 1910. године не разликује Јевреје Сефарде и Јевреје Ашкеназе, архивска грађа просвјетних установа из Брчког⁷ из периода од 1886. до 1903. године открива да су поред породица Сефарда у Брчком већ увелико живјели и Ашкенази.⁸ Додатно, увидом у ове књиге уочљиво је да су дјеца из не само сефардских него и из ашкенаских породица била рођена у Брчком и прије 1900. године⁹.

Година пописа становништва	Укупан број становника, Брчко			Укупан број Јевреја, град Брчко	Процент јеврејског становништва, град Брчко
		Сефарди	Ашкенази		
1879.	2.901			46	1,59%
1885.	4.281			135	3,15%
1895.	6.146			189	3,08%
1898.	5.998			189	3,15%
1910.	6.517	55	127	182	2,79%
1921.	6.832			136	1,99%

Табеларни приказ Јевреја у Брчком од 1879. године

⁶ О љепоти брчанске синагоге, званој Јеврејска Авра, свједочанство је оставио Б. Пинто. „Вриједно је споменути храм те мале јеврејске заједнице. Мален је, као и општина, али упада у очи. Сви су храмови у нашој провинцији обични, некоји и лијеви, али нимало интересантни. То су обичне зграде, без икаквог стила. Али храм о којем је овдје ријеч представља, али само извана, једно чисто, архитектонско стилско дјело. Чини утисак једног старог, класичног светишта.“ *Jevrejski glas*, Сарајево, 25.04.1930, број 17. Јеврејски храм и његову љепоту спомињала је и штампа крајем XIX вијека. У телеграму упућеном *Сарајевском листу* очевидац Посавац истиче вртоглаву изградњу и развој Брчког од 1850. године, а као једну од знаменитости града наводи и *јеврејску хавру*. *Sarajevski list*, Сарајево, 10.02.1892. Затим часопис *Бошњак* из 1892. године објављује допис из *Сарајевској листи*а „Из наше лијепе Брчке“, гдје је такође поменута и *јеврејска красна авра*. *Vošnjak*, Сарајево, 11.03.1982.

⁷ ЈУ Економска школа Брчко (ЈУ ЕШБ), Разреднице Трговачке школе Брчко (ТШБ) 1886–1941. *Разредница ТШБ за 1886. годину, Главни и мјесечни каталоги ТШБ за 1901/02*. Архив Брчко дистрикта Босне и Херцеговине (БиХ–АБД), Збирка разредница основних школа, 1901–1987, *Разредница Проширене Народне Школе Брчко за 1901/1902*.

⁸ Сефардске породице: Алкалај, Леви, Финци, Монтиљо, Алмуслино, Аврамовић итд. Ашкенаске породице: Бенау, Фридман, Шенвалд, Фурман, Нашић, Вајл, Палфи, Центнер итд. ЈУ ЕШБ, *Разреднице ТШБ за 1886, 1901/02. и 1902/03*.

⁹ Сефарди: Леон Леви, рођен у Брчком 1886. године; Мориз Монтиљо и Исак Финци, рођени у Брчком 1890. године. Ашкенази: Самуел Фурман, рођен 1893. године у Брчком; Мирослав Нашић, рођен 1895. године у Брчком, и Јозеф Палфи, рођен 1899. године у Брчком. Исто, *Главни и мјесечни каталоги ТШБ за 1904/05, 1905/06, 1908/09*.

У периоду од 1886. године, од када датира најстарија сачувана разредна књига Трговачке школе у Брчком, па све до 1941. године, када је престао у потпуности упис јеврејске дјеце у просвјетне установе јер их више није било, у евиденције ђака уписивали су се основни подаци о ученицима, укључујући и њихову вјероисповјест. Као резултат тога, писана подјела брчанских Јевреја на Сефарде и Ашкеназе видљива је управо у матичној књизи Трговачке школе школске 1908/1909. године, када су јеврејски ученици могли бирати између похађања вјеронауке *ишањолских* или вјеронауке аустроугарских Јевреја.¹⁰

Не постоји писани податак да су брчански Ашкенази икада организовали засебну општину по масовнијем доласку у Брчко, иако постоје приче и сјећања о постојању ашкенаског храма (куће) у некадашњој Тузланској улици.

Разгледница из Брчког, синагога¹²

О односу Сефарда и Ашкеназа било је ријечи и на првом сазиву Скупштине Мјесне ционистичке организације у Брчком, 12. јануара 1919. године, када је прокламовано уједињење Јевреја Ашкеназа и Јевраја Сефарда у Брчком.¹¹ У чланку *Жидовске свијести* наводи се: „Воља за уједињењем Ашкеназа и Сефарда у Брчком дошла је до једнодушном изражаја те године“.

Ово је озваничено и Статутом ове заједнице из 1926. године, у којем се наводи да је општином управљала Главна скупштина која је сазивана сваке треће године, као и Општински одбор који је бирала

Главна скупштина акламацијом или тајним гласањем, а који се састојао од шесторо редовних чланова и двоје замјеника, од којих један врши дужност ревизора. Од изабраних шесторо одборника морало је бити 2/3 Сефарда и 1/3 Ашкеназа.¹³

¹⁰ Школске 1903/1904. сефардски вјероучитељ Трговачке школе био је Давид Финци, док је вјероучитељ аустроугарских Јевреја Трговачке школе током школске 1908/1909. и 1909/1910. године био Исак Вајс. Ова подјела на сефардску и ашкенаску вјеронауку окончана је школске 1913/1914. године постављањем Леона Катана, рабина Јеврејске богоштовне општине Брчко, као заједничког и јединог наставника јеврејске вјеронауке. ЈУ ЕШБ, *Разреднице ТШБ за 1903/1904, 1908/1909, 1909/1910, 1913/1914. и 1914/1915.*

¹¹ Чланови првог сазива Скупштине: на челу с предсједником Соломоном Ј. Алкалајем, потпредсједником Јосипом Хубертом, секретаром (Аврамом) Давидом Левијем, благјаником Леоном Катаном и одборницима Хугом Хофманом и Лезом Ј. Папом (четири Сефарда и два Ашкеназа). *Židovska svijest*, Sarajevo, 24.01.1919, број 13.

¹² Дигитална приватна збирка фотографија Атаха Махића.

¹³ АЈ, Београд, Министарство вера Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (69), 58–92, Статут јев-

Живот Јевреја старосједелаца у Брчком

Иако малобројна заједница, која никада у Брчком није чинила више од 3,15% становништва, умногоме је допринела економском, привредном и културном развоју Брчког.

Разлог за масовније насељавање Јевреја из сусједних градова и држава у Брчко може се наслутити у чланку *Јеврејског гласа* „Кроз Босну“ и ријечима Б. Пинта: „У граду нема јеврејске сиротиње. У опхођењу с тамошњим Јеврејима осјећа се много да живе близу Саве, то јест у сусједству с напреднијим европским крајевима. У Брчком се скоро сви Јевреји трговци. Мало има занатлија. И сви добро стоје.“¹⁴

Насупрот значајном доприносу Јевреја привредном и културном развоју, њихово учешће у политици било је маргинално, али је потребно истаћи то да су Јевреји у Брчком почетком XX вијека представљали конститутивни народ и да су, у складу с бројем становника, активно учествовали у управљању Брчком имајући једног члана и замјеника у Градском вијећу котара Брчко легитимно изабраног на изборима. О томе свједочи архивска грађа Земаљске владе у Сарајеву за Босну и Херцеговину из 1913. године и списи у којима се наводе чланови Градског вијећа изабрани 8. октобра 1913. године, из којих се види и да је Вијеће конституисано 27. децембра 1913. године. Законски мандати raspоређени су по конфесијама: „6 Исламитен, 4 Серб.–ортод–, 3 Ром.катх. и 1 Израелит“.¹⁵

Поред високо заступљене трговачке професије¹⁶, Јевреји у Брчком су радили и давали свој допринос развоју котара Брчко и као директори банака, љекари, правни заступници, чиновници, фотографи, штампари, издавачи, геометри итд.¹⁷ Од знаменитих Брчака који су се истицали ангажованошћу и на државном нивоу био је

јевске вјероисповједне општине у Брчком 1924–1926.

¹⁴ *Jevrejski glas*, Sarajevo, 25.04.1930, број 17.

¹⁵ За изборника Јевреја постављен је Јакоб Вајл, стар 56 година, ожењен, трговац, а за његовог замјеника именован је Мориц Полак, стар 57 година, ожењен, чиновник у банци. Такође се у именуку изабраних лица вијећника и њихових замјеника наводи да је под редним бројем 14 Јакоб Вајл, Јевреј, освојио 179 гласова, а његов замјеник Мориц Полак, Јевреј, 110 гласова. Активних бирача Јевреја било је укупно 34, док је број пасивних бирача износио 21. БиХ–АБиХ, Земаљска влада за БиХ, Сарајево, општа грађа, 1913. година, Изабрани јеврејски чланови Градског вијећа котара Брчко 1913. године.

¹⁶ Међу најугледнијим трговцима у Брчком истицали су се: Исак Ј. Алкалај, Исак Мосес Алкалај, Исак С. Алкалај, Исак Хајм, Јосеф Вајл, Мориц Леви, Јакоб Леви, Сара Папо, Јосеф Папо, Адолф Папо, Лазо Ј. Папо, Арнолд Каф, Луника Монтиљо, Хаим Салом, Марко Брандајз, Изидор Бауер, Рафо Папо, Самуел Климпл, Саламон Перера, Саламон Винер и Марко Нашић. Тамара Вијоглавин Манчић, *Трајом брчанских Јевреја* (Брчко: Одјељење за јавни регистар Владе Брчко дистрикта Босне и Херцеговине, 2023), 42–49.

¹⁷ Директори банке: Јосип Хофман, Јосип Хуберт, Јосип Хајек и Армин Мартон; љекари: Адолф Бенау, Драго Бенау и Фриц Артур Проскауер; лекаринар Емил Нашић; писар Котарског уреда Јакоб Финци; правни заступник/солицитатор у Брчком Адолф Шенвалд; грађевинар у Брчком Игњат Бенау; чиновници: Јулије и Фрањо Центнер; општински намјештеник Елкана Леви; банкарски чиновници: Игњат Херцог и Мориц Полак; ст. техничар Ервин Силсер; приватна чиновница Едита Лебенхарт; фотограф Самуел Центнер; штампари: Емил и Максo Глатер; издавач (њем. Verlag): Исак С. Алкалај и Ј. Алкалај; власник трговине мјешовитом робом и издавач Јосеф Вајл; портир Фридрих Фони; геометри: Мавро (Мориц) Штајнер и Камило Лебенхарт. *Истио*.

Аврам Леви из Брчког, који је 1920. године изабран за члана Одбора Савеза циониста Југославије, као и Фрањо Центнер, који је изабран за делегата при одржавању Вијећа циониста Југославије марта 1929. године.

Професионално одређење утицало је умногоме и на правац школовање дјеце, а с обзиром а то да су јеврејска дјеца масовно била обухваћена општим комуналним школством, а у складу са градским карактером јеврејског становништва и социјалне структуре, значајан проценат јеврејске деце похађао је Трговачку школу у Брчком. Школске 1915/16. године, број јеврејске деце у овој школи достигао је свој врхунац и износио је 14,29% од укупног броја ђака. Број ђака у Гимназији био је нешто мањи и није ишао изнад 4%. Интересантно је да су женска дјеца била уписивана у школу сестара милосрдница у Брчком и то од самог њеног оснивања, па је школске 1923/24. године број јеврејских полазница у ову школу, тада под називом Мјешовита грађанска школа, износио 19,23% од укупног броја уписаних ученица те године.

О политичкој освијешћености брчанских Јевреја говоре нам чињенице да је, поред Мјесне ционистичке организације конституисане 12. јануара 1919. године, у Брчком основано и Омладинско удружење Јевреја 7. марта 1925. године. У граду је дјеловало повјеренство за *Керен хајесог* и *Керен кајемет лејсраел* као и друштво ВИЗО – Међународна ционистичка организација жена.

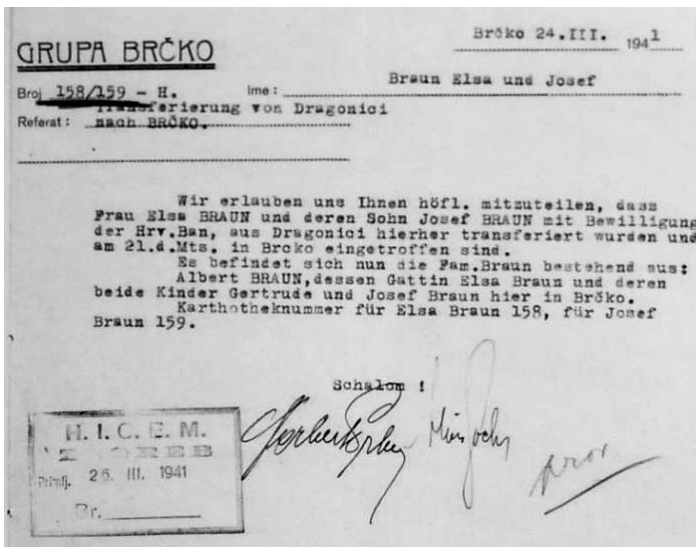
Сва удружења, поред Јеврејске заједнице, била су активна у обиљежавању вјерских и културних догађаја у Брчком, праћена адекватним приредбама, извођењима мјешовитог хора, представа или плеса, уз обавезно прикупљање новчаних средстава за различите поводе. Поводи за прикупљање добровољних прилога били су разни: одржавање пуримског сијела, обиљежавање Хануке, честитања зарука и вјенчања, честитања сретног порођаја, повратак из заробљеништва, за жртве погрома, саучешћа ожалашћеним породицама, затим донације за Свјетску ционистичку организацију, тј. прикупљање добровољних прилога за *Керен хајесог*, за *Керен кајемет лејсраел*, прикупљање *шекела* – пореза, средстава за рад друштва *Ла Беневоленција* и *Социедад де вижитар дољенџас*, *Хуманидад*, *Вижитар дољенџас*, *Бикур Холим*, *Езрај Јешумим* и *Глориа*.¹⁸ На већим свечаностима јеврејска штампа извјештавала је и о доласцима гостију из околних градова, Градачца и Босанског Шамца, као и о значајном броју присутних пријатеља нејевреја¹⁹.

¹⁸ Свједочанства о политичком, културном и свакодневном животу брчанских Јевреја илуструју јеврејски часописи: (*Народна*) *Жидовска свијест*, Сарајево и *Јеврејски глас*, Сарајево.

¹⁹ *Narodna židovska svijest*, Sarajevo, 25.03.1927.

Јеврејски емигранти у Брчком

Прогони Јевреја у Њемачкој и у другим земљама под утјецајем Трећег рајха изазвали су нове валове масовних миграција. Мањи дио избјеглица нашао је склониште у Палестини или другдје, док је већи дио остао у неизвјесној ситуацији. Већ од 1933. у Југославију су пристизали валови избјеглица.²⁰ Ситуација се погоршава 1938. године, после аншлуса, када се аустријским и њемачким Јеврејима који су покушали да побјегну из Европе придружују у мањем броју и чехословачки, пољски и мађарски Јевреји.²¹ ХИЦЕМ – Одбор за помоћ јеврејским избјеглицама²² евидентирао је и смјестио избјеглице за вријеме њиховог привременог боравка у Југославији и бринуо о њиховим свакодневним потребама. Од петнаест јеврејских прихватилишта у Југославији једно се налазило у Брчком у којем је уочи окупације земље живјело око 200 имиграната из Аустрије.²³

Обавјештење о доласку Елсе и
Јосефа Брауна у прихватилиште у Брчко, 24. март 1941.²⁴

²⁰ Jelena Zlatković Winter, *Dijaspora i Židovi na području Jugoslavije*, (Centar za istraživanje migracija i narodnosti, Zagreb), 170.

²¹ El mundo sefar, *Jevreji stranih izbjeglice u Jugoslaviji*, <http://elmondosefarad.wikidot.com/jevreji-strane-izbeglice-u-jugoslaviji>, датум приступа 29.03.2023.

²² Committee for Jewish Refugee Assistance ХИЦЕМ, Загреб, основан је 1926. године у Паризу. Мисија ХИЦЕМ-а била је пружање информативне, правне, материјалне и практичне помоћи јеврејским емигрантима. United States Holocaust Memorial Museum Archives (USHMMA), <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn565747>, датум приступа 28.03.2023).

²³ Samuel Kamhi, *Spomenica četiri stotine godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu 1566-1966*, (Sarajevo: Oslobođenje, 1966), 245.

²⁴ USHММА, фонд 1.430, Одбор за помоћ јеврејским избјеглицама (ХИЦЕМ), Загреб, 1933–1941, Преписка, извештаји и спискови избјеглица у различитим логорима, број досијеа, 1–111.

На списку Одбора за помоћ јеврејским избјеглицама (Загреб) евидентирана су сљедећа лица за привремени смјештај у Брчком: Михаел (*Michael*) Адлер²⁵; Арнолд Саламон, новембар 1939–1940²⁶; Елса и Јосеф Браун,²⁷ јануар 1941 – март 1941; те Леополд Дикер (*Dicker*)²⁸.

Јевреји емигранти живјели су у Брчком смјештени у неколико кућа, и то по тридесеторо до четрдесеторо у свакој кући. У приватном писму госпођа Ибрахимовић пише: „Брчко је пуно Јевреја избјеглица из Њемачке. Населили су се на спратове централне банке 40 Јевреја. С прозора се виђамо, јер су нам најближе комшије.“²⁹

Албина Голдстајн, Њемица из Беча, која је са супругом Симоном Голдстајн, Јеврејом, после анексије Аустрије емигрирала у Брчко, у свом свједочењу наводи: „Све до анексије Аустрије живјела сам у Бечу са својим мужем Симоном Голдстајн. (...) Прешавши у Југославију живјели смо најприје у Фужинама, али како је живот ондје био прилично скуп за наше материјалне прилике, тражили смо и успјели да се смјестимо у Брчком у Босни. У Брчком живјели смо заједно са другим досељеним Јеврејима, смјештени у пар кућа, у којима су наставали искључиво досељени Јевреји и то по тридесет до четрдесет у свакој кући. До 1941. године, када је основана НДХ, живјели смо мирно, повучено и несметани ни од кога.“³⁰

Живот Јевреја у Независној Држави Хрватској

Годину дана прије успостављања Независне Државе Хрватске, могла се наслутити надлазећа опасност којој су Јевреји у Брчком били изложени од стране локалних чланова заједнице. Извјештај Среског начелства у Брчком од 30. априла 1940. године³¹ наводи притужбу чланова брчанског *Културбунда* против Зумбула Монтиље, Јевреја, трговца из Брчког. Овај докуменат представља једини пронађени и сачувани доказ револта Јевреја у Брчком против антисемитизма и новонастале атмосфере у друштву. Наиме, како је наведено у извјештају, у кафани Ибрахима Реџепова у Брчком госп. Зумбул Монтиље је пред свим гостима „опсовао на груби начин

²⁵ Исто, 1-80.

²⁶ Исто, 1-87.

²⁷ Исто, 1-111.

²⁸ Исто, 1-217.

²⁹ Дигитална приватна збирка докумената и фотографија Хилме Златића. Писмо Ђулхане Ибрахимовић, 4. јуни 1940. године.

³⁰ БиХ–АБиХ, Земаљска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача (ЗКЗУ-ЗО), Сарајево, 1944–1947, Записник Градске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, Загреб, 19. јул 1945, о свједочењу Албине Голдстајн из Беча, инв. бр. 7.166/2.

³¹ Хрватски државни архив (ХР–ХДА), фонд 155, Бановина Хрватска. Кабинет бана 1939–1941, Извјештај Среског начелства у Брчком од 30. априла 1940. године, бр. 6.137/1.940 који се односи на притужбу чланова брчанског *Културбунда* против Зумбула Монтиље.

овдашње њемство, као и цијелом друштву, на срамотни начин матер“. Монтиљо је додао, осврћући се на банкет поводом прославе Хитлеровог рођендана у гостиони Драге Папића у Брчком, да је њемачка „мањина постављена само за то, да би се други народ узрујавао против њемачке мањине“. Зумбул Монтиљо је након тога „увредио њемачког државног канцелара (вођу) Адолфа Хитлера и изразио се незгодно против узвишеног знака њемачког народа“. У документу се ургира да се о случају саслушају свјedoци³² и додатно се извјештава Одјељење за државну заштиту банске власти Бановине Хрватске, Загреб, ради знања и евентуалног предузимања корака у смислу члана 308. Кривичног закона с напоменом да је код овог начелства већ поведен поступак против Зумбула Монтиље поводом његовог испада.

У састав Независне Државе Хрватске, проглашене 10. априла 1941. године, укључена је и Босна и Херцеговина. Новоформирана територија НДХ подијељена је на 22 управне јединице – велике жупе као државне ујравне области на одређеном државном њодручју. Велика жупа Посавје са сједиштем у Славонском Броду обухватала је на босанској страни котаре: Босански Брод, Дервенту, Градачац, Брчко и Бијељину, а на славонској само Славонски Брод и Ђаково. Усташка влада хтјела је показати да је Босна и Херцеговина хрватска област и учврстити идеју о јединственом историјском и националном простору Хрватске и Босне и Херцеговине.³³

На чело великих жупа постављени су велики жупани, а на чело котарских области и котарских испостава котарски предстојници, односно управитељи испостава. Бивше општинске управе су замијенила општинска поглаварства на челу са начелницима.³⁴ Котарски предстојници Независне Државе Хрватске у Брчком били су: Петар Пушкарић (1941), Већеслав Монтани (1941–1942), Антун Паулић (1943), Јосип Матић (1943–1944), а општински начелници: Илија Реба (1941), Мехмед Берберовић (1941), др Анте Марић (1941), Садик Сарајлић (1942–1945).³⁵

Након проглашења НДХ, упућивани су телеграми котарским поглаварствима да њоложе заклетву на вјерносћ и њослушносћ Анти Павелићу, те да су у поједина мјеста упућивани и посебни усћашки њовјереници да преузму власт. У Брчком је заклетву вјерности Независној Држави Хрватској положио 14. априла 1941. године дотадашњи срески начелник Петар Пушкарић.³⁶ Усташе су у првом реду биле заинтересоване за формирање органа усћашкој њокрећу у Брчком, тј. усташког логора и табора, као главних носилаца политике усташког режима.³⁷

³² Свјedoци: Едуард Арлет, трговац; Емануел Јоахимсталер, надзорник путева у миру; Стјепан Јурић, чиновник грунтовнице; и Милан Хаџи Ристић, радник.

³³ Esad Tihic, *Posavsko-trebavski NOP odred*, (Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1983), 58.

³⁴ Исто.

³⁵ Тазим Суљевић, *Развој локалне ујраве и локалне самоупјраве у Босни и Херцеговини (1850–2020) с њоседним осерћим на Брчко, Град и Срез сћудија*, (Брчко: Влада Брчко дистрикта БиХ, Одјељење за јавни регистар, Служба за архив, 2023), 38–39.

³⁶ Odbor za ediciju, *Brčko i okolina u radničkom pokretu i NOV*, (Tuzla: Univerzal, 1985), 317–318.

³⁷ Марко Тубић је постављен на чело усташког логора у Брчком умјесто првог службеног логорника

Заоштравање односа на подручју Брчког почело је у другој половини априла 1941. године. При доласку њемачких трупа, први који су им се нашли на услузи били су *културбундници* – припадници малобројне њемачке скупине у Брчком.³⁸ У Павлићевој држави они су добили ново име – *фолксдојчери*. У погледу права и привилегија, били су издвојени од осталог становништва и понашали се у складу са нацистичком теоријом о вишој раси. У новом режиму настојали су не само да стекну високе положаје и утицај, него и да се обогате преузимањем имовине Јевреја и Срба.³⁹ Били су активни чланови комисија, заједно са усташким и полицијским функционерима и заповједницима оружаних постаја, које су извршавале избор лица за хапшење и слање у концентрационе логоре.⁴⁰ На челу брчанског Културбунда био је Вилхелмом Клесом, содар.⁴¹

Брчански Јеврејин, Ото Центнер
за вријеме Другог свјетског рата с
ознаком „Ж“ на капуту⁴⁴

Једне мајске вечери, убрзо након доласка њемачких трупа, у мјесном биоскопу приказивао се пропагандни антисемитски филм. Након пројекције филма, јеврејски храм подигнут је у ваздух. Како се наводи у извјештају Заповједништва 6. хрватске оружане пуковније (Сарајево, 23. мај 1941) о унутрашњој ситуацији у Брчком написано је следеће: „20. свибња 1941. г. у Брчком су њемачки војници запалили јеврејску синагогу која је до темеља изгорјела.“⁴²

Након тога су издате и прве наредбе о репресији јеврејске популације у Брчком: ношење 10 цм жуте траке с натписом *Жидов* или слово *Ж*, забрана куповања на пијаци, приступа јавним локалимa, ограниченост кретања.⁴³

Отимања и пљачкања имовине описана су у записнику Градског народног одбора Брчко састављеног 8. и 10. септембра 1946. године у

Мартина Петровића. Odbor za ediciju, нав. дјело, 320–321.

³⁸ Fikreta Jelić Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945*, (Zagreb: Sveučilišna Naklada Liber Zagreb i izdavačko preduzeće Školska knjiga, 1977), 186.

³⁹ E. Tihčić, нав. дјело, 57.

⁴⁰ Исто, 66.

⁴¹ Samuel Pinto, *Zločini okupatora i njihovih pomagača izvršeni nad Jevrejima u Bosni i Hercegovini*, (Sarajevo: Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača za Bosnu i Hercegovinu, 1952), 438–441.

⁴² Јеврејски историјски музеј, У-Д М-68.

⁴³ Eli Tauber, *Holokaust u Bosni i Hercegovini*, (Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2014), 216.

⁴⁴ Дигитална приватна збирка фотографија и докумената Ане Хермановић, унуке Ота Центнера.

предмету саслушања свједока о злочинима почињеним на територији Мјесног народног одбора Брчко: „У мјесецу априлу након капитулације бивше југословенске војске у Брчко је дошла једна њемачка оперативна јединица, која се задржала мјесец дана. Одмах чим је дошла наредила је да се на овдашњу пијацу искупе сви домаћи Јевреји и најугледнији Срби. Ове су мјештане извели под изговором да донесу и предају оружје, као и да им напишу имовину. Кад су ови грађани дошли на одређено мјесто, била су постављена два митраљеза, а околу је стајала њемачка војска. Њемци су предвођени овдашњим фолксдојчерима ишли од једног до другог и пописивали имовину. Одмах након овог настала је пљачка, те су њемачки војници предвођени њиховим официрима, ишли од куће до куће и одузимали, све што је од вриједности.“⁴⁵

У првим мјесецима нове власти, усташка пропаганда против српског и јеврејског становништва није наишла на жељену подршку тадашњег котарског предстојника Петра Пушкарића.⁴⁶ И општинска управа у Брчком је, јула 1941. године, у случају пензионисања јеврејског општинског службеника Елкана Левија, показала одређени вид толеранције. Наиме, општински врховитељ – чиновник Х положајне групе Елкана Леви удаљен је с дужности одмах по оснивању Независне Државе Хрватске из разлога „што је Жидовске народности, па је као такви за службу неподесан. Чланови управе констатују да је Елкана Леви жидовске народности ну без икакве имовине и прихода за живот, како је био иначе реван добар службеник препоручује се његово умировљене.“⁴⁷ Записник од 29. јула 1941. године потписује начелник др Анте Марић, подначелник Осман Сајдовић и чланови управе др Авдулах Буквица, Салко Х. Мехмедовић, Анте Акаловић, Вилем Клес и биљежник Јеринам Блиња.⁴⁸

Интересантно је да тек постављени котарски предстојник у Брчком Већеслав Монтани потписује и подноси цијели спис на одобрење 13. августа 1941. године великом жупану Жупе Посавје у Броду на Сави, који исти одобрава 22. августа 1941. године.⁴⁹ Међутим, постављањем Већеслава Монтанија, новог котарског предстојника у Брчком, током августа 1941. године убрзо почиње да се спроводи најстрожи надзор над Србима, Јеврејима, Ромима и комунистима, а затим и терор.⁵⁰

⁴⁵ БиХ–АБиХ, ЗКЗУЗО, Сарајево, 1944–1947. Записник Градског народног одбора Брчко од 8. и 10. септембра 1946. године по предмету саслушања свједока о злочинима почињеним на територији Мјесног народног одбора Брчко, инвентарни број 56.568.

⁴⁶ Odbor за ediciju, навј. дјело, 319.

⁴⁷ Архив Тузланског кантона (БиХ–АТК), Независна Држава Хрватска, Градско поглаварство Брчко, 1941. године, Препорука за пензионисање општинског службеника Елкане Левија, број 190/36.

⁴⁸ Исто, 190/37.

⁴⁹ Исто, 190/39.

⁵⁰ Odbor за ediciju, навј. дјело, 279.

Већеслав Монтани

Већеслав Монтани (Монтањ) рођен је 1901. године у Сплиту. Године 1920. уписао је Правни факултет у Загребу. Као студент припадао је Организацији југославенских националиста (ОРЈУН).⁵¹ После Првог свјетског рата био је чиновник граничног комесаријата, званичник у првостепеном суду за град Београд, а затим и помоћник комесара скупштинске полиције.⁵² Због своје истакнуте активности убрзо је постао агент Управе града Београда (УГБ), познатије као Главњача, а затим и шеф II⁵³ одсека. На овој позицији био је од 1929. до 1941. године.⁵⁴ II одсек УГБ у својој надлежности обухватао је извјештавање о целокупном политичком животу у престоници, а донекле и у унутрашњости: Народна скупштина, Сенат, рад политичких странака, састанци и кретање политичара, политичке конференције и зборови, цркве, разне организације, народна одбрана, соколи, четници, ХСС, усташе, љотићевци итд. До издвајања V одсека, у надлежности овог одсека спадала је и цензура штампе и контрола рада свих удружења и друштава.⁵⁵

Дугогодишњи рад у Скупштини омогућио му је јаке везе са разним политичарима.⁵⁶ Монтани се у раду служио повереницима који су му доносили извјештаје од црнорукаца, затим из Демократске или Радикалне странке.⁵⁷ Како је II одсек вршио контролу и над вјероисповестима, као *ишли су муслимани, мојсијевици и еванђелисти*⁵⁸, Монтани је водио и истрагу о тровању патријарха Варнаве.⁵⁹ Такође, имао је повереника који је радио у канцеларијама Земљорадничког листа *Село*.⁶⁰

Пред Други свјетски рат био је шеф безбједности при предсједништву владе Цветковић–Мачек. У Априлском рату побјегао је у Загреб и на Мачекову препоруку

⁵¹ Исто, 278.

⁵² Небојша Стамболија, Раде Ристановић и Радосав Туцовић, *Колаборационистић пред судом Озне II: саслушања Божидара Бећаревића, Светозара Вујковића, Велибора Јонића и Николаја Губарева*, (Београд: Институт за савремену историју, Друштво за урбану историју, 2022), 316.

⁵³ Исто, 355.

⁵⁴ Исто, 316.

⁵⁵ Исто, 354.

⁵⁶ „Код Монтањија врло често су долазили разни политичари, а да ли је то било због тога што их је он гњавио и позивао или ради сарадње, није ми познато. Иначе сам Монтањи и његови органи били су врло агилни и мало су се задржавали у управи, него су већином били на терену“. Исто, 373

⁵⁷ Срђан Цветковић, Раде Ристановић Небојша Станболија, *Колаборационистић пред судом Озне: саслушања Милана Недића, Драјомира Јовановића, Танасија Динића и Косије Мушичкој пред органима Озне*, (Београд: Институт за савремену историју; Друштво историчара Србије „Стојан Новаковић“, 2018), 176.

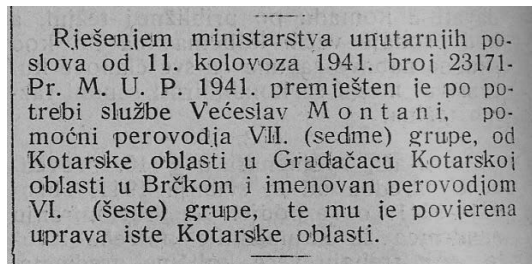
⁵⁸ „Од повереника, који су радили за УГБ мени је једино познат поп Сибин, који је одржавао везе са Монтањијем као и шефовима одељења. II одсек требао је да врши контролу и над овим црквама, али је муслиманску цркву Коста Тасић држао, који је знао турски. Он је имао као повереника и то доброг повереника, једног младог хоџу из главне џамије...“ Н. Стамболија, Р. Ристановић и Р. Туцовић, нав, дјело, 374.

⁵⁹ Исто, 354.

⁶⁰ С. Цветковић, Р. Ристановић, Н. Станболија, нав. дјело, 176.

постављен у Градачац за предстојника. У Градачцу се истакао својим драстичним мјерама у завођењу усташке власти.⁶¹

Рјешењем Министарства унутрашњих послова Независне Државе Хрватске од 11. августа 1941. године, број 23.171, премјештен је Већеслав Монтани из котарске области у Градачцу за котарског предстојника у котарској области у Брчком⁶² У другој половини августа, по оснивању *йокрејноі ѓријекоі суда* у Брчком, постављен је за тужиоца. На овој позицији остао је до средине децембра 1941. године.⁶³ Заједно са усташама, организовао је ликвидацију свих брчанских Јевреја 7. децембра 1941. године, као и Јевреја емиграната 10. децембра 1941. године у Брчком. У фебруару 1942. године Већеслав Монтани напустио је Брчко. Потом је постављен за шефа полиције у Сењу, а одмах после ослобођења 1945. године откривен је у сјеверној Далмацији, спроведен у Брчко, гдје му је суђено у августу 1946. године.⁶⁴

Rješenjem ministarstva unutarnjih poslova od 11. kolovoza 1941. broj 23171-Pr. M. U. P. 1941. premješten je po potrebi službe Većeslav Montani, pomoćni perovodja VII. (sedme) grupe, od Kotarske oblasti u Građacacu Kotarskoj oblasti u Brčkom i imenovan perovodjom VI. (šeste) grupe, te mu je povjerena uprava iste Kotarske oblasti.

Рјешење Министарства унутрашњих послова од 11. августа 1941. године, број 23.171, о постављању Већеслава Монтанија за перовођу VI групе⁶⁵

У препуној сали Фискултурног дома у Брчком, пред Вијећем Окружног суда из Тузле, 12. августа 1946. године изречена је пресуда Вјећеславу Монтанију, бившем котарском предстојнику и *државном тужиоцу* усташког покретног пријеког суда у Брчком. Оптужени Вјећеслав Монтани осуђен је на казну смрти вјешањем на савском мосту, на трајан губитак часних и грађанских права и конфискацију целокупне имовине.⁶⁶

⁶¹ Odbor za ediciju, навј. дјело, 278.

⁶² Народне новине, 18. август 1941. године, број 104.

⁶³ Odbor za ediciju, нав. дјело, 320-321.

⁶⁴ Исто.

⁶⁵ Рјешењем Министарства унутрашњих послова НДХ од 11. августа 1941. године, број 23.171 – Пр. М. У. П. 1941, Већеслав Монтани премјештен је према потреби службе из котарске области у Градачцу котарској области у Брчком те му је повјерена управа исте котарске области. Народне новине, 18. август 1941. године, број 104.

⁶⁶ „У почетку суђења за све оно што га оптужница терети оптужени тврди да није крив да су то све усташе радиле илегално да нису ником полагали рачун а он, Монтани о свему томе није ништа више знао него остали грађани града Брчког. Тврдио је да никада и никог није злостављао у затворима, да није сарађивао са усташама у организираним масовним и појединачним убиствима, али кад су

Холокауст брчанских Јевреја и Јевреја емиграната

Због неефикасног спровођења усташке власти, Монтани је у августу 1941. године постављен за котарског предстојника у Брчком „да као човјек чврсте руке и исказан у борби против илегалног покрета поправи ситуацију у корист усташа“.⁶⁷ Упознавши ситуацију у Брчком убрзо је изразио своје видљиво незадовољство затеченим стањем. Извјештавајући Уред Поглавника НДХ, он је у вези с тим писао: „Прилике у којима сам затекао котар Брчко биле су скоро најгоре. Котарска управа није била на висини свог задатка ни у каквом погледу. Срби и Жидови уживали су повластице од стране самог котарског предстојника, а затим и од стране преставника војске бојника г. Милеуснића и његовог побочника надпоручника Надворника. (...) У сваком погледу и војне и грађанске власти поступале су врло млитаво, неодлучно и несавјесно.“⁶⁸

Прве наредбе котарског предстојника Монтанија односиле су се на ограничење кретања, забране састајања, штампање парола, као и на увођење усташког поздрава.⁶⁹ Приступило се затварању трговачких и занатских радњи чији су власници били Срби и Јевреји.⁷⁰ У списку отуђених јеврејских радњи у провинцији срез Брчко наводе се следећи јеврејски трговци којима је одузета имовина: Лезо Ј. Папо, мануфактура Брчко; Саламон Перера, мануфактура Брчко; Луника Монтиљо, кожарска радња Брчко; Арнолд Каф, кожарска радња Брчко; Самуел С. Климпел, мануфактура Брчко; и Мориц Леви, мануфактура Брчко.⁷¹

Истовремено је улиједило и оснивање органа усташког специјалног судства. *Пријеки суд и изванредни народни суд*, основани у Тузли, имали су компетенцију и над подручјем котара Брчко. У Брчком је у другој половини августа успостављен *йокрејтни љријеки суд*. Тај је суд дјеловао до краја јануара 1942. године, када је укинут.⁷²

отпочели свједоци давати исказе ток суђења почиње да се мијења. (...) Свједочили су за злочине у Брчком: Божо Савић, Аликадић Фадил, Камарашевић Ибрахим, Новалић Ешрефа, Радо Трифковић, Марица Мешановић, Јелена Павловић, Сејдић Фајко, Мајсторвић Стјепан, Марјан Божена, Хајдаревић Емин, Јерковић Лејла, Гајић Влајко, Сејдиновић Мухидин, Драгин Лука, Мандегања Чедо, Плавшић Милан, Дермановић Штефана, Суљић Салко, Видаковић Тошо и многи други.“ Sarajevski dnevnik, Sarajevo, 19.08.1946. strana 8, Infobiro, <http://www.infobiro.ba/article/1088269>, датум приступа 06.08.2024.

⁶⁷ Odbor za ediciju, нав. дјело, 278.

⁶⁸ Исто, 319-320.

⁶⁹ БиХ–АБиХ, ЗКЗУЗО Сарајево, 1944–1947, Записник Градског народног одбора у Брчком од 25. и 26. априла 1946. године о свједочењу Ђуке Колара, Драгољуба Марковића и Ибрахима Суљагића о почињеним злочинима окупатора и његових помагача у Брчанском срезу за вријеме окупације, инв. број 48649.

⁷⁰ Odbor za ediciju, нав. дјело, 320.

⁷¹ БиХ–АБиХ, ЗКЗУЗО Сарајево, 1944–1947, Списак отуђених јеврејских радњи у провинцији срез Брчко, инв. број 19.

⁷² Предсједник је био Карло Кадић. Замјеник предсједника до средине децембра био је Емил Валеџија, а затим Хамдија Биоградлић. Тужилац је до средине децембра био Већеслав Монтани, а затим Емил Валеџија. Odbor za ediciju, нав. дјело, 320-321.

Савски мост у Брчком, 3. јула 1941.⁷³

Почетком децембра Монтани је ухапсио десет Јевреја са намером отпремања у концентрациони логор. „Прелазећи мостом преко Саве трговац Саламон Перера, који је био тако изударан и израђаван да је у рукама носио своја пријева не могавши више издржати бол и стање, нашао је још толико снаге да је скочио у Саву и тако окончао свој мученички живот. Из Гуње та група ипак није одведена у логор, него су након два дана враћени и онако изударани и испаћени гладни пуштени својим кућама. Неки од њих, па тако и Јакоб Леви, морали су бити отпремљени у болницу.“⁷⁴

Јевреји старосједиоци, као и група јеврејских имиграната који су пред почетак рата избјегли из Њемачке, Аустрије и Чехословачке и потражили уточиште у Брчком, у децембру 1941. године убијени су у размаку од само неколико дана.

По свим расположивим писаним историјским изворима, Холокауст Јевреја у Брчком десио се у размаку од неколико дана и то 7. и 10. децембра 1941. године.⁷⁵ У ноћи 7. децембра 1941. године котарски предстојник Већеслав Монтани је, заједно с усташама, организовао ликвидацију свих брчанских Јевреја. Тог дана је објављено да се сви Јевреји, без обзира на пол и године старости⁷⁶, морају пријавити у зграду

⁷³ БиХ–АБД, Дигитална збирка фотографија Енеса Ђелосмановића.

⁷⁴ Е. Tauber, нав. дјело, 214.

⁷⁵ Refik Piskavica, *SKOJ U BRČKOM: 1941–1942. i.* (Brčko: Opštinski odbor SUBNOR-a, 1974), 19, 23.

⁷⁶ S. Kamhi, нав. дјело, 245.

Гимназије⁷⁷ среском начелству ради транспорта у концентрациони логор. Јевреји су са собом понијели веће количине одеће, новца и драгоцености.⁷⁸ Сакупљене Јевреје преузели су усташки војници 5. сатније на челу са Фрањом Кастелом⁷⁹ и 18. усташке сатније,⁸⁰ придошле из Сремске Митровице⁸¹ на челу с усташким официром Вентуром Баљаком⁸². Те ноћи су све Јевреје, везане бодљикавом жицом, по дубоком снијегу одвели недалеко од града на понтонски мост на Сави у Српској вароши.⁸³

Начин на који су брчански Јевреји убијени и починиоци овог злодјела описани су у извјештајима и забиљежени у свједочењима очевидаца које је сакупила Земаљска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Сарајеву од 1944. до 1947. године (Земаљска комисија). У свједочењу Албине Голдстајн наводи се: „ (...) Јевреји су били у неком дворишту поредани у дворедове, везани и одведени до Саве усташама, који су их ондје маљевима и бајунетама убили и бацили у ријеку“. Записник Градског народног одбора у Брчком такође истиче начин ликвидације: „Домаћи Јевреји побијени су чекићем и поклани ножем, а затим бачени у Саву.“⁸⁴

Извјештај о избјегличком логору Брчко, број: 1.040/55 од 13. марта 1946, истиче извршитеље овог дјела и детаље ликвидације: „ (...) када је једног дана дошла усташка јединица из Загреба и стјерала све Жидове који су се тамо налазили те исте након свакаквих мучења заклали ножевима и сјекирама и дјелимично убили брадвама. Након тога тијела унесрећених бачена су у Саву.“⁸⁵

Сјоменица чейири сјоојине јодина од доласка Јевреја у Босну и Херцејовину у извјештају њемачког народа у Хрватској упућеном 8. јануара 1942. године вођи њемачке етничке групе Есег наводи да је „усташки казнени одред потјерао на Саву све јеврејске становнике тог мјеста, мушкарце, жене, дјецу. Реквирирали су чекиће од већег броја бравара и ковача те их све у ноћи побили.“⁸⁶

⁷⁷ „ (...) Монтани издао оглас, да се имају сви домаћи Јевреји пријавити среском начелству, што су ови и учинили. Сви, који су се јавили били су ухапшени и затворени у овдашњу Гимназију.“ БиХ–АБиХ, ЗКЗУЗО, Сарајево, 1944–1947, Записник Градског народног одбора у Брчком по предмету саслушања свједока Фаика Сејдића из Брчког у вези с почињеним злочинима окупатора и његових помагача у Брчанском срезу за вријеме окупације, инв. број 48.648.

⁷⁸ Odbor za ediciju, нав. дјело, 323– 24, 493.

⁷⁹ R. Piskavica, нав. дјело, 19, 15.

⁸⁰ БиХ–АБиХ, ЗКЗУЗО, Сарајево, 1944–1947, инв. број 48.649.

⁸¹ E. Tihic, *Posavsko-trebavski NOP odred*, (Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1983), 61–62.

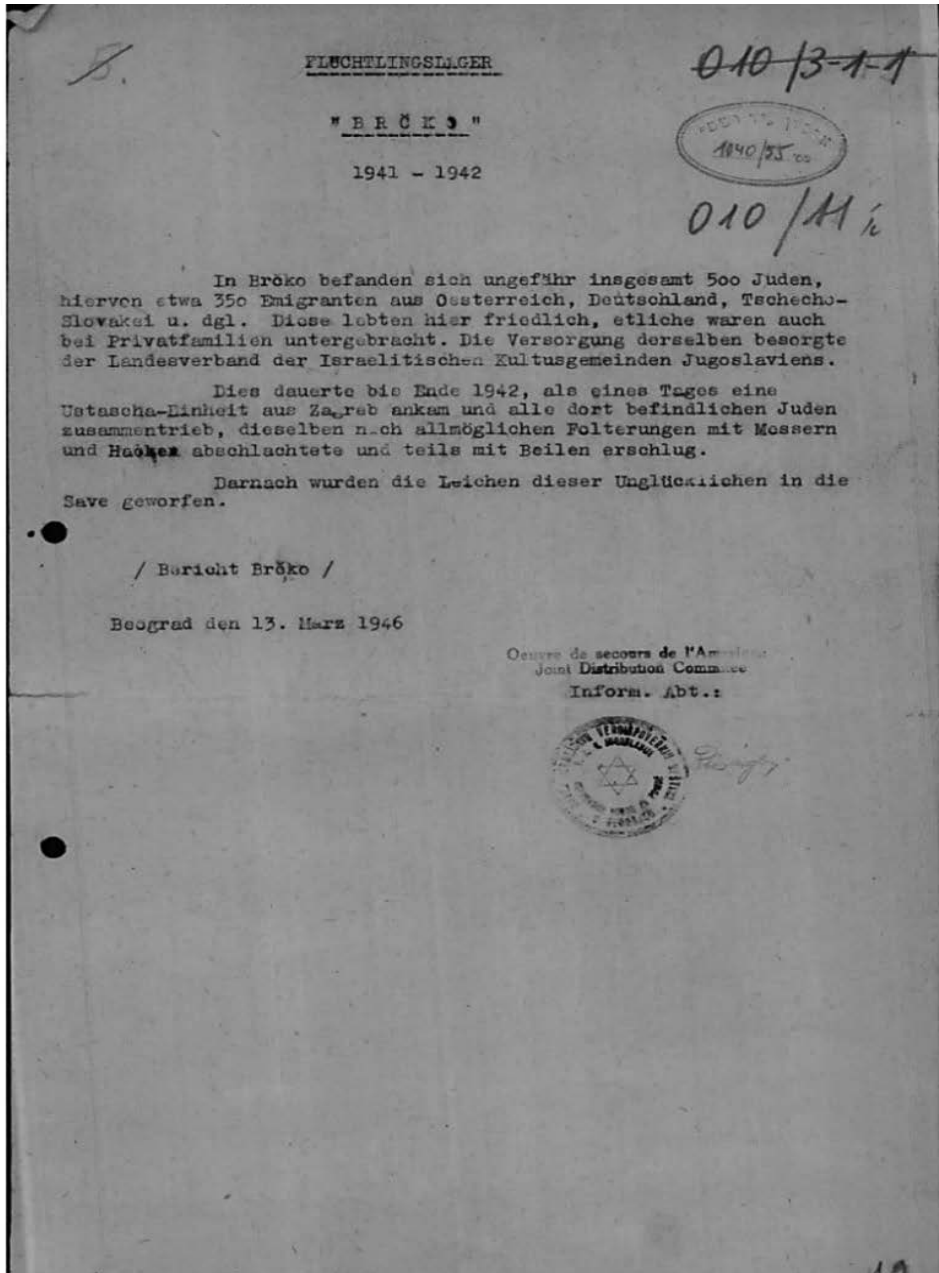
⁸² БиХ–АБиХ, ЗКЗУЗО, Сарајево, 1944–1947, инв. број 56.568.

⁸³ R. Piskavica, нав. дјело, 19.

⁸⁴ БиХ–АБиХ, ЗКЗУЗО, Сарајево, 1944–1947, инв. број 48.649.

⁸⁵ *Jag Вашем* (JB), Извјештај о избјегличком логору Брчко, број: 1.040/55, од 13. марта 1946. године, <https://documents.yadvashem.org/index.html?language=en&search=global&strSearch=Brcko&GridItemId=36885719>, датум приступа 27. 12. 2019, превела: Јасмина Курталић, проф. њемачког.

⁸⁶ S. Kamhi, нав. *гјело*, 245–246.

Извјештај о избјегличком логору Брчко,
број: 1.040/55, од 13. марта 1946. године⁸⁷

⁸⁷ Исто.

Баршоломејска ноћ у Брчком описана је и у извјештају повереника СС-капетану Рексајзену од 28. јануара 1942. године, који наводи починиоце али и истиче монструозност овог догађаја: „У децембру 1941. један одред усташа продро је током ноћи у град на Сави. Извукли су из кревета све грађане Јевреје и Србе заједно са женама и децом и одвели их на Саву. Овде су сви Јевреји, мушкарци, жене и деца на најстравичнији начин убијени ножевима, секирама и маљевима а лешевима су бачени у Саву. Малу децу су хватали за ноге и уз замаха, попут комада дрвета, бацали далеко у таласе Саве. При том су се дешавале стравичне сцене, које су подсећале на варварство из најмрачнијих столећа светске историје.⁸⁸

Према Записнику Градског народног одбора Брчко од 8. и 19. септембра 1946. године,⁸⁹ поред Јевреја из Брчког, на понтонском мосту код Српске вароши побијени су и чланови породице Сингер из Врбање и породице Штарк из Рајевог Села.⁹⁰

По убиству брчанских Јевреја, њихова имовина је опљачкана, а затим и конфискована⁹¹, што је истакнуто у записницима Земаљске комисије: „Све опљачкане јеврејске ствари биле су похрањене у једном магазину у Брчком;⁹² Домаће усташе на челу са Монтанијем опљачкале су сву јеврејску имовину, чија је вриједност износила сигурно 200,000.000 – предратних динара.“⁹³

Три дана касније, 10. децембра 1941. године, код православне капеле Хаџи Јована Танасковића, трговца, убијене су све имигрантске породице Јевреја⁹⁴ и закопане у заједничку гробницу⁹⁵. Јевреји емигранти су тек нешто прије тог дана примили

⁸⁸ Кољанин Милан, *Усташка зверство: зборник докумената (1941-1942)*, Нови Сад, 2022, 176.

⁸⁹ БиХ–АБиХ, ЗКЗУЗО, Сарајево, 1944–1947, инв. број 56.568.

⁹⁰ С друге стране, новија истраживања о Јеврејима из котара Жупања (Врбања и Рајево Село) не слажу се с наведеним подацима. У случају породице Сингер и Штарк, Рајка Бућин у свом дјелу *Трансјорји упућен у Аушвиц из Винковица* наводи: „Жидови с подручја котара Жупања ухићени су по свему судећи такођер у српњу 1942. године. (...) У Врбањи је било укупно десетак Жидова и сви су утоварени „у камион и одвезени у Винковце“. Према исказу Фрање Демент-Пепиног, чланови обитељи Грун (5 особа), Сингер (2) и Хаимович (2) депортирани су 1942. „у непознатом правцу“. (...) У Рајево Село, Бабиној Греди, Гундинцима и Дреновцима живјело је неколико обитељи (15-ак особа), а двојица тамошњих становника (Иван Грос и Ђуро Штарк) регистрирани су међу мртвима у логору Аушвиц. Ријеч је о обитељима Шпицер, Грос, Нојман те Ђури Штарку и његовој сестри Бети Рајнер са кћерима“. Рајка Бућин, „Transport црџен и Аушвиц из Винковица“, (Zagreb : Časopis za suvremenu povijest, 2021), 632–634, 654.

⁹¹ Законском одредбом о подржављењу јеврејске имовине јеврејска имовина је и формално прешла у руке државе НДХ. Како је наведено у одредби, „сав иметак и сва имовинска права особа, које се у смислу тачке 3. Законске одредбе о расној припадности од 30. травња 1941. сматрају Жидовима као и све заоставштине таквих особа, умрлих после 10. вељаче 1941. (...) постају власништво НДХ од 10. вељаче 1941.“ (Народне новине, бр. 246, од 30. октобра 1942) Нада Кисић Колановић, „Подржављење имовине Жидова у НДХ“, *Часопис за сувремену њовијесћ* 30, бр. 3, 1998, 444, <https://hrcaak.srce.hr/file/313480>, датум приступа 31. 07. 2024.

⁹² БиХ–АБиХ, ЗКЗУЗО, инв. бр. 7.166/2.

⁹³ Исто, инв. број 56.568.

⁹⁴ R. Piskavica, нав. дјело, 23.

⁹⁵ S. Kamhi, нав. *гјело*, 245–246.

од њемачког посланика њемачке путне исправе (пасоше).⁹⁶ О начину ликвидације свједоче Записници Земаљске комисије наводећи да су Јевреји емигранти стрељани: „Ови емигранти стријељани су у овдашњем православном гробљу и ту су закопани.⁹⁷ Јевреји емигранти побијени су митраљезом и покопани на старом православном гробљу.“⁹⁸ Међутим, Рефик Пискавица у свом дјелу пише да су „усташе поклале и све породице Јевреја емиграната“.

Међу починиоцима ових злочина, како се наводи у извјештају Земаљске комисије, „нарочито су се истакли домаћи Нијемци (културбундовци) на челу са шефом Културбунда Вилхелмом Клесом, содаром, и Фрањом Ковачем, портиром. Обојица су се одселили 1944. године у Аустрију.“

Услиједио је одлазак Монтанија и његових саучесника, како се истиче у књизи *Брчко и околина у радничком покрету и НОБ-у*, узрокован притиском локалних снага које су се отворено дистанцирале од злочина усташа „У премјештању Монтанија учествовали су и домаћи Нијемци фолксдојчери, који су први опљачкали брчанске Јевреје. Они су се сукобили с Монтанијем у вези с том пљачком, а постојали су и наговјештаји да је њемачка обавјештајна служба идентификовала Монтанија као предратног агента италијанске обавјештајне службе.“⁹⁹ У фебруару 1942. године Већеслав Монтани напустио је Брчко,¹⁰⁰ после само седам мјесеци боравка на функцији котарског предстојника у Брчком.

У мјесецу марту 1944. године, у Брчко је дошла 13. СС дивизија названа Ханцар, под командом генерала Сауберцвајга. „Сјећамо се, да су припадници ове дивизије довели једнога дана у Брчко цијели одбор НОП-а из Горњег Зовика и Штрепаца те су их стријељали. Жртва овог злочина је и др Просхауер, лијечник из Горњег Рахића, иначе Јеврејин, родом из Аустрије.“¹⁰¹

У свједочењима Земаљске комисије, као и у свим званичним извјештајима и литератури могу се прочитати различити подаци о укупном броју убијених брчанских Јевреја старосједелаца и Јевреја емиграната придошлих у Брчко.

У документацији Земаљске комисије налазе се три свједочења која говоре о броју убијених Јевреја у Брчком: Инв. број 7.166/2: „Сви јевреји који су с нама становали у неколико кућа доиста су пошли. (...). Било је око 200 Јевреја“¹⁰²; Инв. број 56.568: „Осим ових домаћих Јевреја, ове усташе су у исто вријеме побили и Јевреје емигранте, који су били из Аустрије. Ових Јевреја било је преко 200“¹⁰³;

⁹⁶ Исто.

⁹⁷ БиХ–АБиХ, ЗКЗУЗО, Сарајево, 1944–1947, инв. број 56.568.

⁹⁸ Исто, инв. број 48.649.

⁹⁹ Odbor za ediciju, нав. дјело, 581.

¹⁰⁰ Исто.

¹⁰¹ БиХ–АБиХ, ЗКЗУЗО, Сарајево, 1944–1947, инв. број 48.649.

¹⁰² Исто, инв. број 7.166/2.

¹⁰³ Исто, инв. број 56.568.

Инв. бр. 48.649: „Домаћих Јевреја побијено је око 120 до 150, док је Јевреја емиграната било око 250 до 300.“¹⁰⁴

JAD VAŠEM
Ustanova za čuvanje spjencja na mučenike i junake
P.O.B. 3477
Jerusalem
Israel

LIST SVJEDOČENJA

ZAKON O SJECANJU NA MUČENIKE I JUNAKE donesen 5713 – 1953. godine
određuje u 2. članku:
Zadaća Jad Vašema je okupiti u domovini materijal koji se odnosi na pripadnike židovskoga naroda koji su potokli svoje živote, borili se i pobornici protiv nacističkoga porobljenja i njegovih suradnika, te za opovrgavanje njihovih imena i imena zajednička organizacija i ustanova razorenih stoga što su bile židovske.

POJEDINOSTI O ŽRTVI UPIŠITE SVAKU ŽRTVU NA POSEBAN LIST, ŠTAMPANIM SLOVIMA

Fotografija žrtve
Molimo napisati ime žrtve na poleđini:

1. PREZIME **LEVI**
2. IME **Berta**
3. RANJE PREZIME (odnosno DJEVOJAČKO PREZIME) **Levi**
4. DATUM ROĐENJA **1907**
5. VRSINA SPOLNEGA
6. SPOJ (zakažen) M (C) M = M = F (F) (zakažen) (MARRIED) (WIDOWED)
7. MJESTO I DRŽAVA ROĐENJA **Brčko, Jugoslavija**

8. ŽRTVINA MAJKA (IME) **Antonia**
9. ŽRTVINO OTAC (IME) **Isak**
10. ŽRTVIN SUPRUŽNIK (IME) **Isak**
11. STALNO MJESTO I DRŽAVA BORAVKA **Brčko, Jugoslavija**
12. MJESTO BORAVKA U VRIJEME HOLOKAUSTA **Brčko**
13. ŽRTVINO ZAKLONJE **Forest**
14. DATUM I GODINA SMRTI **1941**
15. MJESTO I DRŽAVA USMRĆENJA **Brčko**
OKOLNOSTI USMRĆENJA **Ubljena na mostu preko Save i bacena u**

SVJEDOCIM:
Ja, dolje potpisani/a (ime i prezime svjedoka) **BERTA LEVI**
Adresa svjedoka: **Dom Lavova ul. Svaz, Bukovicka cesta 55, Zagreb**
Služban odnos sa žrtvom (rodek / slugo) **rodek**

OVIM IZJAVLJENJEM DA MOJE SVJEDOCENJE PREMA SVEMU ŠTO MI JE POZNATO ODGOVARA ISTINI
Mjesto i datum **Zagreb, Jun, 1999** Potpis **Berta Levi**

"... i njih ću primiti u Moju kuću i među moje židove te ime njihovo... neće biti odsječeno." Isaija, 66,3

YAD VAŠEM **DAF-ED** **דף עדות**
Martyrs and Heroes' Remembrance Authority
A Page of Testimony
Jerusalem, Israel

THE MARTYRS' AND HEROES' REMEMBRANCE LAW, 5713-1953
According to Article No. 2 that
The task of YAD VAŠEM is to gather into the hallowed material regarding all those members of the Jewish people who laid down their lives, who fought and rebelled against the Nazi enemy and his collaboration, and to perpetuate their memory and that of the communities, organizations, and institutions which were decimated because they were Jewish.

1. Family name * **Rumpler**
2. First Name (maiden name) **Pinkas - ארנס**
3. Place of birth (town, village) **קרקת הירוקה** Date of birth **1880**
4. Name of mother **עדה אהרן** Name of father **Ovadiah**

7. Name of spouse **Antonia - אנטוניה**
8. Place of residence before the war **Vienna, Austria**
9. Places of residence during the war **Brčko, Jugoslavia**

10. Circumstances of death (when, how, etc.) **shot by Ustashi (Croats) in Brčko, Dec. 11, 1941**

11. I, the undersigned **Emmeline Forst**
residing at that address **170 Madison St. Brooklyn NY**
relationship to deceased **daughter**
hereby declare that this testimony is correct to the best of my knowledge.

Signature **Emmeline Forst**
Place and date **Brooklyn NY, March 9, 1977**

"... even unto them will I give in mine house and within my walls a place and a name... that shall not be cut off."

Емилија Леви, Јеврејка из Брчког, убијена на мосту преко Саве заједно с три кћери узраста 7, 9 и 12 година¹⁰⁵

Пријава смрти Пинкаса Румплера, јеврејског емигранта из Пољске¹⁰⁶

У Извјештају о избјегличком логору Брчко истиче се да се у Брчком „налазило отприлике укупно 500 Жидова, од тога отприлике 350 исељеника из Аустрије, Њемачке и Чехословачке и сл.“¹⁰⁷, док Самуел Камхи смањује број жртава на укупно 350 Јевреја, од којих 200 емиграната.¹⁰⁸ О броју убијених Јевреја у Брчком бави се и Мухарем Крешо наводећи: „У овом мјесту (Брчко) усташе су 10/11. децембра 1941. поклали и бацили с моста у Саву свих 150 Јевреја Града. Седам дана касније, 16/17.

¹⁰⁴ Исто, инв. број 48.649.
¹⁰⁵ ЈВ, *Листј свједочења о смрти Емилије Леви, Јеврејке из Брчког, убијене на мосту преко Саве и да-ченој у реку заједно с 3 кћери*, <https://collections.yadvashem.org/en/names/4400496>, датум приступа 27. 12. 2019.
¹⁰⁶ У пријави смрти кћи Ернестина Форст у Њујорку 1977. године наводи да су јој родитељи убије-ни: *shot by Ustashi (Croats) in Brčko, dec. 11. 1941*. ЈВ, *Пријава смрти Румилер Пинкас, убијен у Брчком од усташа*, <https://collections.yadvashem.org/en/names/1411631>, датум приступа 27. 12. 2019.
¹⁰⁷ *Jad Vašem* (ЈВ), Извјештај о избјегличком логору Брчко, број: 1.040/55, од 13.03.1946, <https://documents.yadvashem.org/index.html?language=en&search=global&strSearch=Brcko&GridItemId=3685719>, датум приступа 27. 12. 2019, превела: Јасмина Курталић, проф. њемачког.
¹⁰⁸ S. Kamhi, *nav. gjelo*, 245.

децембра, усташе су, на мјесном православном гробљу побиле и свих 147 Јевреја из бјеглица из средње Европе.¹⁰⁹

Резултати истраживања: спискови жртава и преживјели

Као резултат истраживања укупне архивске грађе која свједочи о Холокаусту брчанских Јевреја (1941–1945), број убијених Јевреја старосједилаца у Брчком садржи 158 именованих лица. Томе је потребно додати и број Јевреја имиграната, који су дјелимично именовани. У питању су 99 лица. Остатак имиграната није идентификован, па укупан број не може бити мањи од 150, а ни већи од 300 лица у складу са свим расположивим изворима.

Списак јеврејских жртава убијених 1941–1944. године у срезу Брчко, као и списак јеврејских жртава емиграната убијених 1941. године у срезу Брчко настали су на основу свједочења Земаљске комисије, дигиталне базе података *Jag Вашем*, као и базе података Истраживачког и документацијског центра ЦЕНДО. Оба списка подељена су на сљедеће категорије: *име и њезиме, њол, сѡаѡус* (старосједилац или емигрант), *занимање / мјестѡ рођења, ѡдине сѡаросѡи* или *ѡодина рођења* и *извор*, ради лакшег прегледа информација. С обзиром на то да су наведени извори настали већим дјелом на основу сјећања учесника, у списковима Земаљске комисије као и у електронским базама података уочене грешке су исправљене, нпр. преживјеле особе су издвојене,¹¹⁰ а имена супружника и дјеце су додата.¹¹¹

Надаље, истраживањем су пописана и лица тридесет и осморо Јевреја и Јеврејки старосједилаца који су рођени у Брчком и један дио живота провели у Брчком, али су смрт нашли у концентрационим логорима: Јасеновац – двадесет и осам лица¹¹²,

¹⁰⁹ М. Кресо, нав. дјело, 114.

¹¹⁰ Ружица Мартон је, по свједочењима Земаљске комисије и подацима *Jag Вашема*, убијена у Брчком 1941. године. Међутим, у приватној архивској грађи Озрена Мартона, потомка ове породице, пронађена је фотографија настала у Риму 1958. године на којој се међу преживелим члановима породице Мартон налази и Ружица. „*Трајом брчанских Јевреја*“, Зборник радова 4, (Београд: Архивистичко друштво Србије, 2020), 170–174.

¹¹¹ У попису Земаљске комисије под редним бројем 74 уписана је жртва под именом Херцог супруга Игњаца, домаћица, 45. година, јевр. из Брчког. На основу истраживања, написана је биографија породице Херцог и Баумгартен и у списковима јеврејских жртава убијених 1941–1944. године у Брчком додато је име супруге Игњаца: Ида Херцог рођена Баумгарден. Т. Вијоглавин Манчић, *Трајом ...*, 98.

¹¹² Лудвиг Мартон, Михаел, Јакоб и Мајер Ешкенази као и Инес Ешкенази Кхава са синовима Јожи и Шари, Изидор Финци и Естер Финци, Илона Фелдбауер, Ирма Грос, Ема Кабиљо, Емил Кон, Мајкица Конфорти, Ита, Мане, Мориц, Рахела и Саламон Монтиљо, Букица Перера, Алберт Пинто, Калми Папо, Александар Рот, Рудолф Вајл, Бруно и Ернест Вајс, те Арнолд и Бернارد Винер. Исто, 176.

Сајмиште – пет лица¹¹³, Ђаково – два лица¹¹⁴, Аушвиц – два лица¹¹⁵, Бањица – једно лице¹¹⁶.

Истраживање је довело и до података о преживелим брчанским Јеврејима. Тако је утврђено да је Холокауст избјегло седам породица, односно шеснаесторо јеврејских Брчака: Хаим Аврамовић¹¹⁷, Хајналка Баумгартен¹¹⁸ са сином Драганом, Малвина Грунхут¹¹⁹ са кћерима Вером и Оли, Армин Мартон¹²⁰ с породицом (супруга Ружица, дјеца Пал и Гита Пик с двије унуке), Калми и Давид Шенвалд¹²¹, Макс Глатер¹²² и Ото Центнер¹²³.

Списак јеврејских жртава убијених 1941–1944, срез Брчко¹²⁴

ПРЕЗИМЕ И ИМЕ	ПОЛ	СТАТУС	ЗАНИМАЊЕ / МЈЕСТО РОЂЕЊА	ГОДИНЕ СТАРОСТИ ИЛИ ГОДИНА РОЂЕЊА	ИЗВОР
1 Алмослино Рафо Рафаел	М	старосједилац	лимар и помоћни службеник у храму	рођ. 1881.	Архив БиХ
2 Алмослино Реника	Ж	старосједилац	домаћица	рођ. 1891.	Архив БиХ
3 Алтарац Берта	Ж	старосједилац	домаћица		ЈВ
4 Алтарац Леон	М	старосједилац	чиновник		ЈВ
5 Банер Бауер Изидор	М	старосједилац	трговачки посредник	70	Архив БиХ

¹¹³ Едита Лебенхарт, Маријана Алмуслино, Зелма Фирст, Олга Флеш, и Леон Финци. Исто.

¹¹⁴ Естер и Ерна Букица Ешкенази, кћери Мајер Ешкенази. Исто, 177.

¹¹⁵ Маријета Шосбергер и Ерна Халас. Исто.

¹¹⁶ Давид Леви. Исто.

¹¹⁷ Заробљеник у логору у Њемачкој. Исто, 72–75.

¹¹⁸ Други свјетски рат провела је у Брчком са супругом Владаном Хајдуком. Исто, 77–81.

¹¹⁹ Прешла је у католичанство удајом. Исто, 94–95.

¹²⁰ Породице Мартон и Пик избјегле су у Италију. Исто, 116, 129.

¹²¹ Избјегао у Палестину/Израел. Исто, 137–140.

¹²² Успио се спасити бјекством у Дубровник. Исто, 92–93.

¹²³ Скривао се на територији Тузле и Дервенте са супругом. Исто, 146–155.

¹²⁴ БиХ–АБиХ, ЗКЗУЗО, Сарајево, 1944–1947, инв. број 48.648, инв. број 56.568. ЈВ, www.yadvashem.org, датум приступа 8–10. 8. 2022. Melita Švob. *Židovi u Hrvatskoj, Baza podataka Istraživačkog i dokumentacionog centra CENDO, korekcije i dopune* (Zagreb: Istraživački i dokumentacijski centar CENDO, 2021), 465, 503.

6	Брандајз Јово	М	старосједилац	ђак	17	Архив БиХ
7	Брандајз Ленка	Ж	старосједилац	домаћица	21	Архив БиХ
8	Брандајз Марко	М	старосједилац	трговац	70	Архив БиХ
9	Брандајз Мило	М	старосједилац	ђак	18	Архив БиХ
10	Финзи Јаков	М	старосједилац	приватни намјештеник		Архив БиХ
11	Финзи Рафаел Рафо	М	старосједилац	банкарски чи- новник	58	Архив БиХ
12	Финзи Ребека	Ж	старосједилац	домаћица	42	Архив БиХ
13	Финзи Униба	Ж	старосједилац			Архив БиХ
14	Фирст Блаженко	М	старосједилац	ђак	рођ. 1925.	Архив БиХ
15	Фирст Хенријета	Ж	старосједилац	домаћица	рођ. 1919.	Архив БиХ
16	Фирст Хуго	М	старосједилац	трговац	рођ. 1889.	Архив БиХ
17	Фирст Олива	Ж	старосједилац	домаћица	рођ. 1921.	Архив БиХ
18	Фирст Шенвалд Сте- фанија	Ж	старосједилац	домаћица	рођ. 1895.	Архив БиХ
19	Фирст Звонко	М	старосједилац	студент права	рођ. 1917.	Архив БиХ
20	Фирст породица		старосједиоци			Архив БиХ
21	Фирст породица		старосједиоци			Архив БиХ
22	Фирст породица		старосједиоци			Архив БиХ
23	Фирст породица		старосједиоци			Архив БиХ
24	Фирст породица		старосједиоци			Архив БиХ
25	Фирст породица		старосједиоци			Архив БиХ
26	Фирст породица		старосједиоци			Архив БиХ
27	Фирст породица		старосједиоци			Архив БиХ
28	Фирст породица		старосједиоци			Архив БиХ
29	Фирст породица		старосједиоци			Архив БиХ
30	Фирст породица		старосједиоци			Архив БиХ
31	Фирст породица (18)		старосједиоци			Архив БиХ
32	Фони Фридрих	М	старосједилац	портир	52	Архив БиХ
33	Фурман Францика	Ж	старосједилац	домаћица	70	Архив БиХ
34	Глатер Хана или Ханела	Ж	старосједилац	дјевојка	16	Архив БиХ
35	Глатер Емил	М	старосједилац	штампар	45	Архив БиХ

36	Глатер Ирена	Ж	старосједилац	домаћица	45	Архив БиХ
37	Глатер Максо	М	старосједилац	штампар	21	Архив БиХ
38	Херцог Ида	Ж	старосједилац	домаћица	45	Архив БиХ
39	Херцог Игњац	М	старосједилац	банкарски чиновник	55	Архив БиХ
40	Хајон Данко	М	старосједилац		рођ. 1910.	ЈВ
41	Хајон Хона	Ж	старосједилац		рођ. 1910.	ЈВ
42	Хуберт Емил	М	старосједилац	ђак	18	Архив БиХ
43	Хуберт Јосип	М	старосједилац	директор Земаљске банке	39	Архив БиХ
44	Хуберт Луна	Ж	старосједилац	домаћица	32	Архив БиХ
45	Каф Арнолд	М	старосједилац	кожар	50	Архив БиХ
46	Каф, кћи Олга	Ж	старосједилац	дијете	6	Архив БиХ
47	Каферна	Ж	старосједилац	домаћица	32	Архив БиХ
48	Кајон Данко, зет	М	старосједилац	возач		Архив БиХ
49	Катан Арон	М	старосједилац	ђак	16	Архив БиХ
50	Катан Данко	М	старосједилац	ђак	22	Архив БиХ
51	Катан Хана	Ж	старосједилац	домаћица	22	Архив БиХ
52	Катан Леон	М	старосједилац	рабин	50	Архив БиХ
53	Катан Матилда	Ж	старосједилац	ђак	12	Архив БиХ
54	Катан Мориц	М	старосједилац	ђак	15	Архив БиХ
55	Катан Рифка	Ж	старосједилац	домаћица	41	Архив БиХ
56	Климпл Етелка	Ж	старосједилац			Архив БиХ
57	Климпл Јосип, нећак Самуела	М	старосједилац	ђак		Архив БиХ
58	Климпл Олга	Ж	старосједилац			Архив БиХ
59	Климпл Самуел	М	старосједилац	власник мануфак- туре	65	Архив БиХ
60	Леви Берта	Ж	старосједилац	домаћица	42	Архив БиХ
61	Леви Бланка	Ж	старосједилац	ђак	10	Архив БиХ
62	Леви Боре	М	старосједилац			Архив БиХ
63	Леви Боре, син Брацо	М	старосједилац			Архив БиХ

64	Леви Боре, кћи Олгица	Ж	старосједилац			Архив БиХ
65	Леви Боре, жена	Ж	старосједилац			Архив БиХ
66	Леви Бранка	Ж	старосједилац			ЈВ
67	Леви Бранко	М	старосједилац		рођ. 1926.	Архив БиХ
68	Леви Давид	М	старосједилац	ђак	11	Архив БиХ
69	Леви Елкана	М	старосједилац	општински намјесник	57	Архив БиХ
70	Леви Елкана, кћи Бланка	Ж	старосједилац	ђак	16	Архив БиХ
71	Леви Елкана, син Јакоб	М	старосједилац	ђак	18	Архив БиХ
72	Леви Елкан, жена Луна	Ж	старосједилац			Архив БиХ
73	Леви Естера	Ж	старосједилац		рођ. 1880.	ЈВ
74	Леви Гисела	Ж	старосједилац	домаћица	38	Архив БиХ
75	Леви Илонка	Ж	старосједилац	домаћица	35	Архив БиХ
76	Леви Изидор	М	старосједилац	ђак	16	Архив БиХ
77	Леви Јаков	М	старосједилац	трговац	33	Архив БиХ
78	Леви Кома	М	старосједилац		рођ. 1895.	ЈВ
79	Леви Ленка	Ж	старосједилац	домаћица	60	Архив БиХ
80	Леви Луна	Ж	старосједилац	домаћица	34	Архив БиХ
81	Леви Луна	Ж	старосједилац	домаћица	52	Архив БиХ
82	Леви Маци	Ж	старосједилац	домаћица	34	Архив БиХ
83	Леви Мати	Ж	старосједилац			ЈВ
84	Леви Моница	Ж	старосједилац		рођ. 1903.	Архив БиХ
85	Леви Мориц	М	старосједилац	трговац	68	Архив БиХ
86	Леви Олгица	Ж	старосједилац	ђак	16	Архив БиХ
87	Леви Рашела	Ж	старосједилац	домаћица	25	Архив БиХ
88	Леви Сарина	Ж	старосједилац	домаћица	31	Архив БиХ
89	Левентал Малка Сара	Ж	старосједилац	домаћица		ЈВ
90	Монтиљо Букица	Ж	старосједилац			ЈВ
91	Монтиљо Јозеф	М	старосједилац			ЈВ
92	Монтиљо Регина	Ж	старосједилац			ЈВ
93	Монтиљо Луна/Луника	Ж	старосједилац	власница кожар- ске радња	52	Архив БиХ
94	Монтиљо Рифка	Ж	старосједилац	домаћица	78	Архив БиХ

95	Монтиљо Зумбул	М	старосједилац	трговац	рођ. 1896.	ЈВ
96	Нашић/Нешић Емилија	Ж	старосједилац	домаћица	75	Архив БиХ
97	Нашић/Нешић Гиза	Ж	старосједилац	домаћица	42	Архив БиХ
98	Нашић/Нешић Марко	М	старосједилац	трговац	80	Архив БиХ
99	Нашић/Нешић унук	М	старосједилац			Архив БиХ
100	Папо Адо	М	старосједилац		рођ. 1915.	Архив БиХ
101	Папо Адолф	М	старосједилац	трговац	36	Архив БиХ
102	Папо Бисера	Ж	старосједилац	дијете		ЈВ
103	Папо Бисерка	Ж	старосједилац	дијете		ЈВ
104	Папо Бланка	М	старосједилац	домаћица	40	Архив БиХ
105	Папо Цана	Ж	старосједилац	домаћица	рођ. 1905.	ЈВ
106	Папо Гина	Ж	старосједилац	домаћица	рођ. 1913.	ЈВ
107	Папо Јосеф	М	старосједилац		рођ. 1908.	ЈВ
108	Папо Јоже/Јосеф/Јосип	М	старосједилац	ђак	21	Архив БиХ
109	Папо Калми/Кални	М	старосједилац	ђак	23	Архив БиХ
110	Папо Леро Лезо	М	старосједилац	дијете	6	Архив БиХ
111	Папо Мајкица	Ж	старосједилац	домаћица	54	Архив БиХ
112	Папо Мориц	М	старосједилац	ђак	26	Архив БиХ
113	Папо Рафаел Рафо	М	старосједилац	трговац	56	Архив БиХ
114	Папо Рахела	Ж	старосједилац	домаћица	70	Архив БиХ
115	Папо Регина	Ж	старосједилац	дијете	3	Архив БиХ
116	Папо Рифка Рифика	Ж	старосједилац	домаћица	44	Архив БиХ
117	Папо Саломка	Ж	старосједилац	домаћица	22	Архив БиХ
118	Папо Сара	Ж	старосједилац	трговац	53	Архив БиХ
119	Папо Сара Сарика	Ж	старосједилац	домаћица	36	Архив БиХ
120	Папо Сарика	Ж	старосједилац	дијете	2	Архив БиХ
121	Папо Тилда	Ж	старосједилац	домаћица	28	Архив БиХ
122	Папо Вилера/Билера	Ж	старосједилац	дијете		Архив БиХ
123	Папо Јицкак Исак	М	старосједилац			Архив БиХ
124	Перера, кћи Ерна	Ж	старосједилац	дјевојка	17	Архив БиХ
125	Перера Матилда	Ж	старосједилац	дјевојка	21	Архив БиХ
126	Перера Саламон	М	старосједилац	власник мануфак- туре	52	Архив БиХ

127	Перера, жена	Ж	старосједилац	домаћица	48	Архив БиХ
128	Полак Моливера	Ж	старосједилац	домаћица	73	Архив БиХ
129	Пинто Давид	М	старосједилац	индустријалац	рођ. 1913.	ЦЕНТО
130	Проскауер Фриц Ферид	М	старосједилац	љекар, убијен 1944. г.	49	Архив БиХ
131	Раф Арнолд	М	старосједилац		рођ. 1891.	Архив БиХ
132	Раф Ерна	Ж	старосједилац		рођ. 1909.	Архив БиХ
133	Раф Олга	Ж	старосједилац		рођ. 1935.	Архив БиХ
134	Рајнер Бета	Ж	старосједилац		рођ. 1886.	Архив БиХ
135	Рајнер Катица	Ж	старосједилац		рођ. 1906.	Архив БиХ
136	Салом Рифкица (Ри- кица)	Ж	старосједилац	ђак	20	Архив БиХ
137	Салом Букица	Ж	старосједилац	домаћица	42	Архив БиХ
138	Салом Хаим/Хајим	М	старосједилац	трговац	54	Архив БиХ
139	Салом Регина (Сека)	Ж	старосједилац	ђак	16	Архив БиХ
140	Силсер Ервин	М	старосједилац	студент технике из Винковаца	24	Архив БиХ
141	Сингер дијете		старосједилац	Врбања		Архив БиХ
142	Сингер дијете		старосједилац	Врбања		Архив БиХ
143	Сингер дијете		старосједилац	Врбања		Архив БиХ
144	Сингер Илона	Ж	старосједилац	Врбања		Архив БиХ
145	Сингер Јосип	М	старосједилац	Врбања		Архив БиХ
146	Шницлер Адолф	М	старосједилац	чиновник		Архив БиХ
147	Штарк, породица Ђуре Штарка		старосједиоци	Рајево Село		Архив БиХ
148	Штарк, породица Ђуре Штарка		старосједиоци	Рајево Село		Архив БиХ
149	Штарк, породица Ђуре Штарка		старосједиоци	Рајево Село		Архив БиХ
150	Штајнер Ана	Ж	старосједилац	домаћица	46	Архив БиХ
151	Штајнер Мавро Мориц	М	старосједилац	геометар	61	Архив БиХ
152	Штајнер Ема	Ж	старосједилац	домаћица	30	Архив БиХ
153	Шварц Кларица	Ж	старосједилац		рођ. 1911.	ЦЕНДО
154	Шварц Леон	М	старосједилац		рођ. 1938.	ЦЕНДО

155	Центнер Аурелиа	Ж	старосједилац	домаћица	63	Архив БиХ
156	Центнер Фердинанд	М	старосједилац	чиновник	38	Архив БиХ
157	Центнер Јулиус	М	старосједилац	чиновник	31	Архив БиХ
158	Центнер Самуел	М	старосједилац	фотограф	68	Архив БиХ

Списак јеврејских жртава емиграната убијених у Брчком 1941. године¹²⁵

	ПРЕЗИМЕ И ИМЕ	СПОЛ	СТАТУС	ПОРИЈЕКЛО / ЗАНИМАЊЕ	ГОДИНЕ СТАРО- СТИ ИЛИ ГОДИНА РОЂЕЊА / ЗАНИ- МАЊЕ	ИЗВОР
1	Адлер Берта	Ж	емигрант	Аустрија		ЈВ
2	Адлер Леополд	М	емигрант	Аустрија		ЈВ
3	Адлер Маргарита	Ж	емигрант	Аустрија		ЈВ
4	Берфдиг Амалиа	Ж	емигрант	Аустрија		ЈВ
5	Брајнер Леополд	М	емигрант	Беч, Аустрија		ЈВ
6	Брандстајн Јакоб	М	емигрант	Болшовце, Пољска	рођ. 1893.	ЈВ
7	Брандстајн Сара Шне- кроит	Ж	емигрант	Болшовце, Пољска	рођ. 1898.	ЈВ
8	Браун Алберт	М	емигрант	Аустрија		ЈВ
9	Браун Елса	Ж	емигрант	Аустрија		ЈВ
10	Браун Гертруде	М	емигрант	Аустрија		ЈВ
11	Браун Јосеф	М	емигрант	Аустрија		ЈВ
12	Браон Ервин	М	емигрант	трговац из Граца, Аустрија	60	Архив БиХ
13	Браон Грета, кћи Ервина	Ж	емигрант	ђак из Граца, Аустрија	19	Архив БиХ
14	Цохан Егон	М	емигрант	Луксембург		ЈВ
15	Цохан Леон	М	емигрант	Луксембург		ЈВ

¹²⁵ БиХ–АБиХ, ЗКЗУЗО, Сарајево, 1944–1947, инв. број 48.649. ЈВ, www.yadvashem.org датум приступа 8–10. 8. 2022. Melita Švob, *Židovi u Hrvatskoj*, (Zagreb: Baza podataka Istraživačkog i dokumentacionog centra CENDO, 2021), 255, 314, 449, 454, 455, 506.

16	Цохан Вилма	Ж	емигрант	Луксембург		ЈВ
17	Дојо Леон	М	емигрант	Аустрија		ЈВ
18	Дајц Велимир (Едо)	М	емигрант		рођ. 1927.	ЦЕНДО
19	Дајц Едо (Јакоб)	М	емигрант	Загреб	рош. 1895. уб. 1944.	ЦЕНДО
20	Енгел Берта	Ж	емигрант	Аустрија		ЈВ
21	Енгел Лола	Ж	емигрант	Аустрија		ЈВ
22	Енгел Викор	М	емигрант	Аустрија		ЈВ
23	Фелнер Елса	Ж	емигрант	Аустрија		ЈВ
24	Фелнер Фрида	Ж	емигрант	Аустрија		ЈВ
25	Фелнер Х. Паул	М	емигрант	погиуно 1943.	19	ЈВ
26	Фелнер Х. Сеп	М	емигрант	погиуно 1944.	23	ЈВ
27	Фелнер Х. Ханс	М	емигрант	погиуно 1943.	15	ЈВ
28	Фелнер Хуго	М	емигрант	Линц, Аустрија		ЈВ
29	Фелнер Ханс	М	емигрант	Линц, Аустрија		ЈВ
30	Фелнер Јосеф	М	емигрант	Аустрија		ЈВ
31	Фелнер Курт	М	емигрант	Аустрија		ЈВ
32	Фелнер Малвина	Ж	емигрант	Аустрија		ЈВ
33	Фелнер Паул	М	емигрант	Одеса, Украјина		ЈВ
34	Франкл Хајнрих	М	емигрант	Линц, Аустрија		ЈВ
35	Франкл Сиди	М	емигрант	Линц, Аустрија		ЈВ
36	Фрид Клара	Ж	емигрант	Беч, Аустрија		ЈВ
37	Фромер Феликс	М	емигрант	Аустрија		ЈВ
38	Фромер Голдстин Хелена	Ж	емигрант	Аустрија		ЈВ
39	Фрумер Феликс	М	емигрант	Беч, Аустрија	рођ. 1927.	ЈВ
40	Фрумер Голдстин Илона	Ж	емигрант	Росахеу, Чехословачка,	рођ. 1906.	ЈВ
41	Фирст Хуго	М	емигрант	Линц, Аустрија		ЈВ
42	Фирст Стега	Ж	емигрант	Линц, Аустрија		ЈВ
43	Голденберг Ида	Ж	емигрант	Беч, Аустрија	рођ. 1881.	ЈВ
44	Голденберг Изидор	М	емигрант	Беч, Аустрија		ЈВ
45	Голдман Палфи Јулиска	Ж	емигрант	Петровград (Зрењанин)	рођ. 1897.	ЈВ
46	Голдстаин Симон	М	емигрант	родом из Беча	55	ЈВ

47	Голдстајн Фроме Илона	Ж	емигрант	Фузине	рођ. 1898.	ЈВ
48	Голдстајн Голда	Ж	емигрант	Радомул Виел-ки, Пољска		ЈВ
49	Голдстајн Хасов	М	емигрант	ђак, Краков, Пољска	рођ. 1926.	ЈВ
50	Голдстајн Моше	М	емигрант	Радомул Виел-ки, Пољска		ЈВ
51	Голдстајн Симон	М	емигрант	Аустрија		ЈВ
52	Голдстајн Толде	М	емигрант	ђак, Краков, Пољска	рођ. 1927.	ЈВ
53	Голдстајн Јекхезкел	М	емигрант	Радомул Виел-ки, Пољска		ЈВ
54	Голдстајн Алфред	М	емигрант	ђак, Тарнова, Пољска	рођ. 1932.	ЈВ
55	Хакер Гертруда	Ж	емигрант	Беч, Аустрија	рођ. 1899.	ЈВ
56	Хакер Грета	Ж	емигрант	Беч, Аустрија	рођ. 1899.	ЈВ
57	Хакер Хајнрих	М	емигрант	Беч, Аустрија	рођ. 1928.	ЈВ
58	Хан Ерика	Ж	емигрант	Аустрија	ђак	ЈВ
59	Хан Леа	Ж	емигрант	Аустрија	ђак	ЈВ
60	Хан Манојло	М	емигрант	Аустрија	ђак	ЈВ
61	Хан Папо Бланка	Ж	емигрант	Аустрија		ЈВ
62	Хан Сигмунд	М	емигрант	Аустрија		ЈВ
63	Хауман Хоман Шимшон	М	емигрант	трговац из Бец-рецука, Румунија	рођ. 1880.	ЈВ
64	Јосесберг Лео	М	емигрант	ђак, Њемчка	рођ. 1932.	ЈВ
65	Милром Шамаи	М	емигрант	Пољска	рођ. 1877.	ЈВ
66	Мозес Мосес Хајнрих (Јакоб)	М	емигрант	Беч	рођ. 1898.	ЦЕНДО
67	Нојман Лео	М	емигрант	ђак, Беч, Аустрија	рођ. 1932.	ЈВ
68	Нојман Маргарита рођ. Баум (Хуго)	Ж	емигрант	Вуковар	рођ. 1916. уб. 1944.	ЦЕНДО
69	Нојман др. Владимир (Јосип)		емигрант	Загреб		ЦЕНДО
70	Нусен Реих	М	емигрант	Аустрија		ЈВ
71	Пастернак Ривка	Ж	емигрант	Румунија		ЈВ
72	Пастернак Сима	М	емигрант	Румунија		ЈВ
73	Румплер Антониа	Ж	емигрант	Пољска	рођ. 1885.	ЈВ

74	Румплер Пинкас	М	емигрант	Пољска	рођ. 1880.	ЈВ
75	Шонвалд Франо	М	емигрант	Аустрија		ЈВ
76	Шонвалд Софиа	Ж	емигрант	Аустрија		ЈВ
77	Шонвалд Франз	М	емигрант	Рехниц, Аустрија		ЈВ
78	Шрајнер Фелнер Вилхел-мина	Ж	емигрант	Рехниц, Аустрија		ЈВ
79	Шварцберг Роса	Ж	емигрант	Аустрија		ЈВ
80	Софер	Ж	емигрант	Аустрија		ЈВ
81	Спата Елиас	М	емигрант	Аустрија		ЈВ
82	Спата Леа	Ж	емигрант	Аустрија		ЈВ
83	Спата Рива	Ж	емигрант	Луксембург		ЈВ
84	Стојер Лоза	М	емигрант	Аустрија		ЈВ
85	Стојер Самуел	М	емигрант	Аустрија		ЈВ
86	Столаберг Блима Коениг	Ж	емигрант	Станислав, Пољска		ЈВ
87	Столаберг Ева	Ж	емигрант	Станислав, Пољска		ЈВ
88	Столаберг Јохевед Хоровиц	М	емигрант	Станислав, Пољска	рођ. 1902.	ЈВ
89	Столаберг Јон	М	емигрант	Станислав, Пољска		ЈВ
90	Столаберг Нисен Нисан	М	емигрант	Коломеа, Пољска	рођ. 1893.	ЈВ
91	Швенг Хинко	М	емигрант	Беч	рош. 1885. уб. 1942.	ЦЕНДО
92	Тајтлер Хелена	Ж	емигрант	Аустрија		ЈВ
93	Тајтлер Јулиус	М	емигрант	Аустрија		ЈВ
94	Тајтлер Карл	М	емигрант	Аустрија		ЈВ
95	Вајс Херберт	М	емигрант	Беч, Аустрија		ЈВ
96	Вајс Ирене	Ж	емигрант	Беч, Аустрија		ЈВ
97	Вајс Курт	М	емигрант	Беч, Аустрија		ЈВ
98	Вајс Виктор	М	емигрант	Беч, Аустрија		ЈВ
99	Зилзер Ари Хари (Јосип)	М	емигрант			ЦЕНДО

Закључак

Као што је забиљежио Аврам Пинто, „Јевреји Брчкога нису вођени у логоре, већ су свој трагичан крај нашли у мјесту гдје су се родили.“¹²⁶ Само једне децембарске ноћи 1941. године у Брчком убијено је више од 92% Јевреја старосједилаца. Након истраживања архивске грађе која свједочи о овим злочинима и њене анализе, сачињен је попис жртава. У додатку, комплетиран је и попис емиграната, убијених само неколико дана након брчанских Јевреја, што је новина у односу на досадашња истраживања. Њихови животи, имена и презимена, давно су заборављени, а памћени су само по свом свирепом нестанку. Настављањем истраживања, ови спискови се допуњују, грешке се исправљају, а истраживачи проналазе одговоре на своје потраге.

Данас јеврејска заједница у Брчком више не постоји. За вријеме Другог свјетског рата конфискована је имовина ове заједнице¹²⁷ и девастирано је и јеврејско гробље. Кости сахрањених на јеврејском гробљу ексхумиране су и покопане у заједничку гробницу на православном гробљу у Српској вароши, поред које се још налазе 4 јеврејска надгробника. Као успомена на некадашње становнике овог града стоје четири спомен-плоче и три улице са јеврејским називом: Јеврејска улица, улица Ф. Ф. Проскауера и улица браће Фелнер. Двије спомен-плоче овјековјечиле су трагедију брчанских Јевреја старосједилаца, а трећа спомен-плоча говори о страдању Јевреја емиграната. Четврта је на православном гробљу, гдје су пренесени гробови са старог јеврејског гробља. Ова обиљежја нас, данашње становнике Брчког, опомињу на трагедију, суровост и пролазност живота. Спомен-плоча која говори да је Брчко некада имало велелепни јеврејски храм не постоји. Не постоје ни они.

СПИСАК ИЗВОРА И ЛИТЕРАТУРЕ

Необјављена архивска грађа

Архив Босне и Херцеговине (БиХ–АБиХ), Заједничко министарство финансија – Одјељење за Босну и Херцеговину, 1893.

Архив Брчко дистрикта Босне и Херцеговине (БиХ–АБД), Разредне књиге Гимназије Васо Пелагић Брчко, 1901–1998.

Архив Југославије (АЈ), фонд 69, Министарство вера Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, 58–92, Статут јеврејске вјероисповједне општине у Брчком 1924–1926.

¹²⁶ А. Пинто, нав. дјело, 169.

¹²⁷ Т. Вијоглавин Манчић, *Трајом ...*, 178–191.

Архив Тузланског кантона (БиХ–АТК), Независна Држава Хрватска, Градско поглаварство Брчко, 1941.

БиХ–АБД, Дигитална збирка фотографија и разгледница Енеса Ђелосмановића.

БиХ–АБД, Збирка разредница основних школа, 1901–1987.

БиХ–АБиХ, Земаљска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача (ЗКЗУЗО) у списковима жртава и оштећеника Среза Брчко, Сарајево, 1944–1947.

Хрватски државни архив (ХР–ХДА), фонд 155, Бановина Хрватска, Кабинет бана 1939–1941, бр. 6.137/1940.

Јеврејски историјски музеј, У-Д М-68.

ЈУ Економска школа Брчко, Разреднице Трговачке школе Брчко 1886–1941.

United States Holocaust Memorial Museum Archives Washington DC, фонд 1.430, Одбор за помоћ јеврејским избјеглицама (ХИЦЕМ), Загреб, 1933–1941.

Периодика:

Вошњак, Сарајево, 1982.

Јеврејски глас, Сарајево, 1930.

Narodna židovska svijest, Сарајево, 1927.

Narodne novine, 1941.

Sarajevski list, Сарајево, 1892.

Židovska svijest, Сарајево, 1919.

Литература:

Вућин, Рајка. *Transport upućen u Aušvic iz Vinkovaca*. Загреб: *Časopis za suvremenu povijest*, 2021.

Вијоглавин Манчић, Тамара. *Трајом брчанских Јевреја*. Брчко: Одјељење за јавни регистар Владе Брчко дистрикта Босне и Херцеговине, 2023.

Вијоглавин Манчић, Тамара. *Проблеми и изазови исцртавања архивске траге на њимјеру изложбе „Трајом брчанских Јевреја“*. *Зборник радова 4*. Београд: Архивистичко друштво Србије, 2020.

Gotovac, Vedrana. *Sinagoge u Bosni i Hercegovini*. Сарајево: Музеј града Сарајева, 1987.

Zlatković Winter, Jelena. *Dijaspora i Židovi na području Jugoslavije*. Загреб: Институт за миграције и народности, 1987.

Jelić Butić, Fikreta. *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945*. Загреб: Свеучилишна Наклада Liber Загреб и издавачко предузеће Школска књига, 1977.

Kamhi, Samuel. *Spomenica: 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu: 1566–1966*. Сарајево: Ослобођење, 1966.

Кољанин, Милан. *Усташка зверства: зборник докумената (1941–1942)*. Нови Сад:

Центар за истраживање миграција и народности, 2022.

Kreso, Muharem. *Nacističko konačno rješenje jevrejskog pitanja u okupiranim zemljama Zapadnog Balkana od 1941. do 1945. godine*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2006.

Odbor za ediciju, *Brčko i okolina u radničkom pokretu i NOB*. Tuzla: Univerzal, 1985.

Pinto, Avram. *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1987.

Pinto, Samuel. *Zločini okupatora i njihovih pomagača izvršeni nad Jevrejima u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača za Bosnu i Hercegovinu 1952.

Piskavica, Refik. *SKOJ U BRČKOM: 1941–1942. г. Brčko: Opštinski odbor SUBNOR-a*, 1974.

Стамболија, Небојша. Ристановић, Раде. Туцовић, Радосав. Колаборационисти пред судом Озне II: саслушања Божидара Бећаревића, Светозара Вујковића, Велибора Јонића и Николаја Губарева. Београд: Институт за савремену историју, Друштво за урбану историју, 2022.

Суљевић, Газим. Развој локалне управе локалне самоуправе у Босни и Херцеговини (1850–2020) с посебним освртом на Брчко, Град и Срез студија. Брчко: Влада Брчко дистрикта БиХ, Одјељење за јавни регистар, Служба за архив, 2023.

Tauber, Eli. *Holokaust u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2014.

Tihić Esad. *Posavsko-trebavski NOP odred*. Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1983.

Цветковић, Срђан. Ристановић, Раде. Станболија, Небојша. Колаборационисти пред судом Озне: саслушања Милана Недића, Драгомира Јовановића, Танасија Динића и Косте Мушицког пред органима Озне. Београд: Институт за савремену историју; Друштво историчара Србије „Стојан Новаковић“, 2018.

Švob, Melita. *Židovi u Hrvatskoj, Baza podataka Istraživačkog i dokumentacionog centra CENDO, korekcije i dopune*. Zagreb: Istraživački i dokumentacijski centar CENDO, 2021.

Интернет:

Infobiro, <http://www.infobiro.ba/article/1088269>. Датум приступа 06.08.2024

Jad Vašem (JB), *Извјештај о издјеличком лојору Брчко, др. 1040/55*, <https://documents.yadvashem.org/index.html?language=en&search=global&strSearch=Brcko&GridItemId=3685719>. Датум приступа 27. 12. 2019.

JB, *Листа свједочења о смрти Емилије Леви, Јеврејке из Брчкој, убијене на мосту преко Саве и баченој у реку заједно с њеним кћери*, <https://collections.yadvashem.org/en/names/4400496>. Датум приступа 27. 12. 2019.

JB, *Пријава смрти Румилер Пинкас, убијен у Брчком од усџаша*, <https://collections.yadvashem.org/en/names/1411631>. Датум приступа 27. 12. 2019.

El mundo sefard, *Jevreji strane izbeglice u Jugoslaviji*, <http://elmundosefarad.wikidot.com/brcko-strane-izbeglice>. Датум приступа 29. 03. 2023.

United States Holocaust Memorial Museum Archives (USHMMA), <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn565747>. Датум приступа 28. 03. 2023.

Приватна архивска грађа:

Дигитална приватна збирка докумената и фотографија Хилме Златића.

Дигитална приватна збирка фотографија Атаха Махића.

Дигитална приватна збирка фотографија и докумената Ане Хермановић.

Tamara Vijoglavin Mančić

Senior Archivist - History Teacher

Brčko District Archive BH, Brčko, Bosnia and Herzegovina

tamaravijoglavinmancic@gmail.com

Summary

SUFFERINGS OF THE JEWS FROM BRČKO

The Holocaust is an event that marked the 20th century and left a deep scar that lasts even today. In Brčko, Jews coexisted with other nations for more than 90 years, entering into their lives, culture and civilization and contributing to the creation of a new history. They wanted and were able to live together until the regime of the Independent State of Croatia decided otherwise. This regime, led by the district head named Večeslav Montani, not only physically eliminated this community, killing almost the entire Jewish local population in Brčko in December 1941, as well as all the Jewish refugees, but also tried to erase all traces of their existence by burning all the documents that testified to their existence and heritage. Thus, all birth, death and marriage registers of the Jewish religious community of Brčko were destroyed along with the burning of the local temple. After World War II, this municipality was never rebuilt.

In the process of reconstructing the life of the Jewish community in Brčko, as well as shedding light on the circumstances and events that led to the terrible bloodshed of the Jews in Brčko in the space of just a few days, the author of this work turned to the research of archival material in related cultural institutions (archives, libraries, museums, educational institutions) of Bosnia and Herzegovina and the region, to the digitized Jewish press, digital archives of Yad Vashem institutions and the American Holocaust Memorial Museum Archives in Washington, in private archival materials that belongs to surviving families of the victims and as well as in literature. As a result, the life but also the tragedy and cruelty of the disappearance of Jews in Brčko was witnessed and written as a reminder and a warning that only by educating future generations can we raise awareness among people and fight against any form of intolerance towards communities of different ethnic origin or religious commitment.

Keywords: Brčko, Jews, Holocaust, NDH regime, written sources, archival material, Večeslav Montani

Dr Vera Klopčič

ISCOMET/Inštitut za etnične in regionalne študije, Ljubljana

vera.klopacic@guest.arnes.si

SEĆANJE NA ROMSKE ŽRTVE GENOCIDA TOKOM DRUGOG SVETSKOG RATA U HRVATSKOJ

Apstrakt: U radu su date osnovne karakteristike procesa priznanja i definisanja genocida nad Romima u toku Drugog svetskog rata. Prema Rezoluciji Evropskog parlamenta o položaju Roma u Evropskoj uniji (2005), žrtve Holokausta Roma zaslužuju puno priznanje srazmerno težini nacističkih zločina, osmišljenih da fizički eliminišu Rome. U okviru nacističkih rasnih zakona, koji su doneti u toku Drugog svetskog rata i u NDH (Nezavisnoj Državi Hrvatskoj), Romi su označeni kao grupa „nedostojna života“. Romski genocid dugo je bio zanemaren u okviru aktivnosti sećanja na Holokaust i nacističke zločine počinjene tokom Drugog svetskog rata. Posle Drugog svetskog rata, Romima je kao žrtvama genocida u mnogim državama uskraćeno pravo na obeštećenje, pod izgovorom da progon Roma nije bio zasnovan na rasnim kriterijumima, već su bili proganjani zato što su bili asocijalni, društveni paraziti i opasni po društvo. Romi kao žrtve ustaških zločina su nedovoljno prisutni u kolektivnom sećanju većinskog naroda i u javnoj sferi te još uvek nedostaje jasna osuda zločina ustaškog i nacističkog režima u Hrvatskoj nad Romima tokom Drugog svetskog rata.

Ključne reči: romski genocid, romske žrtve, nacistički zločini, Holokaust, Nezavisna Država Hrvatska, Drugi svetski rat, Kali Sara

Opšte napomene o priznanju i definiciji romskog genocida

Romski genocid dugo je bio ignorisan u kontekstu sećanja na Holokaust i osude nacističkih zločina tokom Drugog svetskog rata. Istorijske, etničke i psihološke dimenzije progona Roma tokom nacizma dugo su bile zanemarene u akademskoj sferi i kulturi sećanja

na žrtve Holokausta¹. U periodu posle Drugog svetskog rata, mnoge države negirale su ili odlagale priznavanje zločina genocida i isplate odštete Romima kao žrtvama genocida, navodeći da mere progona Roma u njihovim zemljama nisu bile rasno zasnovane. To se tvrdilo uprkos činjenici da su Romi u nacističkim rasnim zakonima označeni kao rasna grupa koja je ugrožavala rasnu čistotu „arijevskih“ naroda. Italijanski istraživač Luka Bravi, proučavajući istoriju Roma i Sinta u vreme nacifašizma, primećuje da je posle Drugog svetskog rata Romima uskraćeno pravo na odštetu kao žrtvama genocida, uz izgovor da je progon Roma bio proveden jer su bili asocijalni, skloni kriminalu i opasni za društvo (Bravi 2007:10). U poslednjim decenijama prošlog veka međunarodni dokumenti i pravni akti definišu i osuđuju progon i stradanje Roma u doba nacizma kao genocid nad Romima, čiji je cilj bio fizičko uništenje Roma. Tek 1979. godine nemački savezni parlament je doneo jasnu odluku i priznao da je reč o rasno motivisanom zločinu, a 1982. i Romi su dobili pravo na odštetu.

Spomenik romskim žrtvama genocida u Berlinu
Foto: Enver Palalić

Postavljen je spomenik žrtvama romskog genocida u Berlinu, u parku preko puta nemačkog Parlamenta i svečano je otvoren 2012 godine².

¹ U tekstu upotrebljavam termin „Romi“, osim u slučaju citiranja originalnih dokumenta, gde navodim originalnu terminologiju.

² Postavljanje spomenika trajalo je više od 10 godina, i svečano je otvoren 2012 godine uz prisustvo nemačke kancelarke Angele Merkel i mnogih značajnih političara iz raznih zemalja, kao i uglednih predstavnika Roma.

U poslednjoj deceniji prošlog stoleća preduzeti su mnogi važni koraci za prikupljanje svedočanstava i postavljena su obeležja u znak poštovanja žrtava romskog genocida tokom Drugog svetskog rata. Ipak, sećanje na romske žrtve tek polako i postepeno postaje deo kolektivnog sećanja na nacističke zločine i Holokaust. Na evropskom nivou, 2. avgust se tek poslednje dve decenije obeležava kao Međunarodni dan sećanja na žrtve genocida nad Romima za vreme nacizma, u znak sećanja na dan kada je u koncentracionom logoru Aušvic-Birkenau („Zigeunerlager“) u noći između 2. i 3. avgusta 1944. pogubljeno 2.897 Roma.

U okviru ovog rada istakla sam značaj poznavanja istorijskih okolnosti u procesu prepoznavanja i definisanja romskog genocida, u kojem se ogleda i donekle ambivalentan odnos prema jasnoj osudi počinitelja zločina prema Romima u doba nacizma u zemljama koje su pristupile Trećem rajhu i izvršile genocid nad Romima. Očuvanje sećanja na žrtve genocida nad Romima u savremenom kontekstu izuzetno je važno za sprečavanje mržnje i netrpeljivosti prema Romima, koji su i dalje žrtve anticiganizma/antiromskog rasizma. Međunarodna alijansa za sećanje na Holokaust (IHRA) usvojila je 2020. godine radnu definiciju anticiganizma/protiromizma, u kojoj se, između ostalog, navodi: „Anti-Ciganstvo postoji vekovima. Bio je to suštinski element politike progona i istrebljenja Roma koju su sprovodili nacistička Nemačka, fašistički i ekstremno nacionalistički partneri i drugi saradnici koji su učestvovali u ovim zločinima. Anticiganizam nije započeo nacizmom i nije se završio njegovim krajem, već ostaje centralni element zločina počinjenih nad Romima“.

Istorijski kontekst

Dominantna percepcija Roma u prošlosti, posebno u Zapadnoj i Centralnoj Evropi, bila je da su „drugačiji“, te da su zbog te različitosti u načinu života tretirani kao večiti stranci, opasni, opterećeni nasleđenim negativnim osobinama, i često su etiketirani kao besposličari, neradnici, lopovi, „paraziti društva“, bliski kriminalu. Vlasti u Evropi preduzimale su niz mera kako bi efikasno suzbile putujući način života Roma, koji su u istorijskim dokumentima označavani kao „ciganska kuga“, „ciganska pošast“ i opasnost za društvo (Klopčič 2007:35). Istorija Roma kao marginalizovane grupe stanovništva u Evropi obeležena je netrpeljivošću većinskog stanovništva, prisilnim raseljavanjem, naseljavanjem u izolovana naselja i proterivanjem.

Tridesetih godina prošlog veka u mnogim zemljama sprovedena su kvazinaučna biološka istraživanja koja su istraživala genetske rasne karakteristike Roma, što je trebalo da dokaže njihovu urođenu neizlečivu sklonost ka zločinu i neradu. To je poslužilo nacističkom režimu da ih označi kao grupu „nedostojny“ života³. „Stručnjaci“ za utvrđivanje rasne

³ Frejzer navodi svedočenje Eve Džastin, pomoćnice profesora Ritera, direktora Istraživačkog centra za rasnu higijenu i demografsku biologiju, koja je 20 godina kasnije svedočila, između ostalog, o predlogu predstavnika Kancelarije za bezbednost Rajha da svi Romi koji su živeli u Nemačkoj budu poslani na brodove na Mediteranu, a onda bi te brodove bombardovali (Fraser 1995: 262).

čistote (lekari, biolozi) u službi nacizma su, na primer, tvrdili da Romi imaju urođenu manu – instinkt za nomadstvom (Bravi 2007:52-54).

Progon Roma tokom Drugog svetskog rata eskalirao je u nacističkim zločinima u cilju potpunog uništenja Roma koji su odvođeni u logore smrti ili na prinudni rad. Mnogi su deportovani u koncentracione logore, posebno u Aušvic-Birkenau, Dahau i Jasenovac⁴. U okviru ideologije nacističkog režima, Romi su okarakterisani kao asocijalne osobe, paraziti nedostojni života, pa je za njih bila predviđena sterilizacija i konačno istrebljenje, što je i zvanično označeno kao „konačno rešenje ciganskog pitanja“. U zemljama koje su pristupile Trojnom paktu i na okupiranim teritorijama doneti su zakoni o rasnoj čistoti nacije i ustanovljene su mere za popisivanje, uklanjanje i uništavanje Cigana/Roma. Tokom Drugog svetskog rata više od pola miliona Roma bili su žrtva nacističkog genocida / romski: Porrajmos ili Samudaripen/.

To je zajednička tragična dimenzija zaboravljenog i prećutkivanog genocida nad Romima. I pre formalnog usvajanja rasnih zakona u nekim zemljama, opšta politika prema Romima je u velikoj meri bila prožeta idejama rasne segregacije i usmerena na progon i ugnjetavanje romske zajednice kao „stranog, neevropskog elementa“⁵.

Počeci međunarodnog priznanja genocida nad Romima (1938–1945) i percepcija romskog genocida pripadnika romske zajednice

Tek početkom milenijuma (posle 2000. godine) međunarodni dokumenti i pravni akti su jasno odredili, priznali i osudili progon Roma kao genocid nad Romima, čiji je cilj bio fizičko uništenje Roma kao etničke grupe. Priznavanje, definicija i uključivanje genocida nad Romima u sećanje na žrtve Holokausta, po mom mišljenju, povezano je s procesom promena u pristupu ka poštovanju posebnog etničkog i kulturnog identiteta Roma. Ovaj proces uključuje poznavanje istorijskih okolnosti, razumevanje i poštovanje kulture, jezika i istorije kao elemenata etničkog identiteta Roma. Proces je povezan sa razvojem međunarodnog romskog pokreta kao i sa političkom mobilizacijom Roma koja je započela u drugoj polovini 20. veka. To je omogućilo dalje širenje ideja internacionalne romske kulture i uključivanje Roma u sklop aktivnosti sećanja na žrtve Holokausta.

⁴ U decembru 1942. donesen je dekret o slanju svih Roma i Sinta u koncentracioni logor Aušvic-Birkenau.

⁵ U svojoj studiji o genocidu nad Romima u Rumuniji (1938–1942) tokom režima generala Antoneskua, Bendžamin Torn primećuje da je doktrina i praksa u Rumuniji bila usmerena protiv Roma i pre donošenja rasnih zakona u Nemačkoj. Netrpeljivost prema Romima naglo se rasplamsala tokom epidemije tifusa u Rumuniji 1940. godine, kada su putujuće grupe Roma identifikovane kao glavni prenosioци ove (i drugih) bolesti. Demografi i radikalni „naučnici“ – eugeničari izrazili su bojazan da će u slučaju mešovitih brakova prevladati romska genetska struktura, pa su se zalagali za sterilizaciju, deportaciju i izolaciju Roma i njihovo naseljavanje u napuštena područja, često u ona iz kojih su Jevreji prethodno bili proterani, a od 1941. u Tranzistriju.

Genocid nad Romima se ogleda u svesti romske zajednice kao ekstremni oblik uznjetavanja, mržnje i nepravde koji su doživljavali u svojoj istoriji. Specifičnost proučavanja genocida nad Romima je u tome što sami Romi nisu pisali dnevnike i beleške, a preživeli Romi često nisu hteli da o tome govore, već su potiskivali sećanja na stradanje, bol i patnje. Tek krajem 1970-ih počinje prikupljanje dokumenata i fotografija iz koncentracionih logora, zatvora, radnih logora i logora smrti, evidencije svedočenja preživelih Roma i analiza dokumenata nacističkog režima o planovima za „konačno rešenje romskog pitanja“ (Đurić 2006:330–331). Sećanje na genocid prisutno je u usmenoj tradiciji i u kolektivnom sećanju romskog naroda, a izraženo je u umetničkim delima. Romska himna *Đelem, đelem* sadrži i stihove: „Imao sam porodicu, ali ih je Crna legija ubila“. Ovi stihovi himne pokazuju koliko je duboko sećanje Roma na genocid u Drugom svetskom ratu (Horvat, Acković 2015:3).

O iskustvu progona Roma u Drugom svetskom ratu pisala je i najpoznatija romska pesnikinja Bronislava Vajs Papuša, koja svojom izuzetnom snagom izraza i tragičnim ličnim iskustvom najpoznatije romske pesnikinje i danas predstavlja izazov za mnoge filmske i poetske predstave. Dr Hedina Tahirović Sijerčić navodi da je njena pesma *Krvave suze* prvo svedočanstvo o genocidu koje je napisao neko iz romske zajednice.

Romski genocid u Hrvatskoj za vreme Drugog svetskog rata

U okviru nacističkih rasnih zakona, koji su usvojeni tokom Drugog svetskog rata u Nemačkoj i državama Osovine, Romi su označeni kao grupa „nedostojna života“. U Hrvatskoj su Romi u periodu Nezavisne Države Hrvatske /NDH/ označeni kao pretnja rasnoj čistoti hrvatskog naroda. Tada su vlasti započele proces popisivanja Roma, koji su deportovani u Jasenovac i druge logore, gde su mučeni i pogubljeni. Već u julu 1941. Ministarstvo unutrašnjih poslova NDH počelo je sa obaveznim popisom Roma. Istoričar Bogdan Križman u knjizi *Pavelić između Hitlera i Musolinija* (Križman 1980: 27) citira, između ostalog, izjave nemačkog ambasadora u Zagrebu u poruci iz maja 1941, koji je u tački 1 pisma napisao da je zakonodavstvo o državljanstvu Jevreja i zaštiti krvi snažno prilagođeno nemačkim zakonodavnim merama. U tački 8 (Križman 1980: 29) nemački ambasador navodi: „Cigana ima mnogo. Zakonodavstvo i opšte raspoloženje su protiv njih“.

Ustaški zločini nad Romima počinjeni su i u mnogim drugim krajevima u Hrvatskoj, a mnogi od tih zločina nisu ostali zabeleženi. Romi iz Međimurja stradali su od mađarskog okupatora, naročito posle uspostave strahovlade stranke „strelastih krsteva/njilaša“ 1944. godine. Istoričar Branimir Bunjac sproveo je sveobuhvatno istraživanje i anketu među preživelim Romima u Međimurju. Zapisao je, između ostalog, „da su Romi, kolikogod nepismeni bili, imali informacije, da su prebezi preko granice mogli smrtno stradati i da su u NDH nepoželjni“ (Bunjac 2017: 35)⁶.

⁶ U fusnoti 17 zapisano je da je jedna ispitanica, između ostalog, izjavila: „Čuli smo da je u NDH još gore,

Na drugim mestima, počast romskim žrtvama odaje se tek nakon 70 ili 80 godina od počinjenih zlodela. Tako je u Mariji Gorici, nedaleko od Zagreba, kod Zaprešića, u 2021. godini prvi put održana komemoracija u znak sećanja na stradanje grupe Roma i Sinta u selu Hrastini, koje su u noći između 24. i 25. aprila 1945. godine ubili pripadnici Prvog ustaškog obrambenog odreda – luburićevci, pripadnici zloglasne jedinice koja je čuvala logor smrti Jasenovac. Masakr, koji se dogodio pred kraj rata, u aprilu 1945. godine, jedan je od najvećih ustaških zločina nad Romima počinjenih u NDH, a možda je bio i poslednji masovni zločin nad Romima i Sintima u okupiranoj Evropi tokom Drugog svetskog rata, zapisano je na koricama monografije *Masakr nad Romima i Sintima u Hrastini 1945. godine* autora Marija Šimunkovića i Đorđa Mihovilovića. U knjizi je detaljno opisan put i stradanje umetničke grupe braće Vinter koja je krajem aprila došla u Mariju Goricu, bežeći od progona iz nacističke Nemačke. Uspesno su se krili do dolaska u Mariju Goricu i tamo održali nekoliko nastupa. Grupa luburićevaca ih je primetila i 24. aprila 1945. uveče napala ih dok su spavali. Ubijena su najmanje 43 člana grupe, uključujući žene, decu i trudnice⁷.

Sećanje na romski genocid / Obeležavanje 2. avgusta kao Međunarodnog dana sećanja na žrtve genocida

Obeležavanje 2. avgusta kao Međunarodnog dana sećanja na žrtve genocida nad Romima prvi put je organizovano 2012. godine i u Hrvatskoj, u selu Uštice kraj Jasenovca, u znak sećanja na više od 16.173 romskih žrtava koncentracionog logora Jasenovac. Romi, za razliku od većine drugih logoraša logora u Jasenovcu, po dolasku u logor nisu identifikovani po imenu, nego su samo vagoni kojima su dovezeni u logor označavani brojevima, zato je teško utvrditi tačan broj romskih žrtava. Mnogi Romi pre toga nisu ni bili upisani u matične knjige, kao ni u školske ili druge evidencije, pa je bilo nemoguće utvrditi tačan broj romskih žrtava. U ime jevrejske zajednice tada je govorio Branko Lustig, poznati filmski producent (između ostalog i producent filma *Šindlerova lista*), koji je kao pripadnik jevrejske zajednice i sam bio interniran u Aušvicu kao dečak. U veoma dirljivom obraćanju rekao je, između ostalog, da „čoveka uvek potrese takvo sećanje, posebno mene koji sam bio u Aušvicu i video takva ubistva.” Oživeo je sećanje na romske žrtve u Aušvic-Birkenau, kao što ih je video i doživeo kao dete od 12 godina, jer je kao kurir više puta dolazio u romski logor Birkenau⁸.

da tamo ubijaju na licu mesta, po selima“ (Bunjac, str, 35 fusnota 17).

⁷ U monografiji se nalazi brižno uređeno gradivo, fotografije, detaljan popis žrtava i fotokopije relevantnih službenih dokumenata.

⁸ Lustig je rekao da je tamo uvek bilo živahno i bilo je mnogo dece, a ispred baraka sušilo se šareno rublje i odeća. Jednog jutra, početkom avgusta 1944, gvozdena kapija na ulazu u logor bila je širom otvorena, kasarne prazne i sve je bilo tiho, u logoru nije bilo nikoga, jer su u noći između 2. i 3. avgusta 1944. svi Romi odvedeni i pogubljeni.

Svečani komemorativni događaj 2012. godine odvijao se u Uštici, na mestu gde se nalazi 21 masovna grobnica romskih žrtava. Na spomen-ploči na mermernom i kamenom postolju ugraviran je naziv *Romsko groblje*, na hrvatskom i romskom jeziku, a postolje su Romi bogato okitili cvećem i vencima. Već tada su se među prisutnim Romima porodile zamisli da bi bilo neophodno da se izgradi svečanije mesto za obeležavanje sećanja na žrtve romskog genocida i tako izrazi poštovanje prema romskim žrtvama. Započeo je proces izgradnje i u 2020. godini svečano je otvoren impozantan multifunkcionalni Memorijalni centar Uštice u sklopu Spomen-parka Jasenovac, gde je na Zidu bola koji je postavljen oko memorijalnog zdanja poimenski popisano više od 16.173 romskih žrtava (Aleja romskih žrtava). Na komemorativnoj svečanosti održanoj 2.8.2023, postavljena je i skulptura Romkinje Hajrije Imeri Mihaljić, prve romske pravедnice među narodima, koja je za vreme Drugog svetskog rata iz logora spasila jevrejsku devojčicu Ester.

Spomen-obeležje i Zid boli ispred Romskog memorijalnog centra Uštice
Foto: Enver Palalić

Aktivnostima romskih udruženja, naročito udruženja *Kali Sara* koji svake godine obeležavaju 2. avgust i predstavljaju te događaje u posebnim publikacijama, podiže se svest o progonu, zločinima i ugnjetavanju Roma tokom Drugog svetskog rata u vreme Nezavisne Države Hrvatske i omogućava dalje istraživanje i proučavanje zločina, te odaje počast stradalim žrtvama.

Ovakvim komemorativnim događanjima, objavljivanjem stručnog gradiva i intenzivnom akademskom aktivnošću na tom području, čuva se sećanje na žrtve romskog genocida. Objavljene su značajne naučne monografije, publikacije i studije o stradanju Roma za vreme NDH, među kojima treba istaći publikacije dr Danijela Vojaka, dr Filipa Škiljana i dr Drage Babića. Savez Roma u Hrvatskoj *Kali Sara* izdao je u avgustu 2022. godine publikaciju na tri jezika (hrvatski, romski i engleski) *Međunarodni dan sećanja na romske žrtve genocida u Drugom svetskom ratu – Samudaripen*. U publikaciji su ilustrovani i sažeto navedeni glavni događaji i rezultati postignuti u poslednjoj deceniji (2012–2022), koji su krunisani otvaranjem Romskog memorijalnog centra Uštica (2. avgust 2020), popisom imena žrtava na Zidu boli i uređenjem Romskog groblja.

Međutim, ipak se čini da saznanje o zločinima počinjenim nad Romima u NDH tokom Drugog svetskog rata još nije doprlo do šire javnosti u dovoljnoj meri. Ime Roma nije ni pomenuto na spomeniku koji je postavljen 2022. godine (27.4.2022) u blizini glavne železničke stanice u Zagrebu, iako je na spomeniku napisano da je podignut u znak „sećanja na žrtve Holokausta i ustaškog režima“. To stvara utisak da zločini ustaškog režima prema Romima tokom Drugog svetskog rata nisu dovoljno prisutni u kolektivnom sećanju i svesti većinskog stanovništva, kao i da počinitelji ustaških zločina do sada nisu jasno osuđeni na transparentan način u javnom diskursu u Hrvatskoj.

Literatura

Bedrač, M., (ur), Klopčič, V., (ur) (2015). *Porajmos : zamolčani genocid nad Romi = Porrajmos : the withheld genocide of the Roma*. Maribor: Center judovske kulturne dediščine Sinagoga, 87. str, tabele.

Bravi, L., (2007) *Rom e-non-zingari*, Rim.

Bunjac, B., (2017) Mjesta stradanja Roma u Međimurju u Drugom svjetskom ratu, u: *Obilježavanje stradanja Roma s područja Međimurske županije u Drugom svjetskom ratu*, Kali Sara, Zagreb, 2017, str. 31–68.

Đurić, R.,(2006), *Istorija Roma*, Beograd, Politika, str. 346.

European Parliament, (2005) *Joint motion for a resolution on the situation of the Roma in the European Union*, Brussels, 25.4.2005.

Fraser, A ., (1995) *The Gypsies*, London.

Horvat Muc, J., Acković, D., (2015) *Vpliv genocida nad Romi v drugi svetovni vojni na književno ustvarjalnost romskih in neromskih avtorjev*, Murska Sobota 2015.

Kali Sara (2022), *Međunarodni dan sećanja na romske žrtve genocida u Drugom svetskom ratu / Samudaripen*, Zagreb, 2022.

Klopčič, V., (2007), *Položaj Romov v Sloveniji: Romi in Gadže*. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja.

Klopčič, V., (2014) Podobe Romov v izsledkih raziskovanj o romskem genocidu, u: *Slovenski Judje: Zgodovina in holokavst III*, ur. Lešnik, Nuša, Toš, Marjan, Center judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor, 2014, str. 97–104.

Križman, B., (1980) *Pavelić između Hitlera I Mussolinija*, Zagreb.

Tahirović Sijerčić, H., (2010) Pitanje rodnoг identiteta u poeziji autorice Bronislave Wajs Papusze, u: *Zbornik Svjetski dan romskog jezika, 03-05. studenog 2009. godine*, ur. Kajtazi, Veljko, Udruga za promicanje obrazovanja Roma u Republici Hrvatskoj *Kali Sara*, Zagreb, 2010, str. 32-41.

Thorne, B., (2011) *Assimilation, invisibility, and the eugenic turn in the “Gypsy question“ in Romanian society, 1938-1942*. U: *Romani studies*, Vol 21, December 2011, p.17.

Šimunković, M., Mihovilović, Đ., (2021) *Masakr nad Romima i Sintima u Hrastini 1945. godine*, Jasenovac, 2021.

Vera Klopčič, PhD

ISCOMET/Inštitut za etnične in regionalne študije, *Ljubljana*

vera.klopacic@guest.arnes.si

Summary

REMEMBRANCE TO ROMA VICTIMS OF GENOCIDE DURING THE SECOND WORLD WAR IN CROATIA

Paper outlines the fundamental characteristics of the process of recognition and definition of the Roma genocide. According to the European Parliament's Resolution on the situation of Roma in the European Union (2005), the victims of Romani Holocaust deserve full recognition commensurate with the gravity of Nazi crimes, designed to physically eliminate Roma of Europe. Within the framework of the Nazi racial laws, which were also adopted during the WWII in ISC/Independent State of Croatia/, the Roma were designated as a group "unworthy of life". Roma genocide has long been neglected within the scope of the activities for Remembrance of the Holocaust and Nazi crimes during the Second World War. After the WWII, Roma were denied the right to compensation as victims of genocide in many States, on the pretext that the persecution of Roma was not based on racial criteria but it happened because they were antisocial, social parasites and dangerous to society. Only in the 80s of the last century, a decisive qualitative shift started in the treatment of the victims of the Roma genocide which was later expressed also in international documents. During the ISC /Independent State of Croatia/ which collaborated with Third Reich, Roma were faced with persecution, deportations and extermination. The largest number of Roma were deported to concentration camp Jasenovac, where they were tortured and murdered. Since 2012, solemn commemorations of Roma victims have been held in Uštica (village near Jasenovac), where the large Roma cemetery is located. The Association of Roma in Croatia Kali Sara makes great efforts to preserve the memory of the Roma victims of the Holocaust. Since 2012 they organize commemorations of the International Day of Remembrance of the victims of Roma Genocide/ August 2/. In 2020, the magnificent Roma Memorial Center in Uštica was built. However, it seems that majority population does not know enough and in some cases is not even aware about the victims of Roma genocide, and about the crimes committed against Roma during WWII. The name of Roma people is not even mentioned in the monument which was installed in 2022 (27.4.2022) near the main Railway station in Zagreb, although it is written on the monument that it was erected in "Memory of the victims of the Holocaust and the Ustasha regime". It confirms that Roma victims of Ustasha crimes are insufficiently present in the collective memory of the majority nation and that in public sphere there is still a lack of clear conviction of the crimes of the Ustasha and Nazi regimes in Croatia against Roma during the WWII.

Key words: Roma genocide, Roma victims, Nazi crimes, Holocaust, Independent State of Croatia, WWII, Kali Sara

Вид Р. Ерцег, докторанд

Понтификални Оријентални Институт Рим
vid.erceg@gmail.com

ДВА ИЗВЕШТАЈА ГРКОКАТОЛИЧКОГ ЕПИСКОПА ИВАНА БУЧКА О ПОЛИТИЧКОЈ И ВЕРСКОЈ СИТУАЦИЈИ У НДХ И КРИЖЕВАЧКОЈ ЕПАРХИЈИ ИЗ 1942. ГОДИНЕ

Апстракт: По завршетку своја два званична путовања у Независну Државу Хрватску током 1942. године, гркокатолички епископ Иван Бучко (*Иван Бучко*) поднео је два извештаја секретару Конгрегације за Источне католичке цркве кардиналу Ежену Тисерану (*Eugène Tisserant*) 1942. године. У њима се говори о страдању припадника српског и јеврејског народа. Приликом свог кратког боравка у Загребу и Крижевцима, као ватикански изасланик за римокатоличке вернике источног обреда, епископ Иван Бучко је имао прилику да буде живи посматрач и да прикупи битне информације о тренутној политичкој и верској ситуацији не само у Крижевачкој епархији већ и у целој земљи. Поред описа и актуелног стања бискупије у крижевцима, Бучко се у својим извештајима осврнуо и на оснивање Хрватске православне цркве у НДХ, о ставу православних поводом тог догађаја, општој ситуацији у земљи, о прогонима православних Срба и Јевреја, о односу хрватске владе са Светом Столицом, о муслиманима итд.

Кључне речи: Конгрегација за Источне цркве, Ватикан, НДХ, Други светски рат, Срби, геноцид, СПЦ, Крижевци, Јевреји, Иван Бучко, гркокатолици, извештај, Ежен Тисеран.

Конфесионална подељеност у првој Југославији и положај верских заједница у међуратном периоду и у време оснивања НДХ

Крајем 1918. године створена је Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца. На простору Балканског полуострва уједињење у једну заједничку државу представљало је најзначајнију прекретницу у историји Јужних Словена.¹ Нова држава била је сачињена од територије која је бројала преко 14 милиона становника, етнички нехомогена и различита, а и на конфесионалном нивоу подељена углавном између православних хришћана, католичких хришћана (римског и византијског или гркоисточног обреда²), евангелиста, старокатолика³ и нехришћанских религија као што су јеврејска⁴

¹ Милорад Екмечић, *Сјиварање Југославије 1790–1918*, 2, (Београд: Просвета, 1989), 832.

² Термин *гркокатолици* или католици византијског (*гркоистичног*) обреда означава оне хришћане Источне цркве који се налазе у пуном догматском јединству са Римокатоличком црквом. Овај модел хришћанског јединства (*уније*) Истока и Запада под окриљем Римокатоличке цркве на челу са папом заживео је тек након Брест-литовске уније 1596. године. Гркокатолички верници признају папу за свог врховног поглавара цркве али задржавају свој обред служења (*византијски*) и богослужбени језик. Литургију служе са квасним хлебом, причешћују се под оба вида, задржавају јулијански календар, ожењени мушкарци могу бити рукоположени за свештенике, у црквама се налази иконостас и симбол вере се чита без додатка *filioque*. И поред сличности са Православном црквом, Гркокатоличка црква је ступивши у јединство са Римокатоличком иступила из православног корпуса тако да са православнима немају ни канонско ни литургијско заједништво. Данас их највише има у Украјини док су код нас заступљени у Војводини. Филип Шкиљан, *Покајоличавање Срба. Прекршћавања на јодручју Зајребацке надбискупије између 1941. и 1945. године*, (Нови Сад: Архив Војводине, 2022), 10.

³ Старокатоличка црква је хришћанска западна црква која се одвојила од Римокатоличке на Првом ватиканском концилу у Риму 1870. године и не признаје догму о папиној непогрешивости. Радомир Поповић, *Појмовник црквене историје*, (Београд: Нови Сад: Артпринт, 2007), 303. У Хрватској је ова црква основана као Хрватска старокатоличка црква 1922. године и за првог бискупа био је изабран Марко Калогјера 1924. године. У Краљевини СХС званично је призната решењем Министарства вера у Београду и указом краља Александра I 1924. године. Mislav Miholek, *Hrvatska starokatolička crkva između Zagreba i Beograda, povijest od 1923. do 1941.*, (Загреб: Durieux, 2022), 70–84. У немачком старокатоличком календару за 1925. годину говори се да је Хрватска старокатоличка црква бројала око 100.000 верника. Предраг Ракић, *Сјарокајоличка црква у Југославији до јочейка Друјој светјској рајиа*, (Београд: Хришћанска мисао, 2008), 105. У другим наводима помиње се да је Хрватска старокатоличка црква у Југославији 1931. године била врло мала деноминација са само 5.231 члана од којих је 4.153 живело у Загребачкој надбискупији. Формално је постојала од 1923. године. Jozo Tomasevich, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941–1945. Okupacija i kolaboracija*, (Zagreb: Europapress holding, 2010), 634.

⁴ Након стварања Краљевине СХС Јевреји су се ујединили у Савез јеврејских општина којих је било 121 са укупно 76.000 чланова. Држава је њихов положај регулисала Законом о верској заједници Јевреја у Краљевини Југославији 1929. године. Ivan Муџић, *Katolička crkva i Stepinac*, (Split: Marjan Tisak, 2003), 53. На другом месту помиње се број Јевреја у СХС 1918. године на око 75.000 (20.000 у Србији и Македонији, 24.000 у северозападној Хрватској, Славонији и Далмацији, 11.000 у БиХ и 20.000 у Војводини). Након 20 година касније, 1941. године у држави је било око 71.000 југословенских Јевреја. Према једном од најпоузданијих статистичких приказа, у међуратној Југославији у време непосредно пред рат од 1939. до 1940. године, јеврејска верска заједница бројала је 69.984 члана. Jozo Tomasevich, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941–1945. Okupacija i kolaboracija*, n. d., 647. На подручју које је 1941. године постало НДХ (Хрватска, Славонија, БиХ и Далмација) налазило се укупно 39.400 Јевреја. Исто, 659.

и муслиманска верска заједница.⁵ На основу првог званичног пописа из 1921. године, у Краљевини СХС најбројнији су били верници православне вероисповести (5.454.212: 46,7%), затим католици (4.474.869: 39,3%), муслимани (1.343.370: 11,3%) и друге мање заједнице.⁶ На сличну статистику наилазимо у инструкцијама које је из Ватикана добио папски нунције у Краљевини СХС Пелегринети⁷ приликом преузимања своје мисије у Београду 1922. године. Тамо стоји да католика у Краљевини СХС има 4.474.863, насупрот *шизмајџицима* 5.454.212. и око две хиљаде других верских заједница.⁸ Након десет година, приликом новог пописа у држави, ситуација је била следећа: православних је било 6.793.201 (48,75%), католика римског обреда 5.220.362 (37,46%), католика византијско-словенског обреда (*іркоистјочној*) 45.960 (0,33%) и верника муслиманске вероисповести 1.558.299 (11,18%). Примећује се пораст православних за 2% а умањење броја католика, што је изазвало забринутост Ватикана.⁹ Дојучерашње аустроугарске католичке бискупије (*Хрвајска и Словенија*), нашле су се сада у већински православној држави. Због тога за Ватикан само питање Југославије није било једноставано и сматрао је да Хрвати и Словенци у новој држави треба да се организују у посебне аутономне јединице.¹⁰ Прозелитске склоности Ватикана и католичког клера биле су стално присутне што је претило да поремети међуверске односе и политички живот у земљи.¹¹

⁵ Massimiliano Valente, *Diplomazia Pontificia e Regno dei Serbi, Croati e Sloveni 1918-1929*, (Split: Filozofski fakultet u Splitu, 2012), 29.

⁶ Igor Salmič, *Al di là di ogni pregiudizio. Le trattative per il concordato tra la Santa Sede e il Regno dei Serbi, Croati e Sloveni/Jugoslavia e la mancata ratifica (1922-1938)*, (Roma: Gregorian – Biblical Press, 2015), 73. Сличну поделу видети у: Божидар Лукић, *Вероисповести у Краљевини Срба, Хрвајца и Словенаца, књига 1*, (Београд: Штампарија Св. Сава, 1923), 4, 68. Југословенски попис становништва из 1921. и 1931. године не садржи никакве податке о броју Рома. Према неким статистикама објављеним у Бечу, у Краљевини Југославији године 1931. било је 70.424 Рома, а до почетка 1941. године претпоставља се да је број био око 79.500. На територији новонастале НДХ 1941. године према неким проценама налазило се око 25.000. Jozo Tomasevich, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941-1945*. Okupacija i kolaboracija, n. d., 675-676.

⁷ Ерменеђилдо Пелегринети (*Ermenegildo Pellegrinetti*, 1876-1943) титуларни надбискуп Адане, био је други по реду апостолски нунције у Краљевини СХС од 1922. године до 1937. године. Изабран за кардинала 13. децембра 1937. године од стране папе Пија XI. Као папски нунције у Краљевини СХС (од 1929. године у Краљевини Југославији) провео је 15 и по година. Giuseppe De Marchi, *Le Nunziature Apostoliche dal 1800 al 1956*, (Roma: Edizioni di Storia e Letteratura, 1957), 159. Massimiliano Valente, *Diplomazia Pontificia e Regno dei Serbi, Croati e Sloveni 1918-1929*, n. d., 165.

⁸ Archivio Apostolico Vaticano (AAV), Fondo Archivio della Nunziatura Apostolica in Jugoslavia (Arch. Nunz. Jugoslavia), busta (b.) 2, Istruzioni per monsignor Ermenegildo Pellegrinetti, arcivescovo titolare di Adana, nunzio apostolico di Belgrado del giugno 1922, foglio (f.) 81v.

⁹ Igor Salmič, *Al di là di ogni pregiudizio. Le trattative per il concordato tra la Santa Sede e il Regno dei Serbi, Croati e Sloveni/Jugoslavia e la mancata ratifica (1922-1938)*, n. d., 73.

¹⁰ Dragoljub R. Živojinović, *Vatikan, Srbija i stvaranje jugoslovenske države 1914-1920*, (Beograd: Nolit, 1980), 387. Igor Salmič, *Al di là di ogni pregiudizio. Le trattative per il concordato tra la Santa Sede e il Regno dei Serbi, Croati e Sloveni/Jugoslavia e la mancata ratifica (1922-1938)*, n. d., 67.

¹¹ Dragoljub R. Živojinović, *Vatikan, Srbija i stvaranje jugoslovenske države 1914-1920*, n. d., 407.

Капитулација Краљевине Југославије 1941. године и подела њене територије међу окупаторима неповољно је утицала на све структуре у земљи, укључујући и цркве и верске заједнице.¹² Независна Држава Хрватска проглашена је 10. априла 1941. године под заштитом немачких и италијанских окупационих трупа и обухватала је простор данашње Босне и Херцеговине, Хрватске и један мањи део Србије. Српски народ који је насељавао просторе у Хрватској, Славонији и Далмацији (према попису од 1881. године на територији Хрватске, Славоније и Далмације живи 497.746, а почетком 20. века 708.993 Срба) био је одмах на удару, јер се сматрало да стоји на путу „реализацији идеје о великој Хрватској“.¹³ Подаци послератне Југославије говоре да је у границама усташке државе живело око 5 милиона католика, око 1 милион и 900.000 православних Срба и око три четвртине милиона муслимана.¹⁴ Важне информације о броју припадника српске националности на простору НДХ проналазимо у разним извештајима.¹⁵ На основу података папског визитатора у Загребу опата Рамира Марконеа¹⁶ упућених државном секретару Свете Столице кардиналу Маљонеу¹⁷ крајем септембра 1941. године помиње се број православних

¹² Jozo Tomasevich, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941-1945. Okupacija i kolaboracija*, n. d., 573.

¹³ Љубодраг Димић, Никола Жутић, *Алозије Стейнац, Држава, Црква, надбискуј 1934-1941*, (Београд: Филип Вишњић, 2017), 20, 22-23.

¹⁴ *Tajni dokumenti o odnosima Vatikana i ustaške NDH*, Zagreb 1952, 86. Интересантан податак о броју муслимана у НДХ из 1941. године видимо из извештаја опата Марконеа кардиналу Маљонеу где помиње да их има око 600.000, по раси су чисти Хрвати и углавном живе у Босни. Archivio Storico della Segreteria di Stato – Sezione per i Rapporti con gli Stati (ASRS), Fondo Archivio della Congregazione degli Affari Ecclesiastici Straordinari (AA.EE.SS), Periodo V (Pio XII), Parte Prima (1939-1945), Jugoslavia, Posizione (Pos.) 171, *Izveštaj opata Markonea*, n. 30/41 (7428/41), Zagabria, 26. settembre 1941, foglio (f.) 310.

¹⁵ Према извештају бившег аустроугарског официра Артура Хефнера који је боравио у Загребу, упућеном немачком генералу Глезу Фон Хорстену (*Glaise Von Horstenau*) од 23. априла 1941. године наводи број да је на целој територији НДХ било укупно 1.847.000 (30,56%) Срба, Хрвата 3.069.000 (50,78%), муслимана укупно 717.000 (11,86%) и свих осталих 410.000 што је 6,80 одсто. Vasa Kazimirović, *NDH u svetlu nemačkih dokumenata i dnevnika Gleza Fon Horstenau 1941-1944*, (Београд: Nova knjiga, 1987), 105. Записник са заседања бискупске конференције одржане у Загребу 1941. године која се тицала верског прелаза наводи да православних у НДХ по католичком шематизму има 1.837.000. Jure Krišto, *Sukob simbola. Politika vjere i ideologije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, (Zagreb: Naknadni zavod Globus, 2001), 198. У меморандуму Српске православне цркве упућеном генералу Dankelману 1941. године помиње се број од 2.000.000. Dragoljub R. Živojinović, *Vatikan, Katolička crkva i jugoslovenska vlast 1941-1958*, (Београд: Službeni glasnik, 2007), 18. На основу података Светог синода СПЦ очи Другог светског рата на подручју НДХ живело је око 2.403.998 православних Срба. Dragoljub Živojinović, Dejan Lučić, *Varvarstvo u ime Hristovo: prilozi za Magnum Crimen*, 2, (Zrenjanin: Ekopres, 2001), 122.

¹⁶ Giuseppe Ramiro Marcone (*Јосиф Рамиро Марконе*, 1882-1952) био је бенедиктински опат и апостолски визитатор у НДХ од 1941. до 1945. године који је стално боравио у Загребу. Више о његовој мисији у НДХ видети у: Сима Симић, *Ватикан у ројив Југославије*, (Београд: Култура, 1990), 67-71, 77-93, 99-128, *Tajni dokumenti o odnosima Vatikana i ustaške NDH*, n. d., 75-80, Milan Bulajić, *Misija Vatikana u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, I, (Београд: Politika 1992), 507-519, 574-587. Вид Р. Ерцер, „Приказ пет докумената – извештаја Монсињора Ђузепеа Рамира Марконеа из 1941. Године“, *Годишњака за истраживање геноцида XIV*, бр. 1 (2022), 149-163.

¹⁷ Luigi Maglione (*Луиђи Маљоне*, 1877-1944) италијански кардинал и дипломата. Од стране папе

у НДХ на око један милион и по као и то да су остали без својих свештеника који су били прогнани, убијени или су побегли: „Gli ortodossi dimorati entro i confini croati sono almeno un milione e mezzo. Essi sono rimasti senza sacerdoti, poiché questi sono stati o esiliati, o uccisi, o sono fuggiti.“¹⁸ Из другог извештаја од 10. децембра 1941, послатог након Бискупске конференције одржане у Загребу поводом конверзије православних, Марконе излаже статистику да у границама НДХ живи око 1.800.000 православних од којих 1.100.000 живи на територији БиХ, 600.000 у Хрватској и 100.000 у Далмацији.¹⁹

Већ првих дана по успостављању усташког режима показало се да ће се према православљу, тачније према православним Србима у НДХ заузети један необично оштар, злочиначки став.²⁰ Усташке власти су актом 5. маја 1941. године забраниле деловање Српске православне цркве на просторима нове државе. У низу наредби од стране владе донесених против Српске православне цркве и српског народа, одлуком министра правосуђа и богоштовља 18. јула 1941. године забрањена је употреба термина *српско-православна вера* и наређено је да се у складу са новим државним уређењем убудуће мора називати *српско-источна*.²¹ Министар правосуђа и богоштовља др Мирко Пук на заседању Државног сабора НДХ 25. фебруара 1942. године у Загребу изјавио је да Независна Држава Хрватска признаје само три верске заједнице, и то: римокатоличку, муслиманску и евангелистичку, па самим тим Српску православну цркву ставља ван закона.²² Како извештава папски визитатор из Загреба крајем септембра 1941. године, хрватска власт је, у жељи да народ учини хомогеним у верском исповедању, забранила и игнорисала Јевреје и православце. Јевреји који су били познати по ношењу жутог диска на грудима више се нису ни сретали на загребачким улицама, док су православни свештеници последњих месеци били протерани или убијени и на различитим местима од стране власти су рушене њихове цркве: „Gli ebrei, che potevano essere ben conosciuti dal disco giallo fisso sul loro petto, incominciano a rarefarsi e quasi non si incontrano più per le vie di Zagabria. Per ciò che riguarda gli ortodossi non solo sono stati espulsi o anche uccisi

Пија XII 1939. године номинован за Државног секретара његове светости и Префекта Конгрегације за изванредне црквене послове при Светој Столици. Giuseppe De Marchi, *Le Nunziature Apostoliche dal 1800 al 1956*, n. d., 15.

¹⁸ Archivio Storico della Segreteria di Stato – Sezione per i Rapporti con gli Stati (ASRS), Fondo Archivio della Congregazione degli Affari Ecclesiastici Straordinari (AA.EE.SS), Periodo V (Pio XII), Parte Prima (1939–1945), Jugoslavia, Posizione (Pos.) 171, Izveštaj opata Markonea, n. 28/41 (7426/41), Zagabria, 27 settembre 1941, foglio (f.) 314.

¹⁹ ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Parte Prima, Jugoslavia, Pos. 171, Izveštaj opata Markonea, n. 144/41 (574/42), Zagabria, 10, dicembre 1941, f. 325.

²⁰ Виктор Новак, *Магнит Кримен, Пола вијека клерикализма у Хрватској, II*, (Београд: Catena Mundi, 2022), 99.

²¹ Вељко Ђ. Ђурић, *Усташе и православље. Хрватска православна црква*, (Београд: Белетра, 1989), 55. Јозо Томасевич, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941–1945. Окупација и колорација*, n. d., 590–591.

²² Вељко Ђ. Ђурић, *Усташе и православље. Хрватска православна црква*, n. d., 165–166.

negli scorsi mesi i loro sacerdoti, ma ora in diversi luoghi le autorità di provincia hanno incominciato a demolire anche le loro chiese.²³

Међу забрањеним верским заједницама у држави помиње опат Марконе још и старокатоличку (*цркву*) секту док су признате вероисповести поред католичке, биле још и муслиманска и протестантска.²⁴ Питање протестаната унутар НДХ било је занимљиво јер због њиховог историјског постојања у Трећем рајху усташкој власти је било немогуће да са њима поступају као са православнима. У јавности је избегавано њихово помињање иако се њихов бискуп Филип Поп²⁵ одмах изјаснио за прокламовање НДХ.²⁶ Јасан и директан став државе био је прецизно одређен у говору др Мила Будака у Крижевцима 6. јула 1941. године, где се након завршене мисе осврнуо и на верско питање у НДХ наглашавајући да је Хрватска хришћанска држава, тачније држава две вере, католичке и муслиманске.²⁷

Новоустпостављена држава била је сада већински католичка и у свом идеолошком и државном програму истицала је заштиту католичке цркве и католичких вредности. Иако је имала око половину становништва православне и муслиманске вере и католички део становништва је био хетероген: подељен на католике, старокатолике и гркокатолике.

²³ ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Parte Prima, Jugoslavia, Pos. 171, Izveštaj opata Markonea, n. 30/41 (7428/41), Zagabria, 26, settembre 1941, f. 309; Вид Ерцег, „Приказ пет докумената – извештаја Монсињора Ђузепеа Рамиреа Марконеа из 1941. године“, н. д., 161. Јевреји у Хрватској су обавезни да на грудима носе метални диск пречника 10 центиметара жуте боје у чијем средишту је исписано слово Z (*Жидов: Јевреј*): „I giudei in Croazia sono obbligati a portare sul petto un disco metallico di dieci cm di diametro di colore giallo nel cui centro è scritta la lettera Z (*Zidov: giudeo*)“ у: ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Parte Prima, Jugoslavia, Pos. 144, Izveštaj opata Markonea, n. 6660/41, Zagabria, 23. agosto 1941, f. 19. Објављено у: Actes et Documents du Saint Siège relatifs à la Seconde Guerre Mondiale (Adss.), vol. VIII: Le Saint Siège et les victimes de la guerre. Janvier 1941-Décembre 1942. (Vaticano: Libreria Editrice Vaticana, 1974), nota 1, f. 261. Matteo Luigi Napolitano, *Il Secolo di Pio XII. Momenti di storia diplomatica vaticana del Novecento*, n. d., 329.

²⁴ Према извештају опата Марконеа Маљонеу из септембра 1941. године, Старокатоличка секта има епископа у Загребу, десетак свештеника и врло мало следбеника у престоници и другим местима у Хрватској. Актуелна власт жели да је забрани али још није предузела никакве мере. Са друге стране, евангелиста (протестаната) има око 50.000, углавном у Срему према границама Србије, поред оних расутих по престоници и другде. Однос према Немачкој и друге процене подстичу актуелну власт да их призна. ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Parte Prima, Jugoslavia, Pos. 171, Izveštaj opata Markonea, n. 30/41 (7428/41), Zagabria, 26, settembre 1941, ff. 309-310.

²⁵ Др Филип Поп (*Dr. Philipp Popp*, 1893-1945) био је загребачки протестантски бискуп. После завршених студија теологије био је свештеник протестантске заједнице у Загребу. Постао је први бискуп немачке протестантске (евангелистичке) цркве у Југославији 1931. године. Након рата ухапшен је 23. маја 1945. од стране југословенских власти које су га осудиле на смрт и обесиле у Загребу 29. јуна 1945. године. Glez Fon Horstenau, *Između Hitlera i Pavelića*, (Novi Sad: Pravoslavna reč; Beograd: More, 2013), 32. Jozo Tomasevich, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941-1945. Okupacija i kolaboracija*, n. d., 625.

²⁶ Сима Симић, *Прекршићавање Срба за време Друјој свейској рајша*, друго издање, (Београд: Култура, 1990), 93.

²⁷ Виктор Новак, *Magnum Crimen, Пола вијека клерикализма у Хрвајској*, II, н. д., 99. Тајни документи о односима Ватикана и усташке НДН, н. д., 86. Сима Симић, *Прекршићавање Срба за време Друјој свейској рајша*, н. д., 94.

Грkokатоличка епархија у Крижевцима (НДХ) уочи Другог светског рата

Оснивањем Марчанске епархије – бискупије 1611. године, на подручју Хрватске долази до црквеног заједништва хришћана источног и западног обреда. Булом папе Павла V *Divinae majestatis arbitrio* 1611. године, постављен је Симеон Вратања за првог марчанског бискупа *каџоличких Раишана њрчкој обрега* смештених унутар граница Угарске, Славоније и Хрватске и крајњих граница Крањске (Жумберак). Њему су били подређени сви хришћани источног обреда који су прихватили унију са Католичком црквом у Угарској и Хрватској.²⁸ Много касније, залагањем Марије Терезије и булом *Caritas illa* папе Пија VI од 17. јуна 1777. године настаје Крижевачка епархија као наследница марчанске са својим првим епископом Василијем Божичковићем.²⁹ Стари фрањевачки самостан у Крижевцима обновљен је као резиденција за грkokатоличке бискупе, а самостанска црква је претворена у грkokатоличку катедралу Свете Тројице.³⁰ У Краљевини СХС највећи број грkokатолика био је у Босни и Војводини након доласка великог броја исељеника из Поткарпатске Русије у XVIII веку. По завршетку Првог светског рата, јурисдикција крижевачког епископа је била проширена на све грkokатолике у СХС и обухватала је вернике различитог етничког и историјског порекла.³¹ Интересантан опис Крижевачке епархије 1932. године дао је папски нунције у Краљевини Југославији монсињор Пелегринети, где наводи да грkokатолички епископ има јурисдикцију не само над верницима свог обреда у Хрватској већ обухвата читаву Југославију и вернике по Босни, Војводини и Македонији који су раније били под другим јурисдикцијама. Описујући само место, каже да су Крижевци ван пута, слабо опслужени секундарним железницама тако да је био потребан и цео дан да стигне из Загреба. Даље напомиње да у самом граду постоји лепа црква, леп епископски двор и нешто земљишног поседа али да недостају верници источног обреда. У Крижевцима је у потпуности присутан латински обред, док се грkokатолички верници, како извештава сам нунције, могу избројати на једној руци.³² Према попису из 1937. године, у Краљевини Југославији наводи се број од 49.637 грkokатолика од којих су трећина били Хрвати, док су остали били Украјинци, Румуни или Македонци.³³

²⁸ Zlatko Kudelić, *Marčanska biskupija. Habsburgovci, pravoslavlje i crkvena unija u Hrvatsko-slavonskoj vojnoj krajini 1611–1755.*, (Zagreb: Hrvatski Institut za povijest, 2007), 159–191. О настанку крижевачке епархије видети још у: *Opći šematizam Katoličke crkve u Jugoslaviji. Cerkev V Jugoslaviji 1974*, (Zagreb: Biskupska Konferencija Jugoslavije, 1975), 173–176.

²⁹ Giorgio Džudžar, „La Chiesa cattolica di rito bizantino-slavo in Jugoslavia. Studio storico – giuridico“ (doktorska disertacija, Pontificio Istituto Orientale Roma, Facoltà Diritto Canonico Orientale, 1986).

³⁰ Gianpaolo Rigotti (ur.), *Oriente Cattolico, I*, (Vaticano: Valore Italiano, 2017), 531.

³¹ Gianpaolo Rigotti (ur.), *Oriente Cattolico, I*, n. d., 531. Giorgio Džudžar, „La Chiesa cattolica di rito bizantino-slavo in Jugoslavia. Studio storico – giuridico“, n. d.

³² ACO, Ruteni, Crisio (Krizevci), b. 180, pos. 185/59, Traslazione sede da Crisio a Zagabria, Izveštaj nuncija Pelegrinetija, n. 13348, Belgrado, 30 maggio 1932, doc. 4.

³³ Jozo Tomasevich, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941–1945. Okupacija i kolaboracija*, n. d., 636. Krunoslav

Током Другог светског рата јурисдикција Крижевачке епархије била је сведена само на територију коју је обухватала Независна Држава Хрватска, док су се остали делови епархије нашли под другим јурисдикцијама.³⁴ Грkokатолички верници у Бачкој, која је по окупацији припала Мађарима, нашли су се под управом латинског архиепископа, у Македонији су потпали под јурисдикцију грkokатоличког егзарха Бугарске, а за грkokатолике у Банату и Србији основана је Апостолска делегација од 1941. до 1946. године. После рата, Крижевци су опет добили јурисдикцију над целом територијом друге Југославије.³⁵ На подручју ове епархије као и на целој територији НДХ, током Другог светског рата вршено је насилно покатоличавање припадника српске националности. Крижевачки владика Јанко Шимрак, који је постављен у јеку рата 1942. године, активно је учествовао у раду Бискупске конференције 1941. године у Загребу када се расправљало о верским прелазима.³⁶ Током конференције су, уз пуну сагласност, била утврђена правила која су се морала поштовати у вези са евангелизацијом шизматика и о томе је био обавештен поглавник.³⁷ У циљу коначног решења српског питања, православним верницима је била планирана конверзија, тачније требало их је превести у римокатоличку или грkokатоличку вероисповест.³⁸ За подручје Крижевачке епархије, у договору између комисије задужене за конверзију и Јанка Шимрака, било је одлучено да *прелазници* само у кругу од десет километара могу бити придодати жупама грчког обреда у целој Хрватској. Владика Шимрак се није лако прилагођавао том правилу, па је прелазео радијус чак и до 20 и 30 километара.³⁹ Исти владика је у једном извештају од 26. фебруара 1942. године пријавио Конгрегацији за Источне цркве да су у скоро целој Хрватској, а посебно на територији његове епархије, православни јако желели да пређу у католичанство по источном обреду али су их у томе из политичких разлога спречавале државне власти. Чак су и грkokатолички свештеници били угрожавани од стране хрватских агената због јавног обављања службе по источном обреду и примању прекрштених у крило Католичке цркве.⁴⁰ То потврђује и један извештај Марконеа кардиналу Маљонеу

Draganović, *Opći šematizam katoličke crkve u Jugoslaviji*, (Sarajevo: Nova Tiscara 1939), 103.

³⁴ Gianpaolo Rigotti (ur.), *Oriente Cattolico*, I, n.d., 532. Уп. Boris Hološnjaj, „I ruteni della diocesi di Križevci“, у: Fede e martirio. Le Chiese Orientali cattoliche nell'Europa del Novecento (Atti del Convegno di storia ecclesiastica contemporanea, Città del Vaticano, 22-24 ottobre 1998), (Vaticano: Copyright – Libreria Editrice Vaticana, 2003), 193.

³⁵ Gianpaolo Rigotti (ur.), *Oriente Cattolico*, I, n. d., 532.

³⁶ Jure Krišto, *Sukob simbola. Politika vjere i ideologije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, n. d., 217.

³⁷ ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Parte Prima, Jugoslavia, Pos. 171, Izveštaj opata Markonea, prot. 204/42 (1837/42), Zagabria, 7. febbraio 1942, f. 158.

³⁸ Филип Шкиљан, *Покајноличавање Срба. Прекрштавања на подручју Загребачке надбискупије између 1941. и 1945. године*, н. д., 10. О прекрштавању на грkokатоличку вероисповест на подручју Крижеваца види наведено дело: 85-91.

³⁹ ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Parte Prima, Jugoslavia, Pos. 171, Izveštaj opata Markonea, prot. 237/42, (2600/42), Zagabria, 18. marzo 1942, f. 165.

⁴⁰ ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Parte Prima, Jugoslavia, Pos. 171, Pismo kardinala Tiserana, prot. n. 216/36, (2616/42), Roma, 18. marzo 1942, f. 167.

из априла 1942. године, где помиње двојицу свештеника Крижевачке епархије (*Михајло Јурисића* и *Ненад Гавриловић*) који су због поверене им мисије у лепавинском крају желели да свој рад прошире и на латинску парохију у Копривници где су живе­ле малобројне *шизмајичке* породице, били ухапшени и затворени. Нема сумње да је влада НДХ са симпатијама гледала повратак *дисиденајћа* у Католичку цркву по латинском обреду.⁴¹

Монсињор Иван Бучко и његова мисија у НДХ 1942. године

Иван Бучко, пореклом из лавовске области, био је епископ гркокатоличке украјинске цркве.⁴² За свештеника је рукоположен 1915. године, а на дужности ректора у гркокатоличкој богословији у Лавову био је од 1922. до 1929. године.⁴³ Конгрегација за Источне цркве 1929. године својим указом именовала је свештеника Лавовске епархије и ректора Мале богословије у Лавову Ивана Бучка за помоћног епископа монсињору Шептичком.⁴⁴ Була о именовању Бучка за помоћног епископа послата је из Конгрегације за Источне цркве гркокатоличком архиепископу Лавова Андреју Шептичком (*Андрей Шейтицький*).⁴⁵ Хиротонисан је у Риму у рутенској цркви *Santi Sergio e Vacco presso la Madona dei Monti* 20. октобра 1929. године за титуларног епископа Кадија. Епископску хиротонију извршио је архиепископ Лавова Андреј Шептички уз саслуживање двојице епископа Gregorio Khomysyn (*Григорій Хомишин*) и Giosafat Giuseppe Kosylovskij (*Йосафат Коциловський*). У цркви су били присутни сви епископи рутени који су дошли у Рим на конференцију Рутенске епископије, саветник при пољској амбасади, студенти папског рутенског колеџа са својим ректором као и многе друге личности. На крају церемоније монсињор Бучко је примио честитке од

⁴¹ ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Parte Prima, Jugoslavia, Pos. 171, Izveštaj opata Markonea, prot. 298/42, (3989/42), Zagabria, 25 aprile 1942, f. 170–171. Уп. Филип Шкиљан, *Покајоличавање Срба. Прекршћивања на подручју Зајредачке надбискупије између 1941. и 1945. године*, н. д., 88.

⁴² Украјинска гркокатоличка црква је источна католичка црква *sui iuris* источног (*византијског*) обреда. Присутна је у Украјини и другим земљама и у пуном је јединству са Римокатоличком црквом. Настала је после Брестовске уније 1596. године када су православни епископи прогласили унију са Римском црквом и тако довели до поделе на украјинску католичку и украјинску православну цркву. По броју верника (по статистици из 2015. године било је 4.418.570. верника) највећа је источнокатоличка црква византијског обреда. Alberto Elli, *Breve storia delle Chiese cattoliche orientali*, (Milano: Edizioni Terra Santa, 2017), 304, 310–311, 319.

⁴³ Dmiro Blazejowskyj, *Ucrainian Catholic clergy in diaspora 1751-1988. Annotated list of priests who served outside of Ukraine*, vol. 2, (Rome: Univ. S. Clement, 1988), 37.

⁴⁴ Archivio del Dicastero per le Chiese Orientali (ACO), Ruteni, Leopoli, busta (b.) 117, Posizione (pos.) 753/48, fascicolo (fasc.) I, Giovanni Buccko (Buczko), vescovo titolare di Cadi, Pismo monsinjora Ćikonjanija, n. prot. 555/29, Roma, 25 settembre 1929, doc. 2. *Acta Apostolicae Sedis* (AAS) vol. 21 (1929) 618.

⁴⁵ ACO, Ruteni, Leopoli, b. 117, pos. 753/48, fasc. I, Giovanni Buccko (Buczko), vescovo titolare di Cadi, Pismo monsinjora Ćikonjanija, prot. 555/29, Roma, 2 ottobre 1929, doc. 3.

свих присутних.⁴⁶ Уочи Другог светског рата, од 1939. до 1940. године, као визитатор био је послат од стране Апостолске Столице у канонску посету украјинским емигрантима у Јужној Америци (Аргентина, Бразил и Уругвај).⁴⁷ Од 1940. године постаје помоћни епископ Апостолског Егзархата у Америци за Украјинце и парох у Њујорку али је већ 1942. године опозван да се врати у Рим где је заступао украјинску цркву при Ватикану.⁴⁸ У новембру 1946. године номинован је од стране Свете столице за апостолског визитатора за украјинске гркокатолике за целу Западну Европу и ту функцију је обављао све до 1971. године.⁴⁹ За архиепископа леокадијског именован је 1953. године.⁵⁰

Монсињор Бучко ће током 1942. године, након завршене мисије у Америци, као ватикански изасланик за украјинске емигранте стално боравити у Риму и чак два пута у размаку од пет месеци биће послат у Независну Државу Хрватску. Његова мисија била је чисто црквено-административне природе. Први пут је послат крајем месеца марта како би за подручје Крижевачке бискупије рукоположио нове кандидате и други пут почетком месеца августа, како би хиротонисао дотадашњег администратора Крижевачке гркокатоличке епархије др Јанка Шимрака за новог крижевачког епископа.

Током 1941. и 1942. године, Ватикан је чак два пута послао своје делегате у НДХ који су имали различите мисије. Као и папски визитатор Марконе, и епископ Бучко ће, након своја два путовања у Загреб и Крижевце током 1942. године, о томе поднети детаљне извештаје Светој столици, тачније Конгрегацији за Источне цркве у Ватикану.

Два извештаја из 1942. године у ватиканским архивима

Наш рад је заснован на два извештаја које је епископ Иван Бучко послао Конгрегацији за Источне цркве (*Congregazione per le Chiese Orientali*)⁵¹ у Ватикану.

⁴⁶ L'Osservatore Romano, Lunedì-Martedì 21-22 Ottobre 1929, kopija u: ACO, Ruteni, Leopoli, b. 117, pos. 753/48, n. 555/29, fasc. I, Giovanni Buczo (Buczko), vescovo titolare di Cadi, doc. 4. *L'Osservatore Romano*, Lunedì-Martedì 21-22 Ottobre 1929.

⁴⁷ Dmitro Blazejowskyj, *Ucrainian Catholic clergy in diaspora 1751-1988. Annotated list of priests who served outside of Ukraine*, vol. 2, n. d., 37. Иринеј Назарко, Архиепископ Иван Бучко (1891-1974), https://shron1.chtyvo.org.ua/Nazarko_Irynei/Arkhyepyskop_Ivan_Buchko_18911974.pdf, датум приступа 5. 05. 2024.

⁴⁸ Исто, 37. Иринеј Назарко, Архиепископ Иван Бучко (1891-1974), https://shron1.chtyvo.org.ua/Nazarko_Irynei/Arkhyepyskop_Ivan_Buchko_18911974.pdf, датум приступа 5. 05. 2024.

⁴⁹ Исто, 37. Иринеј Назарко, Архиепископ Иван Бучко (1891-1974), http://shron.chtyvo.org.ua/Nazarko_Irynei/Arkhyepyskop_Ivan_Buchko_18911974.pdf, датум приступа 5. 05. 2024.

⁵⁰ Исто, 37. <https://www.catholic-hierarchy.org/bishop/bbucko.html>, датум приступа 5. 05. 2024.

⁵¹ Конгрегација за Источне цркве (*Congregazione per le Chiese Orientali*) је једна од Конгрегација римске цркве која има власт над свим стварима које се односе на Источне католичке цркве сједињених са Светом столицом. Води послове који се тичу особа, дисциплине и обреда Источне католичке цркве. Основана је 1. маја 1917. године као *Sacra Congregatio Pro Ecclesia Orientali* за време понтификата папе Бенедикта XV (1914-1922) својом *motu proprio Dei Providentis* као нова и самостална римска

Послата су директно секретару Конгрегације Његовој Еминенцији кардиналу Ежену Тисерану (*Eugène Tisserant*).⁵² Оригинал извештаји чувају се у архиву Конгрегације (*ганас Дикастериј*) за Источне цркве – *Archivio del Dicastero per le Chiese Orientali*, док се копије оба налазе и у Историјском архиву Секретаријата државе Ватикана – *Archivio Storico della Segreteria di Stato – Sezione per i Rapporti con gli stati*, послате од стране кардинала Тисерана државном секретару кардиналу Маљонеу.

Први извештај насловљен *Rapporto sul viaggio in Crisio*, Иван Бучко послао је Конгрегацији 21. априла 1942. године и заведен је да је стигао 28. априла 1942. године.⁵³ Како не би превише одлагао сазнање о њему Државном секретаријату због своје крајње поверљиве природе у вези са људима који су у њему наведени,

Конгрегација. До 1917. године све источне католичке цркве зависиле су од Конгрегације за Пропаганду вере (унутар ње се налазио посебан одсек који се бавио пословима источног обреда – *sezione per gli affari di rito orientale della Congregazione de Propaganda Fide*) коју је основао папа Пије IX 1862. године. Апостолском конституцијом *Praedicatorum Evangelium* 19. марта 2022. године којом је папа Фрања реформисао Римску курију промењен је дотадашњи назив Конгрегација (*Congregazione*) у Дикастериј (*Dicastero*). Данас носи назив *Dicastero per le Chiese Orientali* (Дикастериј за Источне цркве). Krunoslav Draganović, *Opći šematizam katoličke crkve u Jugoslaviji*, n. d., 14. *Acta Apostolicae Sedis* 9 (1917) 529–531. Gianpaolo Rigotti, „L'archivio della Congregazione per le Chiese Orientali: dalla Costituzione apostolica *Romani Pontifices* (1862) alla morte del card. Gabriele Acacio Coussa (1962)“, у: *Fede e martirio. Le Chiese orientali cattoliche nell'Europa del Novecento* (Atti del Convegno di storia ecclesiastica contemporanea, Città del Vaticano, 22–24 ottobre 1998), a cura di Gianpaolo Rigotti, (Vaticano: Copyright – Libreria Editrice Vaticana, 2003), 248. Gianpaolo Rigotti (ur.), *Oriente Cattolico*, I, n. d., 21. Giuseppe M. Croce, „Alle origini della Congregazione Orientale e del Pontificio Istituto Orientale. Il contributo di Mons. Louis Petit“, у: *The Pontifical Oriental Institute: the First Seventy-five years 1917–1992*, edited by Edward G. Farrugia SJ, (Roma: Orientalia Christiana, 1993), 151.

⁵² Ежен Тисеран (*Eugène Tisserant*, 1884–1972) био је француски кардинал Католичке цркве, ватикански библиотекар, оријенталиста и члан Француске академије од 1961. године. На позицији секретара Свете Конгрегације за Источне цркве био је од 1936. до 1959. године. Опширније о биографији види у: Étienne Fouilloux, *Eugène, cardinal Tisserant (1884–1972). Une biographie*, (Paris: Desclée de Brouwer, 2011). Као кардинал Конгрегације био је добро обавештен о злочинима у НДХ и иступао је против њих. Знао је за учествовање католичких свештеника у усташким акцијама против Срба. Како и сам каже, то је сазнавао од италијанских официра који су били у Хрватској. У једном од писама Рушиновића Лорковићу од 6. марта 1942. остало је забележено шта је кардинал Тисеран изјавио: „убијање, палежи, разбојства, пљачка, на дневном су реду у тим крајевима. Незнам да ли је то све тако, али знам позитивно, да су сами фрањевци, као н. пр. Отац Шимић у Книну, узели учешћа код нападаја на православни живаљ и на рушење православне цркве. Знам сигурно, да су се фрањевци у Босни и Херцеговини исто тако јадно понијели. Отац Шимић сам је предводио скупину људи са оружјем у руци, који су срушили православну цркву. То ме боли. Такве ствари не може радити одгојен, културан и цивилизован човјек, а камоли ли свећеник“. Тајни документи о односима Ватикана и усташке НДХ, н. д., 114–115.

⁵³ ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Parte Prima, Jugoslavia, Pos. 171, Izveštaj episkopa Bučka, (3439/42), Roma, 21. Aprile 1942, ff. 251–264. Оригинални извештај налази се у Archivio del Dicastero per le Chiese Orientali: Archivio del Dicastero per le Chiese Orientali (ACO), Ruteni, Crisio (Krzevci), b. 117, Pos. 755/48, fasc. II, Stato della diocesi: Relazioni, statistiche sussidi ecc., Izveštaj episkopa Bučka, Roma, 21 Aprile 1942, doc. 1. У даљем тексту ради лакшег сналажења и пагинације, цитирање овог извештаја биће коришћено из Историјског архива Секретаријата државе Ватикана (*Archivio Storico della Segreteria di Stato*).

кардинал Тисеран је исти извештај послао секретару Свете столице кардиналу Маљонеу 1. маја 1942. године са молбом да касније врати Конгрегацији документ који је приложен у оригиналу.⁵⁴ Кардинал Маљоне је већ 8. маја 1942. одговорио кардиналу Тисерану да је примио извештај и пошто је копирао, како сам каже, „интересантан документ“, вратио га је назад Конгрегацији.⁵⁵ Извештај садржи укупно 14 страна.

Други извештај епископа Ивана Бучка са насловом *Rapporto di un secondo viaggio a Crisio – Croazia* послат је Конгрегацији 25. септембра 1942. године и заведен да је стигао 12. октобра 1942. године.⁵⁶ Као и са претходним извештајем епископа Бучка о верској и политичкој ситуацији у Хрватској, тако је и овај пут кардинал Тисеран послао државном секретару Свете столице нов извештај 17. октобра 1942. године о путовању епископа Ивана Бучка у Хрватску ради хиротоније монсињора Јанка Шимрака за епископа крижевачког.⁵⁷ Државни секретар Свете столице се топло захвалио кардиналу Тисерану на извештају помоћу којег је како сам пише, могао да употпуни информације које му је саопштио изасланик Ватикана у Хрватској опат Марконе.⁵⁸ Извештај садржи 16 страна.

На пелир папиру, лист хартије је димензије А4, једнострано куцан на писаћој машини на италијанском језику. На основу података из прве странице извештаја, из горњег десног угла закључујемо да је написан у Риму и то 1942. године. Изнад стоји податак када је документ стигао и заведен у Конгрегацију. У горњем левом углу стоји наслов извештаја док изнад њега стоји натпис на латинском *Pax Christi in Regno Christi*. У доњем левом углу видимо титулу и име особе којој је документ послат, а испод број под којим је заведен у архиву. На оба извештаја пагинација је на врху по средини. На крају извештаја, у десном углу при дну, стоји потпис на италијанском језику и латинично слово С написано са дијакритичким знаком и његова титула: „Giovanni Bučko vescovo tit. di Cadi Ausiliare di Leopoli.“

⁵⁴ ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Parte Prima, Jugoslavia, Pos. 171, Pismo kardinala Tiserana, n. 204/42. (3439/42), Roma, 1. Maggio 1942, f. 250.

⁵⁵ ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Parte Prima, Jugoslavia, Pos. 171, Pismo kardinala Maljonea, n. 3439/42, Vaticano, 8. Maggio 1942, f. 265.

⁵⁶ ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Parte Prima, Jugoslavia, Pos. 195, Izveštaj episkopa Bučka, (7629/42), Roma, 25. Settembre 1942, ff. 197–204. Оригинал извештај налази се у Archivio del Dicastero per le Chiese Orientali: Archivio del Dicastero per le Chiese Orientali (ACO), Ruteni, Crisio (Krizevci), b. 117, Pos. 755/48, fasc. II, Stato della diocesi: Relazioni, statistiche sussidi ecc., Izveštaj episkopa Bučka, Roma, 25 settembre 1942, doc. 7.

⁵⁷ ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Parte Prima, Jugoslavia, Pos. 195, Pismo kardinala Tiserana, n. 204/42. (7629/42), Roma, 17. Ottobre 1942, f. 196.

⁵⁸ ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Parte Prima, Jugoslavia, Pos. 195, Pismo kardinala Maljonea, n. 7629/42, Vaticano, 28. Ottobre 1942, f. 206.

Први извештај из 21. априла 1942. године

По налогу Свете столице, иако се још није била завршила апостолска посета међу гркокатоличким заједницама у Јужној Америци, крајем 1941. године монсињор Бучко се вратио за Рим.⁵⁹ Из документа Конгрегације за Источне цркве од 20. фебруара 1942. године видимо да је папа Пије XII одлучио да дозволи монсињору Бучку који је тренутно боравио у Риму, а услед немогућности да настави пут ка Галицији (данашња Украјина), одлазак у Хрватску како би тамо рукоположио семинаристе Крижевачке бискупије: „Il Santo Padre si degnava dichiararsi favorevole a che Mons. Buccko presentemente in Roma, reduce dalle Americhe, e nella impossibilità di proseguire per la Galizia... si recasse in Croazia, per conferire le Sacri ordinazioni ai seminaristi della diocesi bizantina di Crisio.”⁶⁰

Из Ватикана 31. марта 1942. године надбискупу Степинцу је послат телеграм да у среду увече монсињор Бучко стиже у Загреб и да о томе одмах обавесте администратора источне епархије: „Domani sera mercoledì arriva Zagabria ore 21.35 mons Buccko. Pregasi avvertire subito Amministratore diocesi orientale.”⁶¹

Након што је завршио веома тежак пут у Крижевце по налогу Његове Еминенције кардинала, епископ Иван Бучко узима за слободно да поднесе извештај, молећи да се доленаведене информације о стању у ком се налази католичка црква у Хрватској третирају као *штајне*. Монсињор Бучко већ на почетку свог првог извештаја наводи да је кренуо из Рима на велики уторак 31. марта са надом да ће стићи у Крижевце да служи свету литургију на велики четвртак како би осветио свето уље за Крижевачку епархију, али због пропуста у железничком саобраћају стигао је у Загреб преко Ријеке тек у четвртак увече. Дан касније, на Велики петак, у Загребу је посетио загребачког надбискупа Степинца и папског визитатора Ђузепеа Марконеа који је већ неко време боравио у надбискуповом двору, да би са њим у поподневним часовима истог дана кренуо надбискуповим аутомобилом за Крижевце. То је, како каже, било лепо изненађење за апостолског администратора Јанка Шимрака.⁶²

Након одслужене свечане понтификалне литургије на сам дан Васкрса, у Крижевцима је, по програму, како наводи, морао да посети једно оближње село звано Лепавина, које је из православља прешло у католичку веру како би тамо служио

⁵⁹ ACO, Ruteni, Leopoli, b. 117, pos. 753/48, fasc. I, Giovanni Buccko (Buczko), vescovo titolare di Cadi, Pismo kardinala Tiserana, n. 555/29, Roma, 6 dicembre 1941, doc. 28.

⁶⁰ ACO, Ruteni, Leopoli, b. 117, pos. 753/48, fasc. I, Giovanni Buccko (Buczko), vescovo titolare di Cadi, Pismo kardinala Tiserana, n. 555/29, Roma, 20 marzo 1942, doc. 44.

⁶¹ ACO, Ruteni, Leopoli, b. 117, pos. 753/48, fasc. I, Giovanni Buccko (Buczko), vescovo titolare di Cadi, telegram monsinjora Arate, Roma, 31 marzo 1942, doc. 46.

⁶² ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Parte Prima, Jugoslavia, Pos. 171, Izveštaj episkopa Bučka, (3439/42), Roma, 21. Aprile 1942, f. 251. Како извештава *Католички тижедник* од 26 априла 1942. године, Марконе је уз пратњу Ивана Бошка, који као изасланик Ватикана стално борави у Риму, посетио Крижевце и администратора бискупије Јанка Шимрака. Њихов боравак био је у вези са решењем око попуњавања Крижевачке гркокатоличке епископије новим ординаријем. Сима Симић, *Ватикан и рат у Југославији*, (Београд: Култура, 1990), 99.

литургију.⁶³ У последњем тренутку тај пут је био отказан јер је упозорен да не иде тамо јер су прошла само два дана од проглашења закона о успостављању Хрватске православне цркве која је створена, како наводи Бучко, вероватно са циљем спречавања преласка православних у католичку веру и очувању источног обреда.⁶⁴ Показало се да је већина православних, која је из разних разлога била принуђена да напусти *раскол*, била мање-више спремна да прихвати католичку веру али нису имали храбрости да напусте свој источни обред. Епископ Бучко овде описује да су управо лепавински православци желели да тај обред сачувају јер су им преци у прошлим вековима, како наводи, били католици источног обреда⁶⁵, и да се њих неколико хиљада обратило апостолском администратору Шимраку са молбом да буду примљени у католичку веру. То је, како се наводи у извештају, и учињено, након што је Шимрак обавио катихетско подучавање становништва заузевши древни манастир⁶⁶ на месту где су православни монаси убијени или отерани и на том месту подигао католичку парохију источног обреда именовавши сам себе за тамошњег жупника. Уместо Бучка, у Лепавину је отишао монсињор Шимрак са неколико свештеника и, након одслужене литургије на Васкршњи понедељак, одржао беседу пред новообраћеним католицима и онима који нису још решили да се преобрате. У извештају се помиње око 4.000 верника који су тог дана били присутни.

Даље, описујући свој боравак у НДХ, наводи да је још једном служио папску литургију у Крижевцима, у недељу Светог апостола Томе, затим да је 10. априла у истој катедрали одслужио *молебан* поводом прве годишњице независности хрватске

⁶³ Како наводи Шкиљан, чини се да су већ 9. октобра 1941. године представници парохије Лепавина и других парохија пријавили код жупног уреда Светог Тројства у Крижевцима за прелаз на гркокатоличку вероисповест. Према исказима сведока, са тог подручја масовни прелазак православних на гркокатоличку вероисповест уследило је у априлу 1942. године. Према сведочењу Шимрака, број православаца из лепавинске парохије који су извршили прелаз био је 2.000. Филип Шкиљан, *Покајоличавање Срба. Прекришћавање на њодручју Зајребацке надбискупије између 1941. и 1945. године*, н. д., 86–88.

⁶⁴ ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Parte Prima, Jugoslavia, Pos. 171, Izveštaj episkopa Bučka, (3439/42), Roma, 21. Aprile 1942, f. 251.

⁶⁵ За НДХ прелаз православних на католичку веру значи је само повратак пређашњој прадедовској вери, чиме се вратило јединство хрватског народа у свим оним крајевима где је било ослабљено. Вељко Ђ. Ђурић, *Прекришћавање Срба у Независној Држави Хрватској. Прилози за историју верској њеноцида*, (Београд: Алфа, 1991), 80.

⁶⁶ Јанко Шимрак заузео је православни самостан Лепавина и претворио га у унијатски, тако је то било и са читавим низом његових жупа. Виктор Новак, *Magnum Crimen, Пола вијека клерикализма у Хрватској*, II, н. д., 218, 307. Марко Аурелио Ривели, *Надбискупијеноцида. Монсињор Стейшинац, Ватикан и усташка диктатура у Хрватској 1941–1945*, (Београд: Јасен, 2018), 81. Уп. Филип Шкиљан, *Покајоличавање Срба. Прекришћавање на њодручју Зајребацке надбискупије између 1941. и 1945. године*, н. д., 87, 107–111. Према извештају опата Марконеа из 25. априла 1942. године, Шимрак је тражио од хрватске владе да му се да више шизматичких манастира: Лепавина, Марча, Гомирје код Огулина и Хопово у Срему. Лепавина му је била предата јер је била у добром стању и у њој је за Васкрс 1942. године одслужио свету мису примивши око 5.000 дисидентата у крило Католичке цркве. ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Parte Prima, Jugoslavia, Pos. 171, Izveštaj opata Markonea, prot. 298/42 (3989/42), Zagabria, 25. Aprile 1942, f. 171–172.

државе али да је пре тога саслуживао на свечаној миси у једној латинској парохији.⁶⁷ Рукоположења су и била разлог Бучковог послања у НДХ али нису обављена јер кандидати још нису били спремни а и због немогућности да посети неке украјинске парохије које се налазе у Босни (осам парохија су биле окупиране од стране четника и комуниста) као и због тензија које су уочене између државне власти и католичке цркве, Бучко је 14. априла напустио Крижевце. Преко Љубљане у Рим се вратио 16. априла преневши велику захвалност Јанка Шимрака кардиналу Тисерану. Био је замољен и да преда Апостолској Столици поверљиве податке од стране Шимрака о условима у којима се налазила католичка црква, посебно гркокатоличка у Хрватској.⁶⁸ Бучко још наводи да није тачно оно што је Шимрак рекао о благонаклоном ставу поглавника и владе према католичкој цркви, посебно према источној и да садашња власт не верује много источним католицима. Доказ за то су безбројна одбијања државних органа за прелазак на гркоисточни обред, и приморавање православаца да пређу само на латински.⁶⁹ Чак је и католичким свештеницима источног обреда било забрањено да примају православне на конверзије ван територије католичке парохије источног обреда. Ако би се то и десило, такве конверзије су биле проглашаване неважећим.

У даљем делу свог извештаја, у поглављу које је посвећено актуелном стању Крижевачке епархије, Бучко даје опис сличан оном који је неколико дана уочи југословенског рата оставио владика Дионисије Њаради⁷⁰. Даје податак да је верника око 50.000, од којих је око 37.000 украјинског порекла, 10.000 пореклом Хрвата, 2.500 Македонаца, око 500 румунског порекла, да укупно има 68 свештеника док је број монахиња био око 30, распоређених у 6 кућа од којих је матична у Крижевцима. Нажалост, као последица рата, то наслеђе није могло да се очува јер је мађарском окупацијом Бачке одвојено преко 14.000 верника украјинског порекла, један део је био под Италијанима тако да је од поменуте Крижевачке епархије остало само око 30.000 верника од којих је било 23.000 Украјинаца и 7.000 Хрвата.⁷¹ Већина украјинских парохија се налазила на територији Босне од којих су неке биле слободне а неке под окупацијом четника (ЈВУО) и комунистичких побуњеника, док су им свештеници отерани или су побегли, њихова имовина опљачкана, а цркве порушене. Описујући стање епархије, монсињор Бучко се опет

⁶⁷ ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Parte Prima, Jugoslavia, Pos. 171, Izveštaj episkopa Bučka, (3439/42), Roma, 21. Aprile 1942, f. 252.

⁶⁸ ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Parte Prima, Jugoslavia, Pos. 171, Izveštaj episkopa Bučka, (3439/42), Roma, 21. Aprile 1942, f. 253.

⁶⁹ Жеља хрватских власти је била да гркоисточњаци (*јравославни*) не прелазе на гркокатолички обред осим тамо где већ постоје гркокатоличке жупе. Јуре Кришто, *Sukob simbola. Politika vjere i ideologije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, n.d., 181. Уп. Филип Шкиљан, *Покајтоличавање Срба. Прекршијавање на јодручју Зајредачке надбискупије између 1941. и 1945. јодине*, n. d., 11-12.

⁷⁰ Др Дионисије Њаради (1874-1940) био је бискуп Гркокатоличке крижевачке епархије. За апостолског администратора именован је 1914. године, а за крижевачког бискупа именован је 1920. године. Krunoslav Draganović, *Opći šematizam Katoličke crkve u Jugoslaviji*, n. d., 105.

⁷¹ ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Parte Prima, Jugoslavia, Pos. 171, Izveštaj episkopa Bučka, (3439/42), Roma, 21. Aprile 1942, ff. 254-255.

осврнуо на преобраћања православних, извештавајући да је преко 60.000 православних становника из 252 села најавило прелазак на католичку веру по источном обреду, али да је само њих око 5.000 могло да буде примљено пошто власт врши притисак да православни пређу на латински обред. Као оправдање за такав став власти наводи се неповерење према онима који су прелазили на источни обред јер то нису била искрена преобраћања већ се ту радило само о прикривању и очувању србофилских намера. Даље наводи да нису сви православни који прелазе били Срби јер велики део њих су потомци древних источних католика који су примили *шизму* пре једног или два века, тако да је пожељно да се они врате вери својих предака и сачувају тај исти обред. На све то, ипак, влада НДХ, подржавана од стране нижег католичког клера и то од самих фрањеваца, предлагала је да се приморају сви православни да пређу на латински обред – како због отпора већине православних тако и да би се спречио одлазак истих на гркоисточни обред – влада НДХ је одлучила да оснује Хрватску православну цркву.⁷²

У свом даљем извештају папски изасланик описује стварање нове цркве наводећи да је Радио Загреб на Велики петак, 3. априла, известио о доношењу закона којим је тог дана поглавник НДХ створио Аутокефалну хрватску православну цркву. Дан касније, новине су пренеле фотографију поглавника у друштву двојице представника те цркве, свештеника Василија Шурлана из Земуна и Петра Лазића. У Загребу се о овоме плану говорило већ неколико месеци. Бучко наводи да је у току свог путовања из Загреба за Крижевце о томе причао са папским делегатом Марконеом где му је овај рекао да је уверен да је успео да убеди владу да одложи извршење те намере. Међутим, управо у том тренутку, у Загребу се припремао текст поменутог закона иако су делегату Ватикана говорили да та ствар није актуелна. Овде се видело да влада НДХ није искрена према опату Марконеу, који је, како запажа Бучко, прави пријатељ хрватског народа. Са папским визитатором Бучко се сусрео још једном након васкршњих празника, на свом путу за Рим, где му је Марконе рекао да не разуме шта су праве намере хрватске владе и поглавника. Извештавајући даље помиње рушење православних цркава и, како наводи, раније се много причало о томе и одлучено је било да се униште све православне цркве, што је и учињено. Апостолски делегат Марконе је тешко могао да одврати владу од те намере. Док је поглавник уверавао да је спреман да спречи уништавање православних цркава, оне су рушене једна за другом, православни свештеници убијани, а покретна имовина опљачкана: „Però, mentre il Poglavnik sembrava di aversi lasciato convincere di ciò e di esser pronto a impedire la distruzione delle chiese ortodosse, le chiese medesime venivano distrutte l'una dopo l'altra, i preti ortodossi venivano ammazzati, i beni mobili saccheggianti.“⁷³

⁷² ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Parte Prima, Jugoslavia, Pos. 171, Izveštaj episkopa Bučka, (3439/42), Roma, 21. Aprile 1942, ff. 255-256. Опширније о Хрватској православној цркви види у: Вељко Ђ. Ђурић, *Усташе и православље. Хрватска православна црква*, (Београд: Белетра, 1989), 133-235; 246-257. Jure Krišto, *Sukob simbola. Politika vjere i ideologije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, n. d., 245-262.

⁷³ ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Parte Prima, Jugoslavia, Pos. 171, Izveštaj episkopa Bučka, (3439/42), Roma,

Само извршење рушења цркава било је поверено извесном доктору Дујмовићу⁷⁴, човеку од поверења владе и посланику хрватског Сабора. Не зна се тачно какве је директиве добијао, али нема сумње да је политика владе била усмерена на уништење свих православних цркава. Бучко наводи да је католички епископат протествовао код власти против такве одлуке. Чак је и монсињор Шимрак од надлежних тражио одговор на питање да ли треба рушити и оне цркве које су биле католичке и које се налазе на територији горње Хрватске. Одговор надлежних је био да и те цркве треба срушити али са могућношћу да источни католици могу у близини саградити друге цркве. Исти одговор Шимрак је добио и од начелника одељења за култове при Министарству правде фрањевца Радослава Главаша који је на питање да ли ће бити уништени и древни манастири на територији Срема⁷⁵, дао потврдан одговор. Исте идеје око уништења православних храмова пропагирао је и други фрањевац Јуричев⁷⁶, некадашњи студент телогije у Сијени а сада капелан самог поглавника. Како у извештају наводи Бучко, отац Јуричев је једном дошао у Славонију, у Пакрац, древно седиште православног епископа, са намером да лично уништи Саборну православну цркву, али је у томе био спречен: „Il medesimo P. Juričev OFM venne una volta a Pakrazz in Slavonija /antica sede di un Vescovo ortodosso/ con intenzione di distruggere personalmente la chiesa cattedrale ortodossa, ma fu impedito in ciò da un suo confratello in Religione.”⁷⁷

У наставку извештаја наводи да је и монсињор Шимрак успео да спаси неколико православних цркава од уништења као, на пример, древни манастир Лепавину⁷⁸,

21. Aprile 1942, f. 256.

⁷⁴ Др Дујмовић био је загребачки лекар, усташки часник у чину потпуковника и шеф уреда задуженог за рушење православних цркава на територији НДХ. Као посебна институција такве намене са адресом у Прашкој улици у Загребу била је активна од 1941. до априла 1942. године када је затворена. Према истраживањима, током Другог светског рата нигде у Европи није постојала слична институција. Рушење српских православних цркава у НДХ догодило се током јесени и зиме 1941. године, а тачан број цркава СПЦ које су срушене или заузете од стране Римокатоличке цркве никада није утврђен. Помиње се око 450 порушених и 800 оштећених православних храмова. Александар Стојановић, „A Beleaguered Church. The Serbian Orthodox Church in the Independent State of Croatia (NDH) 1941–1945“, *Balkanica XLVIII*, br. 48 (2017), 276, 278.

⁷⁵ У Срему је уништено 16 манастира на Фрушкој гори. Марко Аурелио Ривели, *Нагдбискуј ѿноцида. Монсињор Сѿејинац, Вајћикан и усѿаашка дикѿијашура у Хрвајској 1941–1945*. н. д., 82.

⁷⁶ Дионизије Јуричев био је фрањевац, прочелник Вјерског одсека НДХ, усташки официр, интимни сарадник и дворски капелан Анта Павелића. Вељко Ђ. Бурић, *Прекршићавање Срба у Независној Држави Хрвајској. Прилози за иѿторију верској ѿноцида*, н. д., 55.

⁷⁷ ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Parte Prima, Jugoslavia, Pos. 171, Izveštaj episkopa Bučka, (3439/42), Roma, 21. Aprile 1942, f. 257.

⁷⁸ Српски манастир Лепавина основан је половином XVI века у Хрватској. У току Другог светског рата манастир је доста страдао. По успостављању окупације братство је ухапшено и одведено у логор, а сам манастир предаг је унијатама, чији је парох у том крају био поунијађени Србин Ненад Гавриловић. Био је бомбардован и страшно разорен од стране немачких авиона 1943. године, када је страдала црква, иконостас и конаци. Након рата, овај манастир је обновљен. Душан Кашић, *Српски манастири у Хрвајској и Славонији* (Београд: Српска Патријаршија 1971), 95, 98, 129. За више погледај на странама: 95–139.

где су већ 16. јануара дошли са наредбом да се манастир сруши, али интервенцијом Шимрака од тога се одустало. Два дана касније, 18. јануара, Шимрак је благословио ту цркву и у њој одслужио прву католичку литургију. Тако се било почело и са уништавањем православне цркве у Великој Писаници али је, захваљујући Шимраку, то обустављено. Свете одежде и остала покретна имовина нису могли бити сачувани.⁷⁹ Помиње се да су сељаци и Цигани (Роми) од тих црквених одежди правили себи одећу, и да је у једном селу бик био обучен у свете одежде са циљем да се наруга источној цркви. Такође, из цркве у Лепавини су уклоњене све драгоцености од злата и сребра. Протести католичког епископата против таквог поступања или барем толерисања од стране власти нису били од користи. У међувремену, ситуација се променила јер је доктор Дујмовић био смењен са свих својих функција. Још један „усташа“ фрањевац или бивши фрањевац Еугенио Гујић (помиње се у извештају да је убио преко 2.000 православних) био је погубљен.⁸⁰

Настављајући о Хрватској православној цркви, тачније о закону о њеном устављењу Бучко каже да је у Хрватској постојала јавна тајна да је њен творац био поменути Радослав Главаш, човек од поверења поглавника. Како пише у извештају, помиње се да је сам Главаш преко своје „десне руке“ приморао православног свештеника Василија Шурлана да поднесе захтев за легално оснивање ХПЦ. Већина министара у тадашњој влади, па ни сам министар Пук, нису били обавештени о припремама за оснивање ХПЦ.⁸¹ Чак се наводи да су се и Пук и већина министара противили таквој творевини. Разлози за промену Павелићевог односа према православној цркви различито су тумачени: неки су помињали интервенцију краљице Италије која је и сама била православна Црногорка, а вероватно је и да је та промена уследила под утицајем самог Хитлера. Трећа претпоставка је била да је то учињено у знак освете Ватикану зато што није признао НДХ.⁸² Након проглашења закона о стварању ХПЦ говорило се како је у нову цркву требало да уђу старокатолици и да са собом доведу и

⁷⁹ ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Parte Prima, Jugoslavia, Pos. 171, Izveštaj episkopa Bučka, (3439/42), Roma, 21. Aprile 1942, f. 257.

⁸⁰ ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Parte Prima, Jugoslavia, Pos. 171, Izveštaj episkopa Bučka, (3439/42), Roma, 21. Aprile 1942, ff. 257-258.

⁸¹ Иако у овом извештају стоји овај податак, историографска истраживања су показала да се у стварности супротно догодило. Законску одредбу о ХПЦ одобрио је сам министар правосуђа и богоштовља др Мирко Пук. Вељко Ђ. Ђурић, *Усташе и њихово правослађе. Хрватска православна црква*, н. д., 142.

⁸² ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Parte Prima, Jugoslavia, Pos. 171, Izveštaj episkopa Bučka, (3439/42), Roma, 21. Aprile 1942, ff. 258-259. Као главни разлог стварања ХПЦ од стране НДХ Јуре Кришто наводи да је Павелић желео да смири православно становништво јер би то позитивно утицало на стање у земљи. Пошто се прогонима није постигло много, требало је пронаћи свеже идеје за решење српског питања у НДХ. Јуре Кришто, *Sukob simbola. Politika vjere i ideologije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, н. д., 250. Према мишљењу апостолског визитатора Марконеа, ХПЦ је створена услед проблема са обраћањем православног становништва у НДХ. Увидевши да је немогуће брзо преобраћање шизматика, Павелић је одлучио да створи ХПЦ са једним митрополитом. Вељко Ђ. Ђурић, *Усташе и њихово правослађе. Хрватска православна црква*, н. д., 174.

епскопа за ту цркву – чувеног свештеника Антонија Донковића као и све оне којима више није било места у католичкој цркви. Бучко, као резултат разговора које је обавио са преосвећеним крижевачким каноником др Боићем и др Шимраком, који су, како он каже, добри хрватски родољуби, закључује да није могуће да се стекне чврст суд о горенаведеном. Из разговора обављених са неким свештеницима украјинског порекла, Бучко није желео у овом извештају да се присећа информација које је добио од њих, по којима је прогон источних католика већ био на помолу, без обзира на њихово порекло. По његовом мишљењу, ствари су се одвијале у мање утешном правцу, узимајући у обзир стање у којем се Хрватска налазила и револуцију у њој која још није била достигла свој врхунац.

Коментаришући став православних у вези са стварањем ХПЦ, Бучко извештава да се они православци који су мање-више срећно прошли кроз тежак период свог живота у хрватској држави, према новој цркви понашају резервисано и са правом је посматрају као „творевину политичког карактера“. Из прича које је Бучко чуо наводи да му се чини да су њихови догађаји у протеклој години били заиста застрашујући: „Dai racconti da me risulta ché le loro vicende dell'anno passato erano veramente spaventose.“⁸³

Говори се о стотинама хиљада (више од 200.000) православаца побијених од стране усташа. Било је случајева да су православне цркве нападане током богослужења и да су људи убијани у самим црквама: „Si parla delle centinaia di migliaia (più di 200.000) degli ortodossi ammazzati dagli 'ustascie'. Erano dei casi in cui erano attaccate le chiese ortodosse durante le funzioni liturgiche e nelle stesse chiese veniva ammazzata la gente.“⁸⁴

У једном селу близу Крижеваца, чије је име Бучко био заборавио, у цркви је убијено више од 200 мушкараца: „In un villaggio vicino Crisio, di cui io ho dimenticato il nome, erano ammazzati nella chiesa più di 200 uomini.“⁸⁵

У наставку извештаја овог папског изасланика даље стоји да је већина православних свештеника била убијена, док су остали били протерани у правцу Србије. Владика бањалучки Платон⁸⁶ убијен је и бачен у реку Саву са натписом „прођи до Београда“. Даље помиње да је убијен и православни епископ Плашки⁸⁷. У затвору

⁸³ ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Parte Prima, Jugoslavia, Pos. 171, Izveštaj episkopa Bučka, (3439/42), Roma, 21. Aprile 1942, ff. 260.

⁸⁴ ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Parte Prima, Jugoslavia, Pos. 171, Izveštaj episkopa Bučka, (3439/42), Roma, 21. Aprile 1942, ff. 260-261.

⁸⁵ ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Parte Prima, Jugoslavia, Pos. 171, Izveštaj episkopa Bučka, (3439/42), Roma, 21. Aprile 1942, ff. 261.

⁸⁶ Платон Јовановић (1874-1941) био је српски епископ охридско-битољски а потом епископ бањалучки. Ухапшен и убијен од стране усташа 5. маја 1941. године. Српска православна црква га је прогласила за свештеномученика. Dragoljub Živojinović, Dejan Lučić, *Varvarstvo u ime Hristovo. Prilozi za Magnum Crimen*, (Beograd: Nova knjiga, 1988), 683-685.

⁸⁷ Овде се сигурно мисли на владика горњокарловачког Саву Трлајића, којег су усташе ухапсиле 17. јула 1941. године у Плашком. Пребачен је возом у усташки сабирни логор Госпић где је мучен и

је преминуо православни митрополит загребачки Доситеј⁸⁸, претучен и брутално пребијен: „I preti ortodossi in maggior parte sono stati ammazzati, gli altri pochi son stati cacciati via nella direzione di Serbia. Il Vescovo Platone di Banja Luka ammazzato venne buttato in fiume Sava con l'aggiuntagli iscrizione: 'Passa a Beograd'. È stato ammazzato poi anche il Vescovo ortodosso di Plaški. Il Metropolita ortodosso di Zagabria Dositeo malmenato e battuto con innumerevoli colpi è morto nel carcere.“⁸⁹

Веома жалосна и готово невероватна али истинита чињеница јесте да су у том масакру активно учествовали и поједини католички свештеници у усташким униформама: „Ma ciò è tristissimo e quasi incredibile e quasi incredibile fatto è tuttavia il vero fatto di aver avuta la parte attiva in quella strage qualcuno sacerdoti cattolici nelle uniformi degli 'ustascie“⁹⁰

Надовезујући се на ту чињеницу, Бучко додаје да се поменути велечасни Радослав Главаш у јавности врло често појављивао у усташкој униформи. Враћајући се из Загреба у Рим, папски изасланик је имао прилику да у возу сретне италијанског војног капелана Напуљске бискупије, од кога је чуо приче о страшним стварима које су се дешавале у БиХ у вези са прогоном православаца од стране усташа.

Пошто је претрпео прогон сваке врсте, чувши за проглашење ХПЦ, православно народ се односио са великом резервом према томе. Ако је било какав „успех“ постигнут након проглашења, треба забележити то да сви они који су били приморани да пређу на латински обред више нису ишли у латинске цркве, док као „утешну“ чињеницу треба казати да они који су били преобраћени у источном обреду истрајавају у свом обраћању. Монсињор Бучко констатује да су сви православни у НДХ (пре)срећни што су примили унију. Описујући сам дан литургијске прославе Васкрса у Крижевцима, тачно један дан након проглашења поменутог закона, Бучко каже да је чуо да су на литургији присуствовали не само недавно преобраћени већ и они који нису имали храбрости да напусте право-

понижаван. Последњи пут је виђен 8. августа 1941. године. Неколико дана касније, одведен је са групом заточених Срба из Госпића према Велебиту и од тада му се губи сваки траг. Вероватно је тамо доживео судбину као и десетине хиљада Срба и Јевреја који су бачени у јаме или је чак завршио мученичком смрћу у усташком логору на острву Пагу. Milan Bulajić, *Misija Vatikana u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, II*, (Beograd: Politika, 1992), 754.

⁸⁸ Доситеј Васић (1878–1945) био је српски епископ нишки а потом први митрополит загребачки. По успостављању НДХ ухапшен је од стране усташа 10. априла 1941. године и смештен у затвор загребачке полиције у Петрињској улици. Од последица зостављања умире 13. јануара 1945. године у манастиру Ваведење у Београду где је и сахрањен. Српска православна црква га је због мученичког страдања прогласила светим. Dragoljub Živojinović, Dejan Lučić, *Varvarstvo u ime Hristovo. Prilozi za Magnum Crimen*, n. d., 682–683. Milan Bulajić, *Misija Vatikana u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, II*, n. d., 755–758.

⁸⁹ ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Parte Prima, Jugoslavia, Pos. 171, Izveštaj episkopa Bučka, (3439/42), Roma, 21. Aprile 1942, f. 261.

⁹⁰ ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Parte Prima, Jugoslavia, Pos. 171, Izveštaj episkopa Bučka, (3439/42), Roma, 21. Aprile 1942, f. 261.

славље као и они који су прешли на католичку веру по латинском обреду. Исто тако је и било за Васкрсни понедељак у Лепавини где је била најављена литургија којом је требало да началствује сам Иван Бучко.⁹¹ У наставку је описао и саму прославу годишњице НДХ која је прослављена 10. априла када су мисе служене у црквама свих верских заједница у Загребу. Папски изасланик даље наводи да је морао да примети да није чуо толико оптужби против нижег свештенства колико их је било против фрањеваца под чијом се доминацијом налази цела БиХ. На годишњицу хрватске независности, 10. априла, папски изасланик је, пошто је сматрао прикладним, посетио латинску цркву у Крижевцима и тамо саслуживао на светој миси. Тамо је имао прилику да чује *ad hoc* беседу коју је одржао парох у којој је, како каже, сам Бучко по први пут у животу чуо како у беседи није споменуто ниједном име Исуса Христа, јеванђеља и папе, док је име поглавника поменуто 16 или можда више пута. Сам изасланик је изашао из цркве превише разочаран и није могао, како извештава, да се ослободи мисли о томе да, ако су Хрвати католици слушали такве беседе у свим црквама, онда га уопште и не чуди њихово понашање према сиромашним православцима.⁹² Из свих досадашњих разговора обављених у Крижевцима и у Загребу, папски изасланик признаје да је увек осећао бојазан за будућност епархије у Крижевцима али да се надао да ће све тешкоће бити решене под вођством тадашњег апостолског администратора епархије Јанка Шимрака који је уживао велики ауторитет међу свим Хрватима. У завршетку свог детаљног извештаја, монсињор Бучко говори да је од тамошњег свештенства замољен да преда Светом Оцу јако скромну молбу да се монсињор Шимрак постави што пре за епископа Крижевачке бискупије као једина особа која је у стању да управља судбином епархије у условима тадашњих прилика у НДХ. Исто мишљење је делио и папски делегат Марконе додајући да би то могло да уштеди забринутост хрватске владе у погледу постављања бискупа на упражњене столице. За крај, Бучко пише да је и он спреман да потпише поменуту молбу због тога што је тад, по његовом мишљењу, био повољан тренутак за постизање тог циља. До тад, извештава Бучко, нема помена о неком другом кандидату али је врло могуће да ће хрватска влада покушати да добије од Свете Столице именоване кандидата који је спремнији да проповеда „идолопоклонички култ шефа државе“ као и да дозволи влади да се уплиће у црквене послове до оне тачке у којој само црквене власти треба да одлучују.⁹³

⁹¹ ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Parte Prima, Jugoslavia, Pos. 171, Izveštaj episkopa Bučka, (3439/42), Roma, 21. Aprile 1942, f. 261.

⁹² ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Parte Prima, Jugoslavia, Pos. 171, Izveštaj episkopa Bučka, (3439/42), Roma, 21. Aprile 1942, ff. 262.

⁹³ ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Parte Prima, Jugoslavia, Pos. 171, Izveštaj episkopa Bučka, (3439/42), Roma, 21. Aprile 1942, ff. 262-264.

Именовање крижевачког епископа др Јанка Шимрака 1942. године

Након смрти епископа Дионисија Њарадија, током 1940. године Крижевачка епархија је била упражњена. У вези са тим викар епархије који је већ био стар обратио се папском изасланику Марконеу око попуњавања упражњеног места.⁹⁴ Како је јављено средином октобра 1941. године Државном секретаријату од стране Конгрегације за Источне цркве, одлуком папе Пија XII за апостолског администратора (*Amministratore Apostolico*) *ad nutum Sanctae Sedis* Крижевачке епархије именован је дотадашњи каноник исте епархије монсињор проф. Јован Шимрак.⁹⁵ Вест о именовану за апостолског администратора секретаријат државе Ватикана саопштио је телеграмом упућеном у Загреб са молбом да о томе буду обавештени актуелни викар епархије и загребачки надбискуп.⁹⁶ Делегат Свете Столице у НДХ, опат Марконе је 19. октобра 1942. године известио Јанка Шимрака да га је папа изабрао за апостолског администратора Крижевачке епархије.⁹⁷ Овим актом Крижевачка епархија остала је и даље без свог епископа.

Током рата, питање именовања и постављења нових бискупа на упражњеним бискупским столицама (Мостарска бискупија и Крижевачка епархија) било је јако важно питање јер је Ватикан тиме показао како се у ствари односи према НДХ. Иако Ватикан није *de facto* признао нову државу, односи су постојали и они су желели да то питање реше. Поводом тога долази до сукоба између католичке цркве и НДХ јер је Павелић сматрао да је Света Столица дужна тражити његово допуштење на свако именовање бискупа.⁹⁸ Према канонском праву, како наводи Ottaviani, један од најбољих стручњака за црквено право у својој књизи *Institutiones iuris publici ecclesiastici*, право именовања бискупа припада искључиво Његовој Светости папи.⁹⁹ Да је именовање бискупа било неочекивано од стране Ватикана видело се касније из разговора између Павелићевог представника при Светој Столици са ватиканским секретаром за изванредна политичка питања Тардинијем након што су бискупи већ били именовани. Он је известио о овом разговору министра спољних послова НДХ Младена Лорковића писмом од 14. априла 1943. године где је записао: „Споменуо сам питање именовања новог ђаковачког бискупа... одговорио је да Ватикан има врло лоша ис-

⁹⁴ ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Parte Prima, Jugoslavia, Pos. 171, Izveštaj opata Markonea, n. 30/41 (7428/41), Zagabria, 26, agosto 1941, f. 24.

⁹⁵ ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Parte Prima, Jugoslavia, Pos. 145, Pismo (kopija) monsinjora Arate, n. 274/40 (8057/41), Roma, 16 ottobre 1941, f. 18.

⁹⁶ ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Parte Prima, Jugoslavia, Pos. 145, Telegram monsinjora Montinija, n. 5 (8057/41), Vaticano, 18 ottobre 1941, f. 20.

⁹⁷ Eparhijski vjesnik križevačke biskupije, br. 1, 1942, u: ACO, Ruteni, Crisio, (Križevci), b. 117, pos. 755/48, fasc. I, Stato della diocesi: relazioni, statistiche, sussidi, doc. 16.

⁹⁸ Jure Krišto, *Sukob simbola, Politika vjere i ideologije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, n. d., 80.

⁹⁹ Milan Bulajić, *Misija Vatikana u Nezavisnoj državi Hrvatskoj*, I, (Beograd: Politika, 1992), 648.

куства с именованем бискупа у НДХ... узвратио сам да су прошла именовања дошла одвише неочекивано. Тардини ме је увјеравао, да се Ватикан прије именовања дра Чулеа и дра Шимрака увјерио о безувјетној лојалности њиховој према Хрватској... ја сам му нагласио, да смо се ми на концу конца ипак добро пониели, што је он и признао. Додао је, да је најбоље да се именовање бискупа увијек препусти Ватикану, јер он бира увијек најбоље, што показују небројена искуства“.¹⁰⁰

Представник НДХ при Светој Столици Никола Рушиновић јавља 27. априла 1942. године министру Лорковићу да је сазнао како ће Ватикан именовати нове бискупе: „У Крижевцима ће вероватно сести на бискупску столицу др Шимрак“.¹⁰¹ Већ 11. маја 1942. године кардинал Тисеран префект Конгрегације за Источне цркве извештава државног секретара Маљонеа да је папа одлучио да именује дотадашњег апостолског администратора Крижевачке епархије византијског обреда преузвишеног монсињора Јанка Шимрка¹⁰² за епископа крижевачког.¹⁰³ У наставку се замољава државни секретаријат да пренесе одлуку Његове Светости изасланику Ватикана у Хрватској опату Марконеу како би он, чим добије потврду од новоизабраног епископа, могао да одговори поменутој Конгрегацији.¹⁰⁴ На крају Тисеран је желео да сазна да ли номиновање епископа може да се објави када се од монсињора Шимрака добије сагласност или, пак, државни секретаријат жели најпре неслужбено да обавести хрватску владу. Тисеран упозорава да је главни разлог због којег је папа пожуррио са избором Шимрака за епископа био страх од даљег одлагања јер би то можда довело до тога да хрватска влада постави себи свог кандидата који би за НДХ био прихватљивији.¹⁰⁵ Државни секретар обавестио је одмах опата Марконеа о избору монсињора Шимрака за епископа крижевачког и затражио му да упита монсињора Шимрака да ли прихвата именовање.¹⁰⁶ Папски визитатор Марконе из Загребa враћа телеграм кардиналу Маљонеу са одговором да мон-

¹⁰⁰ Tajni Dokumenti o odnosima Vatikana i ustaške NDH, n. d., 83.

¹⁰¹ Tajni dokumenti o odnosima Vatikana i ustaške NDH, n. d., 81.

¹⁰² Др Јанко Шимрак (1883–1946), био је каноник и архиђакон славонско-далматински, босански и јужносрбијански, заређен 23. 8. 1908. године, кустос Столног каптола Грkokатоличке крижевачке епархије, доктор теологије и коморник Његове Светости папе. По одлуци папе Пија XII, 1940. године именован је за апостолског администратора Крижевачке епархије да би, одлуком истог папе, био изабран и хиротонисан 16. августа 1942. године за епископа крижевачког. Након доласка комуниста на власт, био је ухапшен и затворен. Убрзо по изласку из затвора, 1946. године, умире у Крижевцима. Milan Bulajić, *Misija Vatikana u Nezavisnoj Drzavi Hrvatskoj*, I, n. d., 648. Krunoslav Draganović, *Opći šematizam Katoličke crkve u Jugoslaviji*, n. d., 105. Jure Krišto, *Sukob simbola. Politika vjere i ideologije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, n. d., 217.

¹⁰³ ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Parte Prima, Jugoslavia, Pos. 145, Pismo kardinala Tiserana, n. 274/40 (3790/42), Roma, 11 maggio 1942, f. 15. *Acta Apostolicae Sedis* (AAS) vol. 9 (1942) 299.

¹⁰⁴ ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Parte Prima, Jugoslavia, Pos. 145, Pismo kardinala Tiserana, n. 274/40 (3790/42), Roma, 11 maggio 1942, f. 15.

¹⁰⁵ ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Parte Prima, Jugoslavia, Pos. 145, Pismo kardinala Tiserana, n. 274/40 (3790/42), Roma, 11 maggio 1942, f. 15.

¹⁰⁶ ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Parte Prima, Jugoslavia, Pos. 145, Telegram kardinala Maljonea, n. 10 (3790/42), Vaticano, 19 maggio 1942, f. 13.

сињор Шимрак прихвата избор за епископа крижевачког и да захваљује Светом Оцу: „Monsignor Simrak accetta nomina Vescovo Crisio. Ringrazia Santo Padre... Marcone.“¹⁰⁷

Након овога Државни секретаријат одмах је обавестио Конгрегацију за Источне цркве да, како јавља опат Марконе, монсињор Шимрак прихвата избор и да желе да буду обавештени неколико дана унапред о датуму овог именовања у *Osservatore Romano*.¹⁰⁸ Кардинал Тисеран одговорио је затим Маљонеу о одлуци да ће номиновање епископа крижевачког бити објављено у *Osservatore Romano* 3. јуна.¹⁰⁹ У истом писму, даље, наставља да је уверен да ће опат Марконе имати довољно времена да вербално обавести хрватске власти о номиновању новог епископа.¹¹⁰ Државни секретар Маљоне је 1. јуна 1942. године послао телеграм у којем је Марконеу рекао да ће номиновање епископа бити објављено у *Osservatore Romano* 3. јуна и да он, из љубазности, усмено обавести владу о томе.¹¹¹ Како наводи Рушиновић у својој преписци са Лорковићем, опат Марконе је добио упутства да обавести хрватску владу 24 сата пре именовања о намери папе, да именује бискупе на упражњеним столицама у НДХ.¹¹² Даље Рушиновић каже: „Како је то Марконе учинио није ми познато, ну чујем у овдашњим црквеним круговима, да није сувише спретан, а најмање као дипломат и човјек форме.“¹¹³ Након што је примила вест о именовању два хрватска бискупа (мостарског и крижевачког), влада НДХ је у почетку била погођена чињеницом што претходно није била обавештена или консултована.¹¹⁴

Након донесене одлуке од стране Конгрегације за Источне цркве, било је потребно обавити и свечани чин хиротоније новоизабраног епископа крижевачког. Како је др Шимрак био католик гркоисточног обреда, требало је, дакле, наћи и послати епископа који је припадао истом обреду. У вези са тим, 6. јула 1942. године, кардинал Тисеран пише секретару државе Ватикана да Конгрегација размишља да пошаље у Хрватску монсињора Ивана Бучкам титуларног епископа Кадидјам како би хиротонија Јанка Шимрака, изабраног крижевачког епископам била извршена по обреду новоизабраног епископа: „Dovendosi procedere alla Consacrazione Episcopale di S.E.

¹⁰⁷ ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Parte Prima, Jugoslavia, Pos. 145, Telegram opata Markonea, n. 6 (3859/42), Zagabria, 24 maggio 1942, f. 12.

¹⁰⁸ ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Parte Prima, Jugoslavia, Pos. 145, Pismo Maljonea, n. 3859/42, Vaticano, 27 maggio 1942, f. 11.

¹⁰⁹ ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Parte Prima, Jugoslavia, Pos. 145, Pismo kardinala Tiserana, n. 274/40 (4111/42), Roma, 28 maggio 1942, f. 9.

¹¹⁰ ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Parte Prima, Jugoslavia, Pos. 145, Pismo kardinala Tiserana, n. 274/40 (4111/42), Roma, 28 maggio 1942, f. 9.

¹¹¹ ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Parte Prima, Jugoslavia, Pos. 145, Telegram kardinala Maljonea, n. 12 (4111/42), Vaticano, 1. giugno 1942, f. 7.

¹¹² Tajni dokumenti o odnosima Vatikana i ustaške NDH, n. d., 83.

¹¹³ Исто, 83.

¹¹⁴ ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Parte Prima, Jugoslavia, Pos. 189, Pismo nadbiskupa Stepinca, n. 149 (4190/42), Zagabria, 6 giugno 1942, f. 24.

Rev.ma Mgr. Giovanni Simrak, Vescovo eletto di Criso... questo S. Dicastero penserebbe di mandare in Croazia l'Ecc.mo Mgr. Giovanni Bučko, Vescovo tit. di Cadi... così che le Consacrazioni episcopali stesse possano avvenire entrambe secondo il rito degli eletti.¹¹⁵

У документу даље наставља да је упитно да ли ће монсињор Бучко, ако отпутује за Хрватску, имати на располагању два епископа источног обреда која би му саслуживала приликом хиротоније. Стога је било неопходно да римски понтифекс власти да поменута епископска хиротонија може бити обављена од стране једног епископа било ког обреда у случају немогућности присуства другог епископа који је истог обреда као номиновани епископ Шимрак.¹¹⁶ У одговору на ово писмо из државног секретаријата кардиналу Тисерану јавља се да је папа одобрио да господин Шимрак може примити епископско посвећење од било ког епископа византијског или другог обреда уз саслуживање друга два епископа било ког обреда.¹¹⁷

Сам избор и именовање нових бискупа није извршено само без сагласности владе Краљевине Југославије, са којом је Ватикан одржавао дипломатске односе, већ и поред њеног протеста тако да је овим чином дата је нова потврда католичког легитимитета НДХ као нове државе.¹¹⁸

Други извештај из 25. септембра 1942. године

Пошто је завршио своје друго путовање у Крижевце због хиротоније новоименованог епископа крижевачког Јанка Шимрака, монсињор Иван Бучко дозвољава себи да поднесе извештај у коме ће изразити запажања о актуелним неутешним условима у којима се одвија католички живот у Независној Држави Хрватској.

Свој други извештај започиње скоро идентично као и први, давањем општих информација о свом другом доласку у Загреб. Наводи да је у Загреб стигао авионом 1. августа и да је био изненађен кад је сазнао од секретара¹¹⁹ апостолског визитатора да папске буле још нису послате из Рима за Загреб, па је због тога сама епископска хиротонија заказана за 9. август морала бити померена за 16. август. Хиротонија новог епископа Крижевачке епархије Јанка Шимрака обављена је у недељу, 16. августа, у

¹¹⁵ ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Jugoslavia, Parte Prima, Pos. 145, Pismo kardinala Tiserana, n. 2900/28, (4157/42), Roma, 6. giugno 1942, f. 3.

¹¹⁶ ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Jugoslavia, Parte Prima, Pos. 145, Pismo kardinala Tiserana, n. 2900/28, (4157/42), Roma, 6. giugno 1942, f. 3.

¹¹⁷ ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Jugoslavia, Parte Prima, Pos. 145, Pismo kardinala Maljonea, n. 4157/42, Vaticano, 9. giugno 1942, f. 4.

¹¹⁸ Сима Симић, *Ватикан у Југославије*, н. д., 58.

¹¹⁹ Ђузепе Кармело Масући (*Giuseppe Carmello Massuci*, 1906–1964) био је бенедиктински монах из абатије Монтевергине у Италији, доктор црквеног права и лични секретар апостолског визитатора у Загребу Ђузепеа Марконеа током његове мисије у НДХ. Milan Bulajić, *Misija Vatikana u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, I, n. d., 517. Сима Симић, *Ватикан у Југославије*, н. д., 126–128.

крижевачкој катедрали, за време понтификалне литургије од стране епископа Ивана Бучка, уз саслуживање двојице латинских бискупа: надбискупа загребачког Алојзија Степинца и његовог викара Франческа Салис Севиса, док је са трона присуствовао апостолски изасланик у Загребу Ђузепе Марконе у пратњи свог секретара бенедиктинског свештеника. У последњем тренутку, на свечаност је неочекивано стигао и државни секретар инжењер Иван (Иво) Булић. Како се даље описује у извештају, сама црква у Крижевцима била је препуна народа, посебно православних *новообраћених*, који су дошли из села Лепавине. Након хиротоније, на молбу Шимрака, еп. Бучко је остао још две недеље у Крижевцима и, како он записује, боравак у НДХ у тадашњим условима је био све само не задовољство. Наводи да није могао да посети неке украјинске жупе у Босни, Срему и Славонији због побуне која се ширила међу становницима хрватске државе, па тако због удаљености до које су стигли партизани више ни села око Загреба нису била сигурна. У вези са тим, Бучко даје информације да су неколико дана пре његовог доласка у Хрватску партизани убили младог украјинског свештеника Александра Власова који је био парох у Дишнику; затим, да су на сам дан посвећења Јанка Шимрака за епископа партизани изненада напали његово родно место Шимраки и тамо масакрирали двојицу његових сестрића, као и да су напали женски манастир у Сошицама. И тако, скоро сваки дан се саопштавала нека тужна вест. Као разлог због којег се задржао у Крижевцима Бучко наводи да је морао са собом да понесе неке од списа Јанка Шимрака за Свету Конгрегацију који још нису били припремљени. Један од тих списа односио се на именовање наследника Шимрака на месту каноника епархије које је било изузетно хитно.¹²⁰ У међувремену, током боравка у Крижевцима, Бучко је присуствовао и тродневним духовним вежбама епархијског свештенства, од 18. до 21. августа, где је било присутно укупно 34 свештеника од којих 27 украјинског порекла, међу којима је било и много његових бивших ученика. Како наводи у извештају, Бучко је пре и после тих духовних вежби могао опширно да разговара за свештенством о условима пастирског рада у различитим крајевима Хрватске и тако добије прецизније информације о тадашњем актуелном стању у НДХ.

Напустио је Крижевце 29. августа али је два дана у Загребу чекао на слободно место у авиону за повратак. У Загребу се сусрео са папским визитатором са којим је водио дуг разговор о недавним догађајима као и о положају Католичке цркве у НДХ. Истог дана се сусрео и са неколико украјинских интелектуалаца, а тако и са „украјинским представништвом“ незванично акредитованом код Павелићеве владе. У међувремену, имао је и прилику да поразговара и са министарским саветником за веру да би, након његових информација које су само потврдиле Бучкове песимистич-

¹²⁰ ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Parte Prima, Jugoslavia, Pos. 195, Izveštaj episkopa Bučka, (7629/42), Roma, 25. Settembre 1942, f. 197. *Католички листи* од 27. 8. 1942. године објавио је вест поводом хиротоније Јанка Шимрака да је у Крижевцима присуствовао папски легат у НДХ преузвишени опат Марконе са својим тајником. Ту се наводи као датум хиротоније 18. август 1942, док у Бучковом извештају стоји 16. август 1942. Сима Симић, *Ватикан и ројив Југославије*, н. д., 92.

ке утиске, напустио Хрватску 31. августа. Пре одласка за Рим, еп. Бучко напомиње укратко да је имао прилику и да посети поглавника али је, како наводи, након размишљања о свему што је видео и чуо током боравка у НДХ, сматрао да је прикладније да лиши себе тог „задовољства“. Оно што Бучко наглашава у извештају је да на његове песимистичке утиске није утицао ниједан непријатељ Хрватске нити је он икада са њима разговарао, јер сви са којима се сусретао били су хрватски родољуби или Украјинци, искрени пријатељи хрватске независности.¹²¹

У свом прошлом извештају од 21. априла, Бучко је изнео своја запажања о условима у којима се налазила Католичка црква у НДХ а посебно она византијског обреда у Крижевцима и да је сада, скоро након пет месеци, могао да констатује да се, нажалост, тужни услови поменути у првом извештају и даље погоршавају. У продужетку овога Бучко је говорио генерално о унутрашњем и спољашњем миру у држави који је неопходан за напредак сваке нације па и цркве и да зато тај мир треба високо ценити и трудити се да се сачува. Он коментарише да хрватско свештенство није било у стању да сачува земљу од губитка спољашњег мира тиме што је држава као ратна творевина била принуђена да уђе у огроман ратни сукоб. Саму државу неки добри Хрвати су прогласили проклетом због злочиначких радњи које вичу против неба, и кривицу за такво стање не приписују само властима и усташама већ и хрватској цркви која је преко свог свештенства била превише снисходљива према ономе што је власт захтевала, толеришући и активно учешће многих свештеника у злочиначким акцијама власти према „непријатељима“. Такве акције сада имају страшне последице у виду огромног увећавања броја побуњеника. Епископ Бучко наводи да би његов садашњи извештај био предугачак ако би покушао чињеницама да илуструје оптужбе против хрватског свештенства о којима ће нешто казати у последњем поглављу овог извештаја. Надовезујући се одмах на то, помиње да је од својих доушника и свештеника (на пример од двојице каноника Ђаковачке бискупије) чуо многе чињенице које потврђују оптужбе да је велики део хрватског клира дискредитовао Католичку цркву која није испунила миротворну мисију цркве међу хрватским становништвом. Каже се да је хрватско свештенство могло временом да барем ограничи ако не елиминира све окружности према непријатељима државе, зато што су због блиске сарадње са владом и са усташама били у стању да утичу на њих. Уместо тога, један део свештенства, у којем преовлађују оци фрањевци, следећи принципе претераног национализма, што, како каже Бучко, није ништа друго него страшна искључивост одвојена од хришћанских принципа, пасивно се понашао према злочиначким поступцима од стране власти, не критикујући их већ јавно одобравајући као поступке учињене из љубави према домовини.¹²²

¹²¹ ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Parte Prima, Jugoslavia, Pos. 195, Izveštaj episkopa Bučka, (7629/42), Roma, 25. Settembre 1942, f. 198.

¹²² ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Parte Prima, Jugoslavia, Pos. 195, Izveštaj episkopa Bučka, (7629/42), Roma, 25. Settembre 1942, ff. 198-199.

Уз такво одобрење католичког клира, Бучко даље извештава да је власт наставља ла своју немилосрдну политику репресије, узнемиравања, угњетавања и масакра, концентрациони логори су насељени преосталим Србима и Јеврејима, стрељачки водови немилосрдно обављају свој језиви задатак: „Avendo una tale approvazione da parte del clero cattolico il governo prosegue la di lui politica spietata di repressioni, di angherie, di sopraffazioni e di massacri, i campi di concentramento si popolano dai rimasugli dei Serbi e degli ebrei, i plotoni di esecuzione senza tregua assolvono il loro macabro compito.“¹²³

Бучко овде помиње да мисли на оне који су остали након страшног масакра 1941. године, у коме је, по изричитој наредби поглавника, требало да буде масакрирано око милион Срба: „Dico: rimasugli cioè quei che son rimasti dopo quella terribile strage dell’anno passato in cui dietro l’ordine espresso del Poglavnik dovrebbe esser stato massacrato circa un milione dei Serbi.“¹²⁴

Немилосрдне усташе, не могавши да се ослободе жеђи за крвљу од самог почетка хрватске самосталности (природно жељни и имовине Јевреја и Срба), уместо да се боре против правих устаника сакривених по шумама, они „нањуше“ неку заверу међу мирним становништвом, посебно међу православним сељацима, чак и онима који су већ примили католичку веру задржавајући свој завичајни источни обред, оптуже их за сарадњу са партизанима и тако заустављају читаве породице и депортују их на друга места ко зна где. Бучко извештава да је он лично са прозора своје собе из владичанског двора у Крижевцима имао прилику да посматра редове тих породица које се вуку ка местима депортације: „Dalla finestra della mia camera nel palazzo vescovile in Crisio ho avuta l’occasione di osservare le schiere di quelle famiglie trascinate verso i luoghi di deportazione.“¹²⁵

Описује да су те породице морале да напусте све у току сезоне жетве. Мушкарци су били оковани, по тројица заједно, а жене са децом и нешто покретне имовине стављене су у вагоне у пратњи усташа са причвршћеним бајонетима: „I maschi erano incatenati a tre persone insieme, mentre le donne con i bambini e con alcuni beni mobili erano collocate sui carri, tutto ciò scortato dagli ‘ustascie’ con le baionette innastate. Queste famiglie dovevano lasciare tutto, e vi era la stagione della messe.“¹²⁶

Међутим, нису увек усташе могле да изненаде све људе, поготову не мушкарце који су, да би избегли затварање по логорима (који су људима већ били познати), бежали и сакривали се по шумама. Покушавајући да побегну од руку усташа ризиковали су да буду регрутовани од стране партизана, а то би значило веће шансе да

¹²³ ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Parte Prima, Jugoslavia, Pos. 195, Izveštaj episkopa Bučka, (7629/42), Roma, 25. Settembre 1942, f. 199.

¹²⁴ ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Parte Prima, Jugoslavia, Pos. 195, Izveštaj episkopa Bučka, (7629/42), Roma, 25. Settembre 1942, ff. 199-200.

¹²⁵ ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Parte Prima, Jugoslavia, Pos. 195, Izveštaj episkopa Bučka, (7629/42), Roma, 25. Settembre 1942, f. 200.

¹²⁶ ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Parte Prima, Jugoslavia, Pos. 195, Izveštaj episkopa Bučka, (7629/42), Roma, 25. Settembre 1942, f. 200.

сачувају свој живот. Тако су се редови партизана и четника стално увећавали. Други су, наиме, знајући намере усташа (да их заробе и протерају у концентрационе логоре), бежали на време и налазили уточиште у бискупском двору Јанка Шимрака. Једна од њих је била Невинка Гавриловић, сестра унијатског свештеника Ненада Гавриловића¹²⁷, администратора жупе у Лепавини.¹²⁸ Његовог оца, који је био православац, усташе су стрељале без икаквог суђења. Нико не зна који су мотиви нагонили власт да наставља такву политику према православцима и онима који су недавно примили католичку веру који су, како пише Бучко, „мирни грађани од којих не постоји апсолутно никаква опасност од побуна.“ Међутим, власт је таквом политиком терала те исте грађане да се придруже побуњеницима. Извештава даље да у том тренутку на територији Хрватске постоје две врсте устаника од којих су једну групу чинили српски националисти звани четници (ЈВУО) и друга коју су чинили комунисти звани партизани.¹²⁹

У даљем извештају Бучко наводи да се и у самом врху НДХ расправљало под чији протекторат држава треба да се стави. Кватерник је био за протекторат Немачке, док је само Павелић био за италијански. Бучко сазнаје од својих доушника да је цео хрватски народ био уједињен са жељом Кватерника док је у последње време према Италијанима нарасла мржња. То потврђује и опат Марконе који је искрено признао Бучку да му је често било непријатно да слуша те изразе мржње према Италијанима. Даље, кратко само помиње да је у НДХ дошао немачки генерал Лер који је са својим ескадрилама немилосрдно бомбардовао наводна побуњеничка места.¹³⁰

У даљем извештају епископ се осврнуо и на прогоне Јевреја наводећи да је у време његовог последњег боравака у НДХ започео нов а можда и последњи талас прогона или, боље речено, истребљења Јевреја: „Ecco anche nel tempo del mio ultimo soggiorno è cominciata una nuova ondata, forse ultima e finale, della persecuzione o piuttosto della sterminazione degli ebrei.“¹³¹

¹²⁷ За жупника у Малом и Великом Поганцу постављен је био Ненад Гавриловић, Србин, родом из Глине, који је прешао на гркокатоличку вероисповест. Он је преузео и парохију у Болфану с филијалом у Чуковцу. Убијен је од стране партизана 13. децембра 1944. године. Филип Шкиљан, *Покајољичавање Срба. Прекршћавања на подручју Зајредачке надбискупије између 1941. и 1945. године*, н. д., 88.

¹²⁸ ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Parte Prima, Jugoslavia, Pos. 195, Izveštaj episkopa Bučka, (7629/42), Roma, 25. Settembre 1942, f. 200. У свом извештају из болнице у Загребу, Шимрак је, уочи смрти, записао следеће: „Чињеница је да су ме тисуће православних верника молиле и заклињале, да их примим у Крижевачку бискупију, јер ће тако бити заштићени од убијања и логора. Да ја тада нисам примио под заштиту тај сиромашни свијет, сигурно би ме данас ради тога прогласили злочинцем, јер нисам хтио свијету помоћи у највећој његовој трагедији.“ Jure Krišto, *Sukob simbola. Politika vjere i ideologije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, n. d., 224.

¹²⁹ ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Parte Prima, Jugoslavia, Pos. 195, Izveštaj episkopa Bučka, (7629/42), Roma, 25. Settembre 1942, f. 200.

¹³⁰ ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Parte Prima, Jugoslavia, Pos. 195, Izveštaj episkopa Bučka, (7629/42), Roma, 25. Settembre 1942, ff. 200-201.

¹³¹ ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Parte Prima, Jugoslavia, Pos. 195, Izveštaj episkopa Bučka, (7629/42), Roma,

Сам положај Јевреја у НДХ је био један од најтрагичнијих поглавља Другог светског рата, када су усташе по антисемитској бруталности и злочину надмашиле и саме нацисте.¹³² Били су ухапшени и депортовани они преостали Јевреји који несумњиво нису били опасни по државу. Наводи да су жене, деца и старци, који су били у болницама, похапшени и депортовани ко зна где. Опште је веровање било, како пише, да су сви стрељани без икаквог суђења. Нису били поштеђени ни они Јевреји који су под југословенским режимом прешли у католичку веру и били активни као добре хрватске патриоте. Сви су они депортовани и вероватно стрељани: „Non venivano risparmiati anche quelli ebrei che si erano convertiti alla fede cattolica sotto il regime jugoslavo ed erano attivi quali buoni patrioti croati. Tutti venivano deportati e probabilmente fucilati.“¹³³

Кружио је и глас да је влада НДХ добила изричиту наредбу из Берлина да у наредних шест месеци на територији Хрватске не сме боравити ниједан Јеврејин: „Correva la voce probabilmente messa in corso dal governo stesso di aversi ricevuto un ordine espresso da Berlino, giusta il quale ordine in corso di sei mesi prossimi... non si dovrà trovare sul territorio dello Stato croato nessun ebreo.“¹³⁴

Главни град Загреб је деловао као да је прочишћен од преосталих Јевреја. Све јеврејске робне куће су биле заплењене и опљачкане од стране усташа: „La stessa capitale di Zagabria sembra di esser stata già epurata dagli ultimi rimasugli ebrei. Tutti quanti grandi magazzini ebraici di Zagabria vennero confiscati, o piuttosto saccheggati dai valorosi ustascie.“¹³⁵

Преузвишени апостолски делегат Марконе, подстицан од државног секретаријата, интервенисао је код поглавника, да му изнесе нека запажања о томе шта се дешавало са Јеврејима, пошто је чуо да су сви Јевреји стрељани у концентрационим логорима. Као одговор на своју интервенцију, поглавник му је саопштио да није тачно да су Јевреји стрељани али да је тачно да су депортовани за Немачку.

У свом даљем извештају осврнуо се и на став штампе према односу између Свете Столице и владе НДХ где се, како наводи, у Загребу наглас говорило да је хрватска влада веровала да је у рату са Ватиканом зато што није била призната

25. Settembre 1942, f. 201.

¹³² Matteo Luigi Napolitano, *Il Secolo di Pio XII. Momenti di storia diplomatica vaticana del Novecento*, (Milano: Editrice Luni, 2023), 329.

¹³³ ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Parte Prima, Jugoslavia, Pos. 195, Izveštaj episkopa Bučka, (7629/42), Roma, 25. Settembre 1942, f. 201.

¹³⁴ ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Parte Prima, Jugoslavia, Pos. 195, Izveštaj episkopa Bučka, (7629/42), Roma, 25. Settembre 1942, f. 201. То потврђује и извештај Марконеа кардиналу Маљонеу из 17. јула 1942. Године, где га извештава да је обавештен да сви Јевреји који живе у хрватској држави морају бити депортовани за Немачку у року од 6 месеци: „Il governo tedesco ha imposto che entro lo spazio di sei mesi tutti gli ebrei residenti nello Stato croato debbono essere trasferiti in Germania.“ Adss, vol. VIII, doc. 431, f. 601.

¹³⁵ ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Parte Prima, Jugoslavia, Pos. 195, Izveštaj episkopa Bučka, (7629/42), Roma, 25. Settembre 1942, f. 201.

као Словачка.¹³⁶ Тај сукоб се могао осетити кроз штампу. Како се ближио дан хиротоније Јанка Шимрака, тражило се да буде објављена вест о томе и да се јавности дају неке опште биографске белешке. Вест о месту и дану саме хиротоније није била објављена. Међутим, три дана након посвећивања Шимрака за епископа, незванични лист *Хрвајтски народ* успео је да објави кратку вест да је у Крижевцима обављено посвећење епископа Шимрака уз помоћ владиног представника који је тим поводом са задовољством могао да отпева своју прву *ai molti anni* за поглавника.¹³⁷

Коментаришући, опет, Хрватску православну цркву, коју је основала хрватска влада у априлу 1941. године, Бучко није имао много тога новог да каже. Помиње православног руског епископа по имену Ермоген¹³⁸, старог 82 године, који је на захтев владе НДХ постављен за поглавара ХПЦ. У недостатку зграде митрополије у Загребу, под покровитељством владе борави у загребачком хотелу Еспланаде. Став православних по питању ове творевине политичког карактера је био исти и посматрали су је и даље са великом резервом.¹³⁹

Посвећујући један део извештаја муслиманима, каже да је хрватска влада непрекидно тражила предмет својих верских симпатија изван Католичке цркве и да га је нашла код хрватских муслимана. Одједном је штампа почела да им се додворава и велича муслимане као да су они, иако фанатични браниоци ислама, увек чували националну свест да су Хрвати и због тога их је требало у новој краљевини сматрати као „најчистију хрватску крв“. Сам поглавник је дословно рекао за њих да они представљају најчистији део хрватског народа и да је у њима национална свест најснажније сачувана.¹⁴⁰ Пошто је, у складу са принципима тадашњег поретка, питање расе било важније од питања хришћанства, а и самим усташама је питање расе било испред хришћанства, влада је одлучила да у престоници сагради велелепну цамију. Како пише у извештају даље, да се не би дуго чекало док се не изгради, одлучено је било да се адаптира већ постојеће здање које се налази у једној од најлепших градских четврти. Бучко каже да, одлазећи из Загреба, није могао да се лиши тог задовољства

¹³⁶ ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Parte Prima, Jugoslavia, Pos. 195, Izveštaj episkopa Bučka, (7629/42), Roma, 25. Settembre 1942, f. 201.

¹³⁷ ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Parte Prima, Jugoslavia, Pos. 195, Izveštaj episkopa Bučka, (7629/42), Roma, 25. Settembre 1942, f. 202.

¹³⁸ Григориј Иванович Максимов (1861–1945), у монаштву Гермоген, био је архиепископ јекатаринославски и новомосковски. Након револуције 1917. године долази у краљевину СХС. Пропашићу Краљевине Југославије 1941. године борави у српском манастиру Хоново. У НДХ законском одредбом 5. априла 1942. године постаје митрополит Хрватске православне цркве са седиштем у Загребу. Као први архијереј ХПЦ устоличен је 7. јуна 1942. године у цркви Светог Преображења у Загребу. После рата, митрополит Гермоген осуђен је на казну смрти и погубљен. Вељко Ђурић, *Усташе и православље. Хрвајтска православна црква*, н. д., 143–144, 146–147, 247. Jozo Tomasevich, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941–1945. Okupacija i kolaboracija*, n. d., 625.

¹³⁹ ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Parte Prima, Jugoslavia, Pos. 195, Izveštaj episkopa Bučka, (7629/42), Roma, 25. Settembre 1942, ff. 202–203.

¹⁴⁰ Vasa Kazimirović, *NDH u svetlu nemačkih dokumenata i dnevnika Gleza Fon Horstenau 1941–1944*, n. d., 106.

да изблиза погледа тај исламски споменик са минаретима високим 42 метра које су у главном граду католичке државе подигли не Турци у време своје дугогодишње доминације, већ сама власт која је себе називала католичком у време обнове древне независне државе уз помоћ Бога.¹⁴¹

На крају извештаја, Иван Бучко опет помиње хрватске фрањевце који су дозволили себи да буду заслепљени претераним национализмом и, заборављајући своју црквену мисију, ставили се у службу хрватске државе. Стога се са правом сматрала корелацијом са оним што се догађало у Хрватској, злочиначке власти против православних, континуирани пораст мржње према Италији и непријатељски однос власти према Светој Столици. То националистичко слепило које уједињује религију и политику изазвало је и мржњу и завист, и надметање и борбу чак и међу католичким клиром. Бучко наводи пример из докумената које поседује Јанко Шимрак: да је латински парох из села Дишник у свом патриотском жару пријавио властима католичког свештеника источног обреда из истог села да је прикривени државни непријатељ. Пре него што су усташе дошле да интервенишу, у село су упали партизани и убили гркокатоличког пароха Александра Власова који је остао са народом док је латински парох побегао. Прави разлог је била љубомора јер је православно становништво приступало са већим поверењем пароху источног обреда него латинском.¹⁴² Помиње и то да је велечасни Радослав Главаш са својим фрањевцима инспирисао поглавника да не призна двојицу епископа које је недавно именovala Света Столица без претходне сагласности хрватске владе. Познато је било и његово грубо понашање према апостолском изасланику, чак и без икаквог поштовања. Приликом одласка у Рим, опат Марконе сматрао је потребним да интервенише код фрањевачке генералне курије у вези са понашањем хрватских фрањеваца али је добио одговор да хрватски фрањевци нису ништа гори од италијанских. На крају свог извештаја, Иван Бучко каже да је уверен да папки делегат Марконе, који је по Бучковом мишљењу био добро информисан о пороцима који су били на снази међу хрватским свештенством, неће пропустити прилику да код неких виших инстанци утиче да се морају предузети веома оштре мере како би се елиминисало зло међу хрватским клиром.¹⁴³

¹⁴¹ ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Parte Prima, Jugoslavia, Pos. 195, Izveštaj episkopa Bučka, (7629/42), Roma, 25. Settembre 1942, f. 203.

¹⁴² ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Parte Prima, Jugoslavia, Pos. 195, Izveštaj episkopa Bučka, (7629/42), Roma, 25. Settembre 1942, ff. 203-204. У селу Дишник православно становништво је прелазило у највећем броју на гркокатоличку вероисповест и поред жеље владе да гркоисточњаци не прелазе на гркокатолички обред. Жупник села Александар Власов је радио на томе да један део православних пређе на гркокатоличку веру али то никако нису желели римокатолички жупници. Тако је Римокатоличка црква покушавала да оцрни Гркокатоличку цркву приказујући их као унијате који нису Хрвати, да су њихови свештеници углавном странци и да ће се православно који су прихватили гркоисточну веру првом приликом када им се укаже прилика вратити на православље. Филип Шкиљан, *Покајноличавање Срба. Прекршћивања на јодручју Зајредачке надбискупије између 1941. и 1945. године*, н. д., 46.

¹⁴³ ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Parte Prima, Jugoslavia, Pos. 195, Izveštaj episkopa Bučka, (7629/42), Roma, 25. Settembre 1942, f. 204.

Резиме

Током Другог светског рата на територији НДХ постојала је Грkokатоличка унијатска црква са седиштем у Крижевцима. Деловање ове цркве, дозвољене од стране власти НДХ, није довољно проучено у историографији. Ова два извештаја ће нам свакако битно помоћи у даљим истраживањима грkokатолицизма на овом подручју. Поред већ постојећих и науци познатих извештаја о прогонима Срба и Јевреја у НДХ, сачињених од стране католичких великодостојника, њима се придружују и два Бучкова извештаја. Током 1942. године, Бучко је два пута у размаку од пет месеци посетио НДХ. У оба извештаја он прво говори о практичним стварима која се тичу функционисања Крижевачке епархије, о оснивању ХПЦ-а, затим прелази на положај православних верника, односно на страдање Срба. У другом извештају се говори и о страдању Јевреја. Бучкови извештаји су општег карактера али се, свакако, на основу њих јасно може извући закључак да се хрватска власт и усташе воде једном ирационалном фанатичном мржњом према Србима и православнима са циљем да затру њихово постојање убијањем људи, покатоличавањем (унијаћењем) и уништавањем њихове материјалне баштине. Помињу се и страдања епископа Српске православне цркве. Иако је грkokатолички епископ Иван Бучко првобитно био послан у НДХ ради практичних ствари, он није могао да прећути ситуацију коју је затекао на терену и морао је да опише догађаје који су били познати. Оба извештаја су, такође, драгоцене због тога што нам употпуњују слику о преломној 1942. години, а пре свега јер нам доносе битне податке о положају и организацији Грkokатоличке цркве у НДХ.

Током 1942. године, тежило се смиривању ситуације на територији Хрватске али је, наравно, настављен прогон, геноцид и злочин. О томе епископ Бучко говори у свом другом извештају: да се ситуација није пуно променила до септембра 1942. године када се вратио након свог другог путовања из Крижеваца. Страховити прогони и небројена убиства припадника српског народа током 1941. године имали су за последицу подизање устанка и српски народ се подигао на оружје. И, док су са једне стране Немци а пре свега Италијани гледали како да смире ситуацију како би избегли распламсавање оружане побуне и отпора, са друге стране влада НДХ је и даље постојано радила на прогону, истребљењу и покатоличавању српског народа тражећи сада нове начине. У том правцу треба и разумети стварање Хрватске православне цркве која је дошла на иницијативу Немачке, како и сам Бучко помиње као једну од опција.

Ова два извештаја значајна су за историографију јер поред сведочанства о прогону Срба и Јевреја говоре и о односима који су владали унутар НДХ и Католичке цркве.

СПИСАК ИЗВОРА И ЛИТЕРАТУРЕ

Необјављени извори

Архивска грађа:

Archivio Storico della Segreteria di Stato – Sezione per i Rapporti con gli Stati e le Organizzazioni Internazionali (ASRS) – Città del Vaticano, Fondo Archivio della Congregazione degli Affari Ecclesiastici Straordinari (AA.EE.SS).

Archivio Apostolico Vaticano (AAV) – Città del Vaticano, Fondo Archivio della Nunziatura Apostolica in Jugoslavia (Arch. Nunz. Jugoslavia).

Archivio del Dicastero per le Chiese Orientali (ACO) – Città del Vaticano, Ruteni.

Објављени извори:

Acta Apostolicae Sedis.

Actes et documents du Saint Siège relatifs à la période de la Seconde Guerre Mondiale.

Tajni dokumenti o odnosima Vatikana i ustaške NDH, Zagreb, 1952.

Литература:

Димић, Љубодраг и Никола Жутић. *Алојзије Стейинац: држава, црква, нагдискуй: 1934-1941*. Београд: Филип Вишњић, 2017.

Ђурић, Ђ. Вељко. *Прекршћавање Срба у Независној Држави Хрвајској. Прилози за историју верској ѱеноцида*. Београд: Алфа, 1991.

Ђурић, Ђ. Вељко. *Усташе и ѱравославље, Хрвајска ѱравославна црква*. Београд: Белетра, 1989.

Екмечић, Милорад. *Сћварање Јуѱославије 1790-1918, 2*. Београд: Просвета, 1989.

Ерцег, Р. Вид. „Приказ пет докумената – извештаја монсињора Ђузепеа Рамиреа Марконеа из 1941. године“. *Годишњак за истраживање ѱеноцида*, XIV, бр. 1 (2022), 149-164.

Кашић, Душан. *Срѱски манастири у Хрвајској и Славонији*. Београд: Српска Патријаршија 1971.

Лукић, Божидар. *Вероисповести у Краљевини Срба, Хрваѱа и Словенаца, књига 1*. Београд: Штампарија Св. Сава, 1923.

Новак, Виктор. *Magnit Crimen, Пола вијека клерикализма у Хрвајској, II*. Београд: Catena Mundi, 2022.

Поповић, Радомир. *Појмовник црквене историје*. Београд: Нови Сад: Артпринт, 2007.

Ракић, Предраг. *Сћварокаѱиоличка црква у Јуѱославији до ѱочейка Друѱој свеѱској раѱа*. Београд: Хришћанска мисао, 2008.

Ривели Аурелио, Марко. *Нагдискуй ѱеноцида. Монсињор Стейинац, Ваѱикан и усташка дикѱатура у Хрвајској 1941-1945*. Београд: Јасен, 2018.

Симић, Сима. *Вайи́кан йро́йив Јујославије*. Београд: Култура, 1990.

Симић, Сима. *Прекри́тавање Срба за време Дру́гој свети́ској ра́тиа*. Београд: Култура, 1990.

Стојановић, Александар. „A Beleaguered Church. The Serbian Orthodox Church in the Independent State of Croatia (NDH) 1941-1945“, *Balkanica*, XLVIII, br. 48 (2017), 269-287.

Шкиљан, Филип. Показоличавање Срба. Прекрштавања на подручју Загребачке над-бискупије између 1941. и 1945. Књига 1. Нови Сад – Архив Војводине: Copyright, 2022.

Blazejowskyj, Dmitro. *Ucrainian Catholic clergy in diaspora 1751-1988. Annotated list of priests who served outside of Ukraine* vol. 2. Rome: Univ. S. Clement, 1988.

Bulajić, Milan. *Misija Vatikana u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, I*. Beograd: Politika 1992.

Bulajić, Milan. *Misija Vatikana u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, II*. Beograd: Politika 1992.

Croce, M. Giuseppe. „Alle origini della Congregazione Orientale e del Pontificio Istituto Orientale. Il contributo di Mons. Louis Petit.“, у: *The Pontifical Oriental Institute: the First Seventy-five years 1917-1992*. edited by Edward G. Farrugia, SJ, 147-223. Roma: Orientalia Christiana, 1993.

De Marchi, Giuseppe. *Le Nunziature Apostoliche dal 1800 al 1956*. Roma: Edizioni di Storia e Letteratura, 1957.

Draganović, Krunoslav. *Opći šematizam katoličke crkve u Jugoslaviji*. Sarajevo: Nova Tiscara 1939.

Džudžar, Giorgio. „La Chiesa cattolica di rito bizantino-slavo in Jugoslavia. Studio storico-giuridico“. Doktorska disertacija, Pontificio Istituto Orientale Roma, Facoltà Diritto Canonico Orientale, 1986.

Elli, Alberto. *Breve storia delle Chiese cattoliche orientali*. Milano: Edizioni Terra Santa, 2017.

Fouilloux, Étienne. *Eugène, cardinal Tisserant (1884-1972): une biographie*. Paris: Desclée de Brouwer, 2011.

Hološnjaj, Boris. „I ruteni della diocesi di Križevci.“, у: *Fede e martirio. Le Chiese Orientali cattoliche nell'Europa del Novecento (Atti del Convegno di storia ecclesiastica contemporanea, Città del Vaticano, 22-24 ottobre 1998)*, cura di Gianpaolo Rigotti, 189-198. Vaticano: Copyright – Libreria Editrice Vaticana, 2003.

Horstenau, Fon Glez. *Između Hitlera i Pavelića*. Novi Sad: Pravoslavna reč; Beograd: More, 2013.

Kazimirović, Vasa. *NDH u svetlu nemačkih dokumenata i dnevnika Gleza Fon Horstenau 1941-1944*. Beograd: Nova knjiga, 1987.

Krišto, Jure. *Sukob simbola. Politika vjere i ideologije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*. Zagreb: Naknadni zavod Globus, 2001.

Kudelić, Zlatko. *Marčanska biskupija. Habsburgovci, pravoslavlje i crkvena unija u Hrvatsko-slavonskoj vojnoj krajini 1611-1755*. Zagreb: Hrvatski Institut za povijest, 2007.

Miholek, Mislav. *Hrvatska starokatolička crkva između Zagreba i Beograda, povijest od 1923. do 1941*. Zарре6: Durieux, 2022.

Mužić, Ivan. *Katolička crkva i Stepinac*. Split: Marjan Tisak, 2003.

Napolitano, Luigi Matteo. *Il Secolo di Pio XII. Momenti di storia diplomatica vaticana del Novecento*. Milano: Editrice Luni, 2023.

Opći šematizam Katoličke crkve u Jugoslaviji. Cerkev V Jugoslaviji 1974. Zagreb: Biskupska Konferencija Jugoslavije, 1975.

Rigotti, Gianpaolo (ur.). *Oriente Cattolico, I*. Vaticano: Valore Italiano, 2017.

Rigotti, Gianpaolo. „L'archivio della Congregazione per le Chiese Orientali: dalla Costituzione apostolica *Romani Pontifices* (1862) alla morte del card. Gabriele Acacio Coussa (1962)”, y: Fede e martirio. Le Chiese orientali cattoliche nell'Europa del Novecento (Atti del Convegno di storia ecclesiastica contemporanea, Città del Vaticano, 22-24 ottobre 1998), cura di Gianpaolo Rigotti, 247-295. Vaticano: Copyright – Libreria Editrice Vaticana, 2003.

Salmič, Igor. *Al di là di ogni pregiudizio. Le trattative per il concordato tra la Santa Sede e il Regno dei Serbi, Croati e Sloveni / Jugoslavia e la mancata ratifica 1922-1938*. Roma: Gregorian – Biblical Press, 2015.

Tomasevich, Jozo. *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941-1945. Okupacija i kolaboracija*. Zagreb: Europapress holding, 2010.

Valente, Massimiliano. *Diplomazia Pontificia e Regno dei Serbi, Croati e Sloveni 1918-1929*. Split: Filozofski fakultet u Splitu, 2012.

Živojinović Dragoljub, Dejan Lučić. *Varvarstvo u ime Hristovo. Prilozi za Magnum Crimen*. Beograd: Nova knjiga, 1988.

Živojinović R. Dragoljub. *Vatikan, Katolička crkva i jugoslovenska vlast 1941-1958*. Beograd: Službeni glasnik, 2007.

Živojinović R. Dragoljub. *Vatikan, Srbija i stvaranje jugoslovenske države 1914-1920*. Beograd: Nolit, 1980.

Živojinović, Dragoljub i Dejan Lučić, *Varvarstvo u ime Hristovo: prilozi za Magnum Crimen*, 2. Zrenjanin: Ekopres, 2001.

Интернет извори:

Назарко, Иринеј. Архиепископ Иван Бучко (1891-1974). https://shron1.chtyvo.org.ua/Nazarko_Irynei/Arkhyiepyskop_Ivan_Buchko_18911974.pdf. Датум приступа 5. 05. 2024.

<https://www.catholic-hierarchy.org/bishop/bbucko.html>. Датум приступа 5. 05. 2024.

Штампа:

L'Osservatore Romano, lunedì-martedì 21-22 Ottobre 1929.

Vid R. Erceg, Doctoral candidate
The Pontifical Oriental Institut
vid.erceg@gmail.com

Summary

TWO REPORTS BY GREEK CATHOLIC BISHOP IVAN BUCHKO ON THE POLITICAL AND RELIGIOUS SITUATION IN THE NDH AND THE DIOCESE OF KRIŽEVCI FROM 1942.

During the Second World War there was a Greek Catholic Uniate Church with headquarters in Križevci on the territory of the NDH. The activities of this church allowed by the authorities in NDH has not been sufficiently studied in historiography. These two reports will definitely help us significantly in further research into Greek Catholicism in this area. In addition to the already existing reports on the persecution of Serbs and Jews in the NDH, made by Catholic dignitaries, they are joined by two reports by Buchko. During 1942. Buchko visited the NDH twice, five months apart. In both reports, he first talks about practical matters concerning the functioning of the Diocese of Križevci, the establishment of the Croatian Orthodox Church and then moves on to position of the Orthodox, that is, to the suffering of the Serbs. Another report also talks about the suffering of Jews. Reports of Buchko are general nature, but certainly based on them, can clearly draw the conclusion that the Croatian government and the „Ustashes” are driven by an irrational, fanatical hatred of the Serbs and the Orthodox with the aim of ruining their existence by killing people, converting them to Catholicism and destroying their material heritage. The martyrdom of the bishop of the Serbian Orthodox Church is also mentioned. Although the Greek Catholic bishop Ivan Buchko was originally sent to the NDH for practical reasons, he could not keep silent about the situation he found on the ground and had to describe the events that were known. Both reports are also valuable because they complete the picture of the turning point in 1942. and above all because they provide us with important information about the position and organization of the Greek Catholic Church in the NDH. During 1942. Efforts were made to calm the situation in the NDH, but of course the persecution, genocide and crime continued. Buchko talks about this in his second report, that the situation did not change much until September 1942. when he returned after his second trip from Križevci. Terrible persecutions and countless murders of members of the Serbian people during 1941. resulted in an uprising and the Serbian people took up arms. Germans and above all Italians were looking at how to calm the situation, in order to avoid the flare – up of armed rebellion and resistance, but the government of the NDH was still steadily working on the persecution, extermination and Catholicization of the Serbian people, now looking for the new ways. In this direction, we should also understand the creation of the Croatian Orthodox Church, which came at the initiative of Germany, as Buchko himself mentions as one of the options. These two reports are important for historiography because, in addition

about the persecution of Serbs and Jews, they also talk about the relations that prevailed within the NDH and the Catholic Church.

Keywords: Congregation for the Eastern Churches, Vatican, NDH, Second World War, Serb genocide, Serbian Orthodox Church, Križevci, Jews, Ivan Buchko, Greek Catholics, reports.

Nataša Mataušić

muzejska savjetnica, doktorica povijesnih znanosti

mob: 00385997024506

E-mail: nmatausic@gmail.com

LIJEČNIK ANTUN NAJŽAR, ZLOČINAC ILI SPASITELJ SRPSKE DJECE U „PRIHVATILIŠTU ZA DJECU IZBJEGLICA” U SISKU?

Sažetak: Rad se odnosi na jedno konkretno pitanje: da li je liječnik Antun Najžar bio zločinac ili spasitelj srpske djece u „Prihvatilištu za djecu izbjeglica” u Sisku. Povod za pisanje teksta revizionistički su napisali u tisku i stručnim časopisima, sudjelovanje „uglednih gostiju” na opskurnim hrvatskim TV postajama, ali i zaključci konferencije o „Prihvatilištu za djecu izbjeglica u Sisku” koji nastoje prikazati ovo „prihvatilište” kao uljudeno mjesto na kojem se vodila briga o tamo smještenoj srpskoj djeci, a njegovog „nadstojnika i režisera” dr. Antuna Najžara kao spasitelja djece, koji je usprkos svim njegovim zaslugama nepravedno osuđen na smrt. Temeljem izvornih arhivskih dokumenata sa saslušanja mnogobrojnih svjedoka pred komisijama za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača dokazala sam da to nije bilo nikakvo „prihvatilište” već ustaški logor za djecu, te da je njegovog upravitelja dr. Antuna Najžara sustigla zaslužena kazna.

Glavne riječi: ustaški logor, „Prihvatilište za djecu izbjeglica”, Sisak, dr Antun Najžar, Diana Budisavljević, srpska djeca, Komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, revizionizam

Logorski sustav – Sisak

Sisak je grad u Hrvatskoj na obali rijeke Kupe koja nedaleko od grada utječe u Savu. Već prije Drugog svjetskog rata bio je važno prometno središte (za riječni i željeznički saobraćaj) i jedan od najvećih industrijskih gradova u Kraljevini Jugoslaviji. Jedan od najvećih industrijskih postrojenja bio je kompleks tvornica „Teslić i drug” koji se sastojao od tvornica

za proizvodnju rakije, kvasca, likera, ugljične kiseline, boca i šupljeg stakla. Do tvorničkog kompleksa vodio je industrijski željeznički kolosijek. Pred početak Drugog svjetskog rata, a nakon smrti Petra Teslića, pogoni su bili prodani ili ukinuti. Među njima i tvornica za proizvodnju stakla, tzv. „Staklana“ koja je stradala u dvije eksplozije peći (1935. i 1938).¹

Upravo će „Staklana“ u vrijeme Drugog svjetskog rata postati idealno mjesto za smještaj ustaškog sabirnog logora. Logor je započeo s radom 9. srpnja 1942. U njega su bile internirane srpske obitelji iz ratom zahvaćenih područja Banije, Korduna, Moslavine, Slavonije i Kozare, a nakon akcija „čišćenja“ terena. Tu bi se zadržale samo kraće vrijeme. Nakon selekcije za rad sposobnih muškaraca i žena, selekciju koju je obavljao dr. Antun Najžar, sposobni za rad odvedeni su na prisilni rad u zemlje Trećeg Reicha. Njihova djeca, nasilno odvojena od roditelja, bila su ostavljena na „brizi“ hrvatskoj državi. Temeljem hrvatsko-njemačkog sporazuma od 8. svibnja 1941. iz sabirnog logora u Sisku poslano je na prisilni rad 8.223 osoba.²

Ustaški sabirni logor pod zapovjedništvom Ustaške nadzorne službe³ raspušten je 25. siječnja 1943., a 27. siječnja na istom je mjestu uspostavljen logor pod zapovjedništvom njemačkih okupacionih snaga. One ga drže do 17. svibnja 1944. kada ga ponovo preuzimaju ustaške vlasti, a logor prelazi pod nadležnost centralne uprave za sve logore koja se nalazila u Jasenovcu.⁴

Dana 3. kolovoza 1942., nakon dolaska prvog transporta sa srpskom djecom iz ustaških sabirnih logora u Mlaci i Jablancu u Sisku je uspostavljeno „Prihvatilište za djecu izbjeglica“. Bilo je u nadležnosti Ministarstva udružbe (tj. socijalne skrbi) Nezavisne Države Hrvatske (NDH), ali pod stvarnom upravom Ustaške nadzorne službe, zadužene za sve logore u NDH. Za upravitelja „Prihvatilišta“ postavljen je liječnik Antun Najžar.⁵

¹ Vidi HR-DASK-4, GPS/B-II, 6/9. Situacija Tvornice stakla P. Teslića iz 1930. godine i Situacijski nacrt industrijskog kompleksa P. Teslića s legendama iz ožujka 1939. godine.

² HR-HDA-226, MZU NDH, kut. 15. Prema „Izkazu osoba, koje su angažirane u Njemačku preko Izseleničkog odsjeka iz sabirališta (logora)“ iz sabirnog logora u Sisku tijekom srpnja, dakle, neposredno po završetku operacije „Zapadna Bosna“ i neposredno pred dolazak prvog transporta djece iz logora Stara Gradiška i okolnih sabirnih bilo „angažirano“ 3.892 osoba.

³ Odredbom ministra unutarnjih poslova od 4. svibnja 1941. godine uspostavljeno je Ravnateljstvo za javni red i sigurnost (RAVSIGUR) kao redovna redarstvena ustanova u cilju provođenja „jedinствене organizacije i rada svih redarstvenih oblasti Nezavisnoj Državi Hrvatskoj“ i nadzora nad svim policijskim službama. Za ravnatelja RAVSIGURA bio je postavljen Eugen Dido Kvaternik. RAVSIGUR je bio standardna, regularna policija, ali s posve ograničenim pravima. Naime 16. kolovoza 1941. godine osnovana je paralelna ustaška policijska služba Ustaška nadzorna služba (UNS) kao tajna državna policija izgrađena po uzoru na njemački Gestapo (kojoj na čelu također bio Eugen Kvaternik kao ustaški nadzorni povjerenik). Ona je vremenom prerasla u najjaču policijsku ustanovu u NDH. Njezin zadatak i dužnost bio je „spriječavati svaku djelatnost, koja bi ugrožavala slobodu i nezavisnost Nezavisne Države Hrvatske, mir, spokojnost i sigurnost hrvatskog naroda i tekovine oslobodilačke borbe Hrvatskog ustaškog pokreta.“ Vidi u: *Zakoni, zakonske odredbe i naredbe proglašene od 22. kolovoza do 6. rujna 1941., Knjiga V. (svezak 41–50)*, str. 78–80. Isto: *Narodne novine*, od 25. kolovoza 1941. godine, br. 110. U siječnju 1943. UNS je ukinut, a njegove nadležnosti preuzima Glavno ravnateljstvo za javni red i sigurnost.

⁴ O tome vidi više u: Dizdar, Z., „Logori na području sjeverozapadne Hrvatske u toku Drugoga svjetskoga rata 1941–1945. godine“, *Časopis za suvremenu povijest*, sv. 22, br. 1–2 (Zagreb, 1990.), str. 97–98.

⁵ HR-HDA-1234, Konferencija za društvenu aktivnost žena, ZB-KONF-4/383, „Zapisnik o saslušanju

„Prihvatilište za djecu izbjeglica“ u Sisku – ustaški logor za djecu

U srpnju 1942. započela je velika akcija spašavanja srpske djece zatočene u ustaškim sabirnim logorima koju je vodila i organizirala Diana Budisavljević. Njena je akcija među upućenima bila poznata kao „Akcija Diana Budisavljević“.⁶ U prva dva transporta iz logora Stara Gradiška dopremljeno je u Zagreb 1.350 djece, koja su smještena u Dječji dom u Jastrebarskom. U Jastrebarsko je 31. srpnja smješteno još 850 djece iz ustaškog sabirnog logora u Jablancu.⁷ Ona manja i bolesna djeca iz ovog transporta smještena su u Dječji dom na Josipovcu i Zavodu za odgoj gluhonijeme djece u Zagrebu. Akcija preuzimanja djece iz ustaških sabirnih logora se nastavila, ali u Jastrebarskom više nije bilo mjesta. Trebalo je hitno naći novu lokaciju.

Transport 906 djece iz ustaških sabirnih logora u Mlaci i Jablancu zaustavio se na Željezničkom kolodvoru u Sisku 3. kolovoza 1942. godine. Dva teretna vagona s dojenčadi, malom, slabom i bolesnom nastavila su nakon podužeg, bezrazložnog čekanja, put Zagreba. 800 djece ostalo je u Sisku.

Događaje prije dolaska djece u Sisak opisuje dr. Antun Najžar na saslušanju pred Kotarskom komisijom za ratne zločine Sisak u veljači 1946. godine.⁸ Prema Najžaru, krajem srpnja 1942. godine na inicijativu Kamila Breslera⁹ održan je sastanak u Gradskoj vijećnici po pitanju smještaja „djece koja su trebala stignuti u Sisak iz Mlake odnosno iz razni[h] ustaški[h] koncentracioni[h] logora u N.D.H. a koja su djeca bila oteta od roditelja koji su bili u logoru ili su pobijeni ako su (...) (nećitko, op.a.) u njemačku na prisilni rad.“¹⁰ Sastanku su, osim Kamila Breslera kao predstavnika Ministarstva udruge i liječnika An-

Antuna Najžara od 18. februara 1946.“

⁶ Mataušić, N., *Diana Budisavljević zaboravljena heroina Drugog svjetskog rata* (Zagreb, 2020., Beograd, 2021.)

⁷ HR-HDA-1722, Antifašistička fronta žena Hrvatske, AFŽ-log.-23/45, „Popis ratom postradale djece koja su došla odnosno proputovala kroz Zagreb i bila na brizi kod Prihvatne postaje Hrvatskog Crvenog križa“.

⁸ HR-HDA-1234, ZB-KONF-4/383, „Zapisnik o saslušanju Antuna Najžara od 18. februara 1946.“

⁹ Kamilo Bresler, (Mrkonjić Grad, Bosna i Hercegovina, 1901. – Zagreb, 1967.) Iako ga Diana Budisavljević ne uvrštava u krug svojih suradnika, on joj je kroz cijelo vrijeme rata bio najbliži i najvjerniji suradnik na koga se uvijek mogla osloniti i od koga je uvijek tražila savjet za svoja djelovanja sa ciljem spašavanja srpske djece žrtava ustaškog terora. Istinu govoreći da se takva osoba u takvo okrutno i dehumanizirano vrijeme nije nalazila na tako visokom položaju u Ministarstvu udruge i Hrvatskog Crvenog križa njena *Akcija* ne bi nikada prerasla okvire privatne inicijative sa ciljem pomoći srpskim ženama i djeci zatočenim u ustaškim logorima. Kamilo Bresler, učitelj, profesor pedagogije, psihologije i biologije, socijalni radnik i zdravstveni prosvjetitelj, pisac članaka i knjiga iz područja pedagogije i zdravstvene zaštite, osnivač, pokretač i urednik novina i časopisa, pjevačkih i tamburaških društava, prevodilac s njemačkog jezika, redatelj obrazovnih nastavnih filmova i glumac, glazbenik, humanist, socijalist i antifašist bio je osoba bez kojeg akcija spašavanja srpske djece iz ustaških logora ne bi bila moguća ili bi njeni rezultati bili puno skromniji. No usprkos tome, poslije završetka Drugoga svjetskoga rata nije dobio zaslužen priznanje. U vrijeme NDH imao je visoku funkciju u Ministarstvu udruge (socijalne skri), ali nikada nije bio članom ustaškog pokreta, kao uostalom ni komunističke partije.

¹⁰ HR-HDA-1234, ZB-KONF-4/383, „Zapisnik o saslušanju Antuna Najžara od 18. februara 1946.“

tuna Najžara, prisustvovali dr. Niktopolion Nikša Černozubov, nadstojnik Epidemiološkog zavoda u Zagrebu, Ante Dumbović,¹¹ učitelj, Josip Stürmer, gradonačelnik Siska, Roko Faget, „logornik ustaškog logora Sisak”, predsjednica ženske ustaške loze Julijana Šepić i jedan neimenovani djelatnik Hrvatskog Crvenog križa (HCK) iz Zagreba. Za voditelja „dječjeg prihvatilišta” predložen je Najžar, što je Ministarstvo udružbe potvrdilo svojim dekretom dva tjedna kasnije. Njegova je dužnost bila „opskrba, medicina i higijena djece kao i organizacija logora, primanje i otpuštanje liječnika i sestara pomoćnica kao stručnog osoblja (...) voditi brigu o svemu što se događa u logoru s pravom kontroliranja svega rada i poslovanja u logoru.”¹², ali nije smio „kontrolirati rad Dumbovića koji je bio postavljen po ministarstvu udružbe iz Zagreba te je istom bio i izravno podređen na dužnosti vođenja evidencije o broju primljene djece umrle i kolonizirane.”¹³

Na prijedlog gradonačelnika Siska Josipa Stürmera, za smještaj djece određena je nedovršena zgrada „Jugosokola”, tzv. „Sokolana”, Pučka škola u Novom Sisku, te jedna dvorana u samostanu časnih sestara milosrdnica sv. Vinka. Pregledom zgrada (Bresler, Černozubov, Najžar) bilo je utvrđeno da su dvorana u samostanu sestara sv. Vinka (vjerojatno se radi o dvorani u školi časnih sestara pored samostana, op.a.) kao i Pučka škola u Sisku „spodobne da odma prime djecu, dok Sokolana nije zato bila sposobna i bili su potrebni izvjesni opravnici. Na Sokolani je bilo potrebno popraviti jedan dio prozora vrata kao i stubište kao i u prizemlju u dvorani gdje je bio beton postaviti daske (...)”¹⁴ Za predviđene popravke Najžar je dobio od Crvenog križa kredit od 400.000 kuna, a od Ministarstva udružbe još daljnjih 3.000.000 kuna. Dobivenim novcima mogao je raspolagati jedino on. Novac je trebao biti iskorišten za popravak prostorija u kojima su bila smještena djeca, za nabavu lijekova i prehranu djece. No iako je dobio dovoljno novca, sudeći prema kasnijim opisima mjesta gdje su djeca bila smještena, nikakvi radovi na popravku nisu bili izvršeni.

U sva tri transporta 3, 4. i 5. kolovoza iz ustaških sabirnih logora u Mlaki, Jablancu i Košutarici, selima nasilno iseljenog srpskog stanovništva nedaleko od Jasenovca, Diana Budisavljević sa dobrovoljnim sestrama HCK preuzela je 2.956 djece od kojih je 2.000 bilo smješteno u Sisku. Prema „Popisu ratom postradale djece koja su došla odnosno proputovala kroz Zagreb i bila na brizi kod Prihvatne postaje Hrvatskog Crvenog križa”, u Sisak je 4. kolovoza 1942. dopremljen još jedan transport s djecom iz ustaškog logora Stara Gradiška. U njemu je bilo 650 djece koja su dopremljena u pratnji ustaških vojnika.¹⁵ Djelatnik Ministarstva udružbe Mihajlo Komunikicki 8. je kolovoza dopremio još 72 djece iz Prijedora,¹⁶ što bi značilo da je u

¹¹ O Anti Dumboviću vidi: Mataušić, N., „Rad prihvatilišta za djecu izbjeglica u Sisku i djelovanje učitelja Ante Dumbovića”, *Zbornik Janković*, Vol. VI, No. 7 (Bjelovar, 2022.), str. 212–281.

¹² HR-HDA-1234, ZB-KONF-4/383, „Zapisnik o saslušanju Antuna Najžara od 18. februara 1946.”

¹³ Isto.

¹⁴ Isto.

¹⁵ HR-HDA-1722, AFŽ-log.-23/45.

¹⁶ HR-HDA-1722, AFŽ-log.-23/32. Izvod iz izjave Mihajla Komunikickog od 10. listopada 1945. godine. Integralnu verziju Zapisnika donosi Miletić A., u *Koncentracioni logor Jasenovac, Knjiga IV* (Jagodina, 2007.), str. 336–342, pod nazivom „Zapažanja činovnika Ministarstva udružbe NDH Mihajla Komunikickog

logor u Sisak dopremljeno 2.722 djece koju možemo nazivati „kozaračkom“. Ali, broj djece u „Prihvatilištu“ bio je puno veći, jer su i djeca iz ustaškog sabirnog logora u Sisku, nasilno odvojena od svojih roditelja koji su poslani na prisilni rad. bila premještena u „Prihvatilište“ gdje su dijelila istu tragičnu sudbinu kao i tamo dopremljena kozaračka djeca.¹⁷

Djeca su bila razmještena na nekoliko lokacija u gradu: samostanu sestara milosrdnica Družbe sv. Vinka, Pučkoj školi Sisak–Novi, „Sokolani“, skladištu solane „Reiss“, tzv. „Solani“ i Križarskom domu (zgrada Gucci, odmah pored „Sokolane“).

U velikoj dvorani samostana sestara sv. Vinka u Ulici kralja Tomislava bilo je smješteno oko 300 djece, starosti od mjesec dana do tri godine. „Šef“ ovog odjela bio je liječnik Ivan Spitzer¹⁸ iz Zagreba, a kao pomoćnice radile su dvije medicinske sestre iz Zagreba, te dobrovoljna sestra HCK iz Siska. Dvije časne sestre sv. Vinka kuhale su hranu i kraće se vrijeme brinule o djeci. Tu je bilo zaposleno i jedanaest žena iz Siska.

U Pučkoj školi Sisak–Novi bilo je smješteno oko 250 djece (u prizemlju i na prvom katu zgrade škole). Na prvom katu nalazile su se tri prostorije za smještaj djece i ambulanta u kojoj su radile sestre pomoćnice HCK iz Zagreba, te tri liječnika koji su se izmjenjivali u službi. O djeci se brinulo 18 žena iz ustaškog sabirnog logora „Staklana“, a pod nadzorom ustaških vojnika. U prizemlju škole bile su dvije prostorije za dojenčad, „kancelarija-skladište“, centralna kuhinja i praonica rublja. Skladište (ekonomiju) su vodile prvih pet tjedana časne sestre dominikanke iz Zagreba.

U prizemlju „Sokolane“ nalazila se velika sala s pozornicom, na podu koje su bile smještene djeca. Tu se nalazila centralna kuhinja, mala soba za smještaj djece i ambulanta. I ovdje su kao liječnici radili Ivan Spitzer, Lazar Margulies, Leopold Auf i Briški, a pomoćnice su bile časne sestre dominikanke Zagreba (glavna časna sestra Imakulata Klobučar). U kuhinji je bilo zaposleno jedanaest kuharica i čistačica, u sobi s pozornicom dvanaest žena, a u maloj sobi još pet žena, zaposlenica logora. Na prvom katu „Sokolane“ bile su dvije sobe. U većoj sobi bila su smještena djeca, dok je manja soba neko vrijeme služila kao mrtvačnica.¹⁹

od 10. oktobra 1945. O stanju u sistemu koncentracionih logora Jasenovac“. Ova djeca ne nalaze se na „Popisu ratom postradale djece...“.

¹⁷ O broju djece postoje različiti podaci: od 5.607 do 7.513. Prva se brojka navodi u HR-HDA-1722, AFŽ-log. 23/3 i 3a, drugu navodi Lukić, D., *Bili su samo deca* (Beograd, 2000.). Lukić u navedenoj knjizi navodi tri različita podatka o broju djece: 7.313 na str. 156, 7.513 na str. 174 i 6.693 na str. 162. Do brojke od 6.693 djece došao je zbrajanjem 2.722 kozaračke djece s 3.971 djece dopremljene iz ustaškog sabirnog logora u Sisku.

¹⁸ Ivan Spitzer (Zagreb, 1901. – Zagreb, 1950.), specijalist za dječje bolesti, Židov. Od studenog 1941. do svibnja 1942. u domobranstvu kao domobranski liječnik na položaju kod Sanskog mosta. Od svibnja do rujna 1942. vodi privatnu praksu u Zagrebu kao specijalist za dječje bolesti. Dekretom Ministarstva zdravstva postavljen je za liječnika u dječjem logoru u Sisku (samostan sv. Vinka). U drugoj polovini rujna se razbolio i više se nije vraćao na dužnost u Sisak. Po ozdravljenju postavljen je za liječnika u Svetoj Nedjelji, a nakon tri mjeseca premješten je u Karlovac gdje je ostao oko godinu i pol dana. U veljači 1946. na dužnosti je ravnatelja Dječjeg dispanzera u Sisku. Daljnja sudbina nepoznata. Za vrijeme rata, kao Židovi, stradala su tri člana njegove obitelji.

¹⁹ Opširnije o tome vidi u Mataušić, N., *Diana Budisavljević, zaboravljena heroina Drugog svjetskog rata* (Zagreb, 2019.), str. 164–177.

U skladištu solane „Reiss” radilo je šest žena na čišćenju i čuvanju zdravije djece, a u zgradi Križarskog doma (zgrada Gucci) pet žena. U „Popisu osoblja koje je radilo u dječjem logoru Sisak 1942. godine” navode se i imena grobara: Franje Videca i Lazara Poka (upravitelja groblja), mrtvozornika Davida Egića Ekštajna (Ecksteina, op.a.), te raskužitelja Josipa Pećarine.²⁰

Smrtnost djece u „Prihvatilištu za djecu izbjeglica“ u Sisku bila je izuzetno velika. O tome svjedoči „Izveštaj o dječjem prihvatilištu u Sisku” sa prilogom o „pomor(u) djece” koji je Ministarstvu udružbe i Ministarstvu zdravstva 7. rujna 1942. godine uputio nadstojnik „prihvatilišta“ Antun Najžar. Prema prilogu o „pomoru djece” rađenom na temelju „ (...) izkaza Gradskog fizikata u Sisku od 7.VIII. do 31.VIII. 1942.” umrlo je 515 djece. U prostorijama ženskog samostana sv. Vinka 209, u „Sokolani” 141, Školi Sisak–Novi 151, „Solani” tri i u bolnici jedanaestoro djece. U primjedbi na kraju popisa navodi se da je jedno dijete umrlo 6. kolovoza 1942. godine, prilikom transporta djece iz vagona u Raskužnu stanicu (dakle sveukupno 516 djece).²¹ Dva tjedna nakon Najžarovog „Izveštaja”, na adresu Odjela za društveno osiguranje, zaštitu i skrb Ministarstva udružbe stigao je i „Izveštaj o razmještaju djece i brojnom stanju u prihvatilištu na dan 25. rujna 1942. godine“ Ante Dumbovića. Prema njegovom „Izveštaju”, u prihvatilištu je do 25. rujna umrlo 965 djece, od kojih se samo za njih 201 znalo puno ime i prezime. To bi značilo da je u samo dva tjedna umrlo još 161 dijete, više od deset dnevno.²² Dana 17. rujna 1942. pročelnik Odjela društvenog osiguranja, zaštite i skrbi Ministarstva udružbe Salih Kulović²³ poslao je dopis Ministarstvu zdravstva u Zagrebu s molbom da odredi komisiju „koja će na mjestu utvrditi razloge tako velike smrtnosti djece u Dječjem prihvatilištu u Sisku, koje je pod nadzorom ovog Ministarstva (...).”²⁴

²⁰ HR-HDA-1722, AFŽ-log.-23/40, „Popis osoblja koje je radilo u dječjem logoru Sisak 1942. godine.”

²¹ HR-HDA-226, MZU NDH, Glavno ravnateljstvo zdravstva, Broj: 71023-I-2-1942 (61.832), kut. 147. O broju umrle djece također postoje različiti podaci. „Prema knjizi *Žene hrvatske u NOB-i, Knjiga 2* (Zagreb, 1955.), str. 389, „u logoru je do 26. IX. umrlo oko 1.600“, a u listopadu iste godine još „105 novorođenčadi i dojenčadi”, sveukupno 1.705 umrle djece. Ante Dumbović načinio je popis od 1.152 umrle djece, a Dragoje Lukić navodi brojku od 1.601 umrlog djeteta. Opširnije u Mataušić, N., *Diana Budisavljević zaboravljena heroína Drugog svjetskog rata* (Zagreb, 2019.), str. 337–340.

²² MŽG, Beograd, Arhiva, OF Dragoje Lukić, „Ante Dumbović: Izveštaj o razmještaju djece i brojnom stanju u prihvatilištu na dan 25. rujna 1942. godine“.

²³ Salih (Salko) Kulović (Kakanj, BiH, 1901. – Zagreb, 1980.), doktor prava. Ugledni član zagrebačkog muslimanskog društva („Društvo zagrebačkih muslimana“). Član Odbora zaklade za izgradnju džamije. Za vrijeme Drugog svjetskog rata pročelnik Odjela društvenog osiguranja, zaštite i skrbi Ministarstva udružbe (nadređen Kamilu Bresleru, a podređen Lovri Sušiću, ministru). Njegovim zalaganjem donijeta je odredba o udomljavanju djece u obitelji koja je donijela spas velikom broju srpske pravoslavne djece dovedene iz ustaških logora i sabirališta. Dočekaio je djecu iz prvog transporta iz logora Stara Gradiška i otpratio ih do Jastrebarskog. Po dolasku drugog transporta djece, nije mogao suspregnuti suze. (Vidi u: Ogrizović, S., *Zagreb se bori* (Zagreb, 1977.), str. 294. Po završetku rata radi u Zemaljskom uredu za socijalno osiguranje, a od 1955. godine Načelnik je Odjela zdravstvenog osiguranja u Ministarstvu socijalne politike. Godine 1949. odlikovan je Ordenom rada. Umro je u Zagrebu 1980. godine.

²⁴ HR-HDA-226, MZU NDH, Glavno ravnateljstvo zdravstva, Broj: 71023-I-2-1942 (61832), kut. 147.

Temeljem ovog dopisa HCK poslao je u Sisak dobrovoljne sestre HCK Janu Koch²⁵, Veru Luketić i Dragicu Habazin²⁶. Prije odlaska Kamilo Bresler ih je savjetovao da vjeruju jedino Anti Dumboviću, te „da je taj logor t.j. 'prihvatilište za djecu izbjeglica' potpuno u rukama ustaša, da se samo formalno nalazi u kompetenciji 'ministarstva udruže', a inače je u sastavu sabirnog logora.”²⁷

Tom su prilikom sestre obišle Školsku polikliniku smještenu u staroj oronuloj zgradi, u žici i sa zastavom Hrvatskog Crvenog križa. U njoj se nalazilo 160 bolesne, uglavnom male djece, koja su bila zamotana u dronjke i ležala na prljavoj slami, natopljenoj mokraćom i izmetinama. Djeci su društvo pravile jedino muhe, kojih je bilo na tisuće. Uz pomoć zatočenica ustaškog sabirnog logora sestre HCK oribale su pod, unijele svježju slamu, prekrile ih plahnama i dekama „kojih je bilo prepuno skladište, baš kao i suda i žlica... koje je Najžar držao u skladištu.” Obišle su i „Solanu” oko koje je također bila potegnuta žica. „Solana, gola golcata zgrada, sva od betona, neugodno hladna. Na podu ni krpe, ni slame. Zidovi, godinama zasićeni solju, isparuju tešku vlagu, koja grize oči i peče u grlu. U toj hladnoći apatično sjede četiri zatočenice. Premda je već odavno prošlo tri sata poslije podne, djeca još toga dana nisu ništa jela. Bila su puna gnojnih rana i krasta, a svakome djetetu curio je iz uha gnoj. Jadna su djeca neopisivo zaudarala. Njihove oči bile su upaljene i gusto suzile. Plač djeteta jezivo je odjekivao u tim hladnim zidinama... Bilo nam je jasno da djecu treba što prije odvesti iz Siska... mlade su slali u Njemačku na rad, a djecu su prepuštali Crvenom križu. Grozote, koje sam vidjela pri dijelje(nju) roditelja od

²⁵ Jana Koch, r. Fogl (Zagreb, 1905. – Zagreb, 1986.), socijalna radnica i književnica. Početkom rata bila je namještena u Glavnom odboru Crvenog križa kao voditeljica podmlatka. Kao ilegalna aktivistica NOP-a radi na prihvaćanju i smještaju ilegalaca prije njihovog odlaska u partizane, te iz skladišta Crvenog križa izdvaja veće količine lijekova i drugog sanitetskog materijala, odjeće i obuće za zatočenike ustaških logora u Kerestincu i Lepoglavi. Aktivna je i na Prihvatnoj stanici Crvenog križa na zagrebačkom Glavnom kolodvoru gdje surađuje s predstavnicima Rdečeg križa. Dočekuje transporte s deportiranim Slovincima, Srbima koji odlaze na prisilni rad i Židovima, te ih s drugim članovima i članicama HCK okrepljuje čajem i kavom, opskrbljuje hranom, lijekovima, cigaretama, te krijumčari ceduljice s porukama. U srpnju 1942. godine kao dobrovoljna sestra HCK odlazi po djecu u Staru Gradišku (prvi transport djece od 11. srpnja). Ono što je tada vidjela i doživjela najbolje oslikavaju njene riječi: „Još jednom to sve ne bih mogla preživjeti.“ Po dolasku djece u Zagreb sudjeluje u njihovom pranju, raskuživanju, hranjenju, odijevanju i smještaju, opskrbljivala prihvatilišta za djecu u Zagrebu i izvan njega... Iz transporta djece iz logora Stara Gradiška, koji je 17. kolovoza 1942. godine stigao u Zagreb u pratnji ustaških vojnika, uzela je bezimenu desetomjesečnu djevojčicu. Dala joj ime Duška i sigurnost obiteljskog doma. Na poziv HCK u listopadu 1942. godine odlazi sa sestrom Dragicom Habazin u Sisak. Upravo je Koch dovela 8. veljače 1943. godine zadnju grupu od deset djece iz logora u Sisku u Zagreb.

²⁶ Dragica Habazin – „Majka” (Zagreb, 1903. – Zagreb, 1977.) još je jedna neopravdano zaboravljena heroina Drugoga svjetskoga rata. O njezinoj ulozi u akcijama spašavanja djece žrtava rata, bez obzira na njihovu nacionalnu pripadnost, najbolje svjedoči nadimak po kojem je bila poznata: „Majka”. O njenim biografskim podacima, kao uostalom i o mnogim drugim liječnicima i liječnicama, medicinskim sestrama i dobrovoljnim sestrama Crvenog križa, koji su sudjelovali u pružanju medicinske i druge pomoći srpskoj djeci pruzetoj iz logora, naše enciklopedije i biografski leksikoni šute ili su natuknice prilično kratke. Iako nije bila neposredno uključena u krug ljudi koji su se okupljali i djelovali u okviru „Akcije Diana Budisavljević”, bila je kroz gotovo cijelo vrijeme rata, Dianinom najbližom i najvjernijom suradnicom.

²⁷ *Žene Hrvatske u NOB-i*, Knjiga 2 (Zagreb, 1955.), str. 380.

djece, neopisive su. Žene su ludjački vriskale od boli, straha i užasa. Mi smo bili potpuno nemoćni...“²⁸

O stanju u logoru u Sisku dao je 3. rujna 1945. godine izjavu pred Zemaljskom komisijom za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača i Velimir Deželić, mlađi:²⁹

„ ... Najzloglasniji je bio logor u Sisku. Tu je osnovano t. zv. 'prelazna stanica' i 'prihvatilište za djecu izbjeglica', koju je navodno trebalo preseliti iz Bosne u Podravinu. Na oko vrlo humana ustanova, ali za čas se proćulo, da je 'prelazna stanica' – sabirni logor, a 'prihvatilište za djecu izbjeglica' – dječje stratište i grobnica. U tom logoru djecu su silom odvajali od majki, koje su slali na prisilni rad u Njemačku, a njihovu djecu ostavljali u 'dječjem prihvatilištu'. Djecu su tu zatvarali u prostorije zaražene pjegavcem i svim drugim zaraznim bolestima i ostavljali ih tu danima bez hrane i vode, da ovako pomru... Očajno ljutit jednog dana, što mi u Sisku nije uspjelo ništa izvidjeti, otpješačio sam izvan grada posve novom cestom i tu naišao pred nekom većom kućom na nekoliko pripitih ustaša. Zaustavili su me, legitimirali, a kako sam bio srdit zaprijetio sam im da ću se doskora vratiti i službeno ispitati, što se radi u njihovoj 'prelaznoj stanici'. Jedan me je pijani ustaša na to cinički uputio neka se popnem pod krovšte zgrade, pa ću vidjeti 'malu podružnicu prihvatne stanice'... Tu sam na pregrštima strugotina ili slame razasute po tlu, vidio petnaestak posve nagih, obešaćenih lešina djevojčica, koje su se jedva zadjevičile...“³⁰

Nakon uvida u stanje djece u „prihvatilištu“, sestrama je bilo jasno da djecu treba što prije odvesti iz Siska.

Od 22. rujna 1942. započinje preseljenje djece u Zagreb. U devet transporta u Zagreb je dovedeno 2.386 djece.³¹ Smještena su u Zavod za odgoj gluhonijeme djece, Dom za majke

²⁸ HR-HDA-1234., 10.2.1.1. (ZB-KONF-4/371)

²⁹ Velimir Deželić, mlađi, (Beč, 1888. – Zagreb, 1976.) doktor prava, socijalni radnik, književnik i političar, kazališni pisac i redatelj, ravnatelj Društva svetog Jeronima u Zagrebu (1909. – 1940.), antifašist. Kao činovnik Odjela za socijalnu politiku Banovine Hrvatske, po osnivanju NDH prelazi u Ministarstvo udružbe gdje postaje ravnatelj „Odsjeka društvene brojitbe“ (socijalne statistike). Blizak prijatelj Kamila Breslera. U siječnju 1945. godine kratko je vrijeme bio u ustaškom zatvoru (zbog kalendara u kojem nisu bili označeni državni blagdani NDH). Između ostaloga bio je članom Marijine kongregacije i Hrvatskoga katoličkog seniorata. Godine 1950. Prezidijum narodne skupštine FNRJ dodijelio je Deželiću Orden rada III reda (tada su ga dobili i Kamilo Bresler i doktorica Olga Bošnjaković). Njegova knjiga „Kakvi smo bili?: zapisi mojoj unučadi: život zagrebačke obitelji od 1827. do 1953.“ u izdanju družbe Braća Hrvatskog zmaja (2011.), pisana i literarno i znanstveno dragocjen je izvor podataka o mnogim temama hrvatske povijesti, pa tako i razdoblja NDH.

³⁰ HR-HDA-1753, OF Ivan Očak, k-127.

³¹ Prema „Popisu ratom postradale djece...“ u Zagreb je iz Siska od 22. rujna do 8. siječnja 1943. godine bilo upućeno devet grupa djece: 22. rujna 118 djece smještene u Zavod za odgoj gluhonijeme djece, 26. rujna 130 djece smještene u Zavod i na Josipovac, 30. rujna 172 djece smještene u Jeronimsku dvoranu, 11. listopada 550 djece smještene u Zavod i Karitas, 16. listopada 556 djece smještene u Zavod, Karitas i Dječji dom učiteljica, 17. listopada 400 djece smještene u Zavod i na Josipovac, 26. listopada 350 djece smještene u Zavod, te 2. studenog 1942. godine 72 djece smještene u Karitas i Zavod. Djeca koja su 8. siječnja 1943. godine stigla u Zagreb, njih 10, smještena su u Zavod. HR-HDA-1722, AFŽ-log.-8/45. Vidi i „Popis djece otpremljene u Zagreb po sestri Habazin 30.IX.1942.g.“ Na popisu se nalazi 172 djece. HR-HDA-1722, AFŽ-log.-23/18, „Popis djece odvedene sa 'Solane' i iz 'škole' u Zagreb 10.X.1942.g.“ Na popisu se nalazi 156 djece. HR-HDA-1722, AFŽ-log.-23/7.

i djecu na Josipovcu, Dom učiteljica u Kukuljevićevoj ulici, prostorije Karitasa i Jeronimsku dvoranu. Odatle su posredstvom Karitasa bila udomljena u obitelji. Zadnja grupa od desetoro djece stigla je u Zagreb 8. siječnja 1943. godine. S tim danom ukida se „dječje prihvatilište” u Sisku, ali ustaški sabirni logor i dalje je nastavio s radom.

O „prihvatilištu” u Sisku svjedoči i Glaise von Horstenau.³² U listopadu 1942. godine nakon ustaške akcije na sela Crkveni Bok, Stremen i Ivanjski Bok na Baniji, Glaise von Horstenau posjetio je logor u Sisku i navedena sela. U njegovoj pratnji bio je, osim ostalih, i ustaški krilni pobočnik Erich Lisak.³³ Horstenau opisuje: „... Nakon toga otišli smo u koncentracijski logor koji je bio smješten u nekoj tvornici (tvornici stakla „Teslić i drug”, op.a.). Užasne prilike. Malo muškaraca, mnogo žena i djece bez dovoljno odjeće, noću leže na kamenu, ucviljeni su, kukaju i plaču. 'Zapovjednik logora' (dr. Antun Najžar, op.a.) – usprkos kasnijoj Poglavnikovoj povoljnoj ocjeni, običan lupež, ignorirao sam ga, ali sam zato svojoj ustaškoj pratnji rekao: 'U ovakvim prilikama čovjeku dođe da povraća... samo da povraća, moja gospodo.' A ono najstrašnije: dvorana uz čiji uzdužni zid na oskudnoj slami, koju su zacijelo bacili ovamo samo zbog moje 'inspekcije' leži oko 50 gole djece, dijelom već mrtve, a dijelom na umoru!”³⁴ Jednom članu Glaisove pratnje, upravo Erichu Lisku, nakon što je vidio baraku u kojoj su bila smještena djeca, doista je i pozlilo.³⁵

Liječnik Antun Najžar, spasitelj srpske djece ili ratni zločinac?

Poslije završetka Drugog svjetskog rata komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača saslušale su tijekom 1945. i 1946. godine veliki broj osoba povezanih sa zbivanjima u „Prihvatilištu za djecu izbjeglica”: liječnike, sestre HCK, časne sestre, žene i muškarce iz Siska koji su bili zaposleni u logoru, udomitelje djece, djecu logoraše i žene zatočenice sabirnog logora.

Prema dostupnim dokumentima prvi je pred Gradskom komisijom za ratne zločine u Osijeku, 24. srpnja 1945. bio saslušan liječnik Lazar Margulies³⁶ „kao svjedok o masovnom

³² Za predstavnika Vrhovnog zapovjedništva njemačkih oružanih snaga pri Vladi NDH već je 14. travnja 1941. godine imenovan bivši austrijski časnik i general Wehrmachta Edmund Glaise von Horstenau. Do 1. studenoga 1942. godine nosio je naslov „njemački general u Zagrebu“, a od tada „opunomoćeni general u Zagrebu“. Bio je zadužen za vojne poslove njemačkog Reicha u NDH i bio njezin glavni savjetnik po vojnim pitanjima.

³³ Erich Lisak (Zagreb, 1912. – Zagreb, 1946.), ustaški pukovnik, jedan od najbližih Paveličevih suradnika. U vrijeme posjete logoru u Sisku imao je dužnost ustaškog krilnog pobočnika, kasnije ravnatelj Glavnog ravnateljstva za javni red i sigurnost (GRAVSIGUR-a) i državni tajnik MUP-a NDH. Vidi u: „Tko je tko u NDH“, Zagreb, 1997., str. 234.

³⁴ Edmund Glaise von Horstenau, *Zapisi iz NDH*, Zagreb, 2013., str. 162–163.

³⁵ HR-HDA-RSUP SDS, Elaborat 013.2.18., Ustroj i djelatnost MUP-a NDH, str. 34. „Podaci o logoru pravoslavaca – Srba u novembru 1942. godine u Sisku“. Iskaz daje domobranski pukovnik Rudref (Rudolf?) Steger iz Štaba I. domobranskog zbora Sisak. Opisuje pregled logora u vrijeme dolaska Horstenaua.

³⁶ Lazar Margulies (Krakov, 26. studeni 1887. – Osijek, 19. prosinca 1952.), medicinu je diplomirao na Medicinskom fakultetu u Beču 1914., gdje je neko vrijeme po završetku studija i radio. U Osijek dolazi 1920. kao vojni liječnik. Od 1936. do 1939. godine bio je član glavnog odbora Saveza jevrejskih općina, a

umorstvu djece u Sisku po ustašama³⁷. Dobrovoljna sestra HCK Dragica Habazin³⁸ svjedočila je 5. prosinca 1945. u uredu Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, odjelu Anketne komisije za utvrđivanje zločina kulturnom suradnjim s neprijateljem o stanju djece u logoru u Sisku.³⁹ U siječnju 1946. u bolnici u Petrinji saslušani su pred Okružnom komisijom za ratne zločine Banije Stjepan Begić, Đuro Vidović, Joso Stanić, Jana Bezić, Ivan Bezić, Petar Pejaković, Radomir Adžić, Berislav Jerić i Vid Raca, svi iz sela Križ, kotar Petrinja, udomitelji djece i udomljena djeca.⁴⁰

Liječnik Antun Najžar ispitan je pred Komisijom za ratne zločine Sisak 18. i 19.⁴¹ te 25. veljače 1946. kada se već nalazio u pritvoru.⁴²

Saslušanje svjedoka pred Okružnom komisijom za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Sisak započelo je, prema dostupnim dokumentima, 21. veljače 1946. Toga su dana saslušani Julka Štajcer, Đuro Gobac, zatočenik sabirnog logora u Sisku i Ankica Štajcer, zatočenici sabirnog logora u Sisku.⁴³ Dana 22. veljače saslušani su: Slavica Nogić, sestra pomoćnica HCK iz Siska koja je bila zadužena za djecu u samostanu Sv. Vida Paulskog, Mirna Mastanjević, časna sestra u samostanu, Franjo Valdec, gradski grobar, Štefa Čavlović, pomoćna kuharica u „Sokolani“, Ivana Golub, na radu u „Sokolani“, Marija Alma Lesić, časna sestra, nadstojnica samostana Sv. Vinka Paulskog, Josip Marić, ekonom dječjeg logora, Pero Polovina, građanin Siska. Dana 27. veljače saslušani su liječnik Ivan Spitzer, Zlata Klemenčić, članica društva Hrvatske žene iz Siska i Ivan Ivanković, udomitelj, a 28. veljače Julija Sekereš i Nikola Mosler, građani Siska koji su svjedočili pijankama u stanu Steve Agreše, skladištara u logoru „Staklana“.⁴⁴

od 1935. do 1941. godine predsjednik Gornjogradske židovske općine u Osijeku. Povremeno je obavljao i dužnost okružnog rabina. Član osječke slobodnozidarske lože „Budnost“. Aktivan i u cionističkom pokretu, osječkoj loži Bnei Brit (*B'nai B'rith*) kojoj neposredno pred početak Drugoga svjetskoga rata postaje i predsjednikom. Liječnik u „Prihvatilištu za djecu izbjeglica“. Po drugi je put svjedočio pred istom komisijom 6. veljače 1946.

³⁷ HR-HDA-1234, ZB-KONF-4/377, kut. 154.

³⁸ Dragica Habazin – „Majka“ (Zagreb, 1903. – Zagreb, 1977.) još je jedna neopravdano zaboravljena heroina Drugoga svjetskoga rata. O njezinoj ulozi u akcijama spašavanja djece žrtava rata bez obzira na njihovu nacionalnu pripadnost najbolje svjedoči nadimak po kojem je bila poznata: „Majka“. O njenim biografskim podacima, kao uostalom i o mnogim liječnicima i liječnicama, te drugim medicinskim sestrama i dobrovoljnim sestrama Crvenog križa, koji su sudjelovali u pružanju medicinske i druge pomoći djeci pruzetoj iz logora, naše enciklopedije i biografski leksikoni šute ili su natuknice prilično kratke. Iako nije bila neposredno uključena u krug ljudi koji su se okupljali i djelovali u okviru „Akcije Diana Budisavljević“, bila je kroz gotovo cijelo vrijeme rata, Dianinom najbližom i najvjernijom suradnicom.

³⁹ HR-HDA-306, Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (ZKRZ), GUZ 4676/45, str. 2, kut. 69. U Izjavi navodi imena dviju sestara koje su bile s njom: Štefica Bolčec i Darinka Pešić, obje iz Zagreba.

⁴⁰ HR-HDA-1234, ZB-KONF-4/380.

⁴¹ HR-HDA-1234, ZB-KONF-4/389.

⁴² HR-HDA-1234, ZB-KONF-4/383.

⁴³ HR-HDA-1722, AFŽ-log.-23/38.

⁴⁴ HR-HDA-1234, ZB-KONF, 4/378, kut. 154.

U razdoblju od 1. do 5. ožujka salušano je još devet svjedoka. Ponovo Slavica Nogić i liječnik Ivan Spitzer, te Anka Čop, zaposlenica logora u kupalištu „Teslić“, Drago Domanić, radnik u Tvornici kisika u Sisku, Marija Mišćević, na dužnosti u kupalištu „Teslić“, Pero Cvjetičanin, strojar u Tvornici kisika i Pepi Mraz.⁴⁵

U Narodnom odboru u Mirkovcima, 1. ožujka 1946. godine saslušane su dvije osobe koje su nakon kozaračke ofanzive završile u sabirnim logorima, odnosno u logoru u Sisku: Darinka Pućnov, Srpkinja, zemljoradnica i petnaestogodišnji mladić Kosta Batas, Srbin, oboje iz sela Mirkovca.⁴⁶

Kotarska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Glina saslušala je 30. ožujka 1946. zatočenika sabirnog logora u Sisku Stevu Lončara.

Njihovi iskazi i pedantno vođena dokumentacija o djeci u logoru, koju je uz pomoć nekoliko učiteljica iz Siska vodio Ante Dumbović kao povjerenik „Ministarstva udružbe za kolonizaciju djece“, dragocjeni su povijesni izvori za utvrđivanje činjenica o karakteru „Prihvatilišta za djecu izbjeglica“ u Sisku. Temeljem njihovih iskaza liječnik Antun Najžar bio je lišen slobode. Ako i prihvatimo mogućnost da su pojedini svjedoci davali iskaze štiteći se od eventualnih kazni i prebacivali odgovornost „na one druge“ u hijerarhiji zaduženja za brigu oko djece na višem položaju, te njihove osobne nesporazume i netrpeljivosti, kao i da su saslušanja vođena u atmosferi već unaprijed stvorenih zaključaka da je „prihvatilište“ bio logor za srpsku djecu, a sukladno tome i njegov upravitelj Antun Najžar ratni zločinac, iz svih iskaza gore navedenih svjedoka može se iščitati da je, unatoč naporima pojedinaca, Ministarstva udružbe NDH i HCK, skrb oko tamo smještene srpske djece potpuno zakazala.

Liječnik Antun Najžar po nacionalnosti je bio Slovenac. Rodio se u malom mjestu Obrežu u Sloveniji 5. lipnja 1899. Otac mu se zvao Dragutin, a majka Helena, rođena Sever. Gdje je završio Medicinski fakultet i kako se zaposlio u Hrvatskoj nisam uspjela utvrditi. Iz Zapisnika od 18. veljače 1946. sastavljenog u „kancelariji pred Kotarskom komisijom za ratne zločine Sisak“ saznajemo da je u vrijeme davanja iskaza bio oženjen i otac dvoje djece, te na „dužnosti kotarskog liječnika u Sunji“.⁴⁷ U Zapisniku od 25. veljače 1946. sastavljenom u Kotarskom narodno-oslobodilačkom odboru Sisak, kada je već bio lišen slobode, naveo je da se u Sisku nalazio od „1.XI. 1941. gdje je primio dužnost liječnika poliklinike školske.“⁴⁸ Pero Cvjetičanin, strojar u tvornici kisika u Sisku, svjedoči: „Krajem 1944. ili početkom 1945. vidio sam u uniformi ustaškog satnika dr. Najžara. Poznato mi je da je dr. Najžar vršio dužnost liječnika u školskoj poliklinici, u logoru „Staklana“, u dječjem logoru, u policijskom zatvoru i kod vojske, a osim toga je imao i privatnu ordinaciju.“⁴⁹

Okružni sud Banije u Sisku osudio ga je 31. svibnja 1946. zbog počinjenog ratnog zločina „na kaznu lišavanja slobode sa prisilnim radom u trajanju od 20 godina i gubitak

⁴⁵ HR-HDA-1234, ZB-KONE, 4/384, kut. 154.

⁴⁶ HR-HDA-1234, ZB KONF-4/384, kut. 154.

⁴⁷ HR-HDA-1234, ZB-KONF-4/389.

⁴⁸ HR-HDA-1234, ZB-KONF-4/383.

⁴⁹ HR-HDA-1234, ZB-KONF-4/386.

političkih i građanskih prava osim roditeljskih u trajanju od 10 godina.⁵⁰ Ali, Vrhovni sud Narodne Republike Hrvatske nije prihvatio ovu presudu Okružnog suda Banije u Sisku i donio je novu presudu: smrtnu kaznu. Ovu je presudu potvrdio i Prezidijum Narodne skupštine Federativne Narodne Republike Jugoslavije u Beogradu.

Uprava Narodne milicije – Odjel unutarnjih poslova pri Okružnom narodno-oslobodilačkom odboru Banije izvijestila je Okružni narodni sud Banije u Sisku 19. rujna 1946. o izvršenju smrtno kazne nad liječnikom Antunom Najžarom iz Sunje 18. rujna 1946.⁵¹

Revizija povijesti je nužna. Uvijek i iznova moramo preispitivati postojeće izvore i donositi nove zaključke ako su oni temeljeni na sustavnim znanstvenim istraživanjima. Kada donosimo zaključke o pojedinim događajima, procesima i osobama prema unaprijed postavljenim ciljevima uz interpretaciju izvora u skladu s već postojećim zaključcima, onda možemo govoriti, ne o reviziji, već o revizionizmu. A njega omogućuje nepostojeći sustav vrijednosti i deluzija da svatko može govoriti i pisati što hoće. I to ne samo u Hrvatskoj, već i mnogo šire. Tako je i moguće da se objavljuju knjige, drže konferencije i okrugli stolovi, snimaju dokumentarni filmovi i osnivaju opskurne TV postaje sa ciljem propagiranja ustašva i obrane onoga što se, po mom mišljenju, obraniti ne može i ne smije, ako želimo živjeti u svijetu istine i pravde. Počinjene greške komunističkih vlasti u prvim godinama po završetku Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji trebamo priznati i ne podržavati ih, ali u slučaju liječnika Antuna Najžara odluka o njegovoj smrtnoj kazni je bila sasvim opravdana koliko god se revizionisti trude dokazati suprotno.⁵²

⁵⁰ Vidi u: HR-DASK-765, Zbirka sudskih predmeta političkih procesa 1945–1951, STUP 46-1946.

⁵¹ Geiger, V., Rupić, M., Kevo, M., Kraljević, E., Despot, Z., *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946., Dokumenti, Knjiga 3, Zagreb i središnja Hrvatska* (Zagreb, 2008.), Dok. br. 375, str. 871. Prema podacima iz kartoteke ratnih zločinaca iz fonda HR-HDA-306, ZKRZ, osuđen je na strijeljanje i gubitak političkih i građanskih prava po Vrhovnom narodnom sudu u Zagrebu od 8. rujna 1946. pod brojem K 1982/46. U rubrici „Vrst zločina“, koji se poziva na dokument Zh br. 13163 („Broj općeg registra“) navedeno je „silovanje i izrabljivanje žena“. Djeca su u tom dokumentu ne spominju.

⁵² Navodim samo neke primjere: Butorac, L., „O dječjem prihvatilištu u Sisku“, u *Tkalčić-godišnjak Društva za povjesnicu Zagrebačke nadbiskupije*, (Zagreb, 2011.), str. 293–306., Vukić, I., Kuzman, I., „Neke spoznaje o zbrinjavanju i zdravstvenoj skrbi djece s Kozare u prihvatilištima 1942. godine“ u *Pilar: časopis za društvene i humanističke studije*, Vol. XVI No 31(1), (Zagreb, 2021.), str. 67–102.. U Sisku je 30. studenoga 2018. u organizaciji Sisačke biskupije, Hrvatskih studija sveučilišta u Zagrebu i Hrvatskog katoličkog sveučilišta održan znanstveni skup „Zbrinjavanje kozaračke djece i dječje prihvatilište u Sisku 1942–1943.“ Cilj skupa, kako je navedeno u pozivu, bio je „rasvjetljavanje istine što se doista dogodilo u Sisku tijekom 1942. i 1943. godine bez ideoloških interpretacija“. Predsjednik Organizacijskog odbora mons. dr. Vlado Košić, sisački biskup i potpredsjednica istoga odbora dr. Vlatka Vukelić, predstojnica Odsjeka za povijest hrvatskih studija, široj su javnosti poznati upravo zbog svojih ideoloških (re)interpretacija kako suvremenih, tako i povijesnih događaja, a naročito onih koja se odnose na razdoblje Drugoga svjetskoga rata. Po završetku skupa sudionici su na internetskim stranicama Hrvatskih studija objavili „Priopćenje sa znanstvenog skupa“ koje je u bilo u totalnoj suprotnosti s njegovim najavljenim ciljem. Dostupno na internetskoj stranici: hrstud.unizg.hr. U organizaciji „Udruge za promicanje istine o hrvatskoj povijesti“ (predsjednik Andrija Hebrang, dopredsjednik Igor Vukić, tajnik Tihomir Dujmović) koju financira gospodin Marko Franović iz Australije, u Osijeku je 3. studenog 2022. održana u dvorani Vikarijata Đakovačke nadbiskupije javna tribina o sudbini kozaračke djece u Drugom svjetskom ratu. Organizator tribine u ime „Udruge“ bio je gospodin Pero Šola iz Đakova. Na tribini su sudjelovali novinar i publicist Igor Vukić, prof. dr. Ilija Kuzman, dr. sc. Rajka Bućin, arhivska

Vlatka Vukelić, doktorica arheologije i docentica na Fakultetu hrvatskih studija u Zagrebu jedna je od njih (uz mnoge druge), ali najagilnija u pokušajima dokazivanja da je Antun Najžar bio spasitelj srpske djece u „Prihvatilištu za djecu izbjeglica“ u Sisku i traži njegovu rehabilitaciju zbog neopravdane osude na montiranom komunističkom sudskom procesu. Njezinim sam se stavovima više puta konfrontirala u zagrebačkom tisku.⁵³ Godine 2020. gostovala je na opskurnoj televizijskoj postaji Laudato TV i iznijela čitav niz iskonstruiranih „istina“ o „Prihvatilištu za djecu izbjeglica“ u Sisku i njegovom upravitelju liječniku Antunu Najžaru.⁵⁴ Donosim izvode iz njezinih izjava i izjava svjedoka, a zaključke možete donijeti sami.

Vukelić navodi: „Pazilo se na to koliko trebaju biti kalorični obroci za djecu. Čak štoviše sva kasnija svjedočanstva o tom stanju u logoru govoriće da su imali pet i osam obroka dnevno.“

No Đuro Vidović koji je došao u Sisak udomiti jedno dijete pred Komisijom za utvrđivanje zločina okupatora Banija ukazuje na posve suprotno: „Pored toga što su djeca bila zamazana mnogo su plakala i vikala a istovremeno i tražila kruha koga nisu dobivala iz čega zaključujem da je ishrana te djece bila vrlo slaba gotovo nikakva, dok su djeca zapomagala i tražila kruha. Imao sam prilike vidjeti jedanput kada je djelana hrana i to prije podne u 9 sati kojom prilikom djeci je djelana hrana koja se sastojala od neke prozirne juhe sa nekoliko komadića sasvim siguran nisam dali repe ili makarone glavno bijelo je bilo te jednim komadićem kruha koji nije bio težih od 3-4 dkg. Takvu hranu djeca su dobivala dnevno dva puta i to u 9 sati izjutra i u 4 sata poslijepodne. Kod dijeljenja hrane nije se moglo pravilno raspodijeliti niti su mogla sva djeca dobiti s obzirom da je bila nestašica u porcijama i žlicama dako da su od 3-7 djece jeli iz iste porcije.“⁵⁵ A Ivana Golub, građanka Siska koja je bila primljena na rad u „Sokolani“ svjedoči: „Inače o prilikama u logoru poznato mi je da je hrana kvalitativno bila slaba. Varivo koje je spremeno za djecu bilo je gorkog okusa, što sam osjetila sama kada sam pojela jedanput porciju. Djeca su bila nečista, ušljiva, odjeća zamazana, mnogo djece bilo je krastavo, a ležali su na slami, koja je bila zagađena izmetinama djece, a u kojoj

savjetnica u Hrvatskom državnom arhivu i ja. Iako su kolegicu Bućin i mene dobronamjerno odgovarali od sudjelovanja na tribini, ipak smo odlučile sudjelovati, kako bismo iznijele svoje mišljenje o ovoj još uvijek polemičnoj i traumatičnoj epizodi hrvatske povijesti. Bućin i mene iznenadila je naslovna stranica „Hrvatskog tjednika“ od 11. studenoga 2022. koja je sadržavala neistinite, a za nas i uvredljive i diskreditirajuće zaključke. Ništa od onoga što je na naslovnici pisalo nije bilo točno i nije odgovaralo onome što smo govorile na tribini. Naše reagiranje na tekst dostupno je na: <https://historiografija.hr/?p=33451>. Opiskurna TV postaja Laudato TV redovito ugošćuje osobe, pa i znanstvenike koji će veličati ustaški pokret i NDH, posebice novinara Igora Vukića i Vlatku Vukelić. U produkciji navadne TV postaje realiziran je i dokumentarni film „Smrtna kazna strijeljanjem“ koji nastoji rehabilitirati Antuna Najžara. Dostupno na: <https://laudato.hr/vijesti/aktualno/dokazana-je-istina-o-dobrotvoru-dr-antunu-najzaru-upravitelju-djecjeg>.

⁵³ <https://www.portalnovosti.com/natasa-matausic-u-sisku-je-bio-pravi-ustaski-djecji-logor>, pristupljeno 14. travnja 2024. https://www.glassrpske.com/lat/novosti/vijesti_dana/natasa-matausic-hrvatska-istoricarka-u-sisku-nije-bilo-nikakvo-prihvatiliste-nego-ustaski-logor-za-djecu-sa-kozare/294698?fbclid=IwAR3uHloGjPVVgHBRzqllFAUYkazy, pristupljeno 14. travnja 2024.

⁵⁴ Zahvaljujem novinaru tjednika *Novosti* Hrvoju Šimićeviću na transkripciji njezinih izlaganja na Laudato TV.

⁵⁵ HR-HDA-1234, ZB-KONF-4/380, kut. 154. Izvod iz saslušanja Đure Vidovića iz siječnja 1946.

je osim toga bilo mnogo ušiju, a isto tako bilo je na mjestima i crvi. Slama je mijenjana dok sam ja bila svake subote. Djeca su umirala u velikom broju – dnevno oko 30–35.⁵⁶

O ulozi Antuna Najžara u u „prihvatilištu“ Vukelić pak kaže: „Ali tu dolazimo do njegove uloge koja nije bila isključivo liječnička, već i definirana po ovim principima. Iako ne možemo reći da je imao značajnu ulogu prema vlastima NDH. Glava je po njima bio Antun Dumbović, nikako Najžar,“ te nadalje, „ (...) u cijelom procesu Najžar nije imao ovlasti da ga se smatra glavnim operativcem i glavnim čovjekom prema recimo vlasti NDH. On je bio primarno zadužen za liječničku skrb.“

Najžar će o svojoj ulozi u „Prihvatilištu“ izjaviti pred Zemaljskom komisijom za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača 18. veljače 1946.: „Ljeti 1942. ne sjećam se datuma, ali to je bilo u isto vrijeme kada je osnovano dječje prihvatilište u Sisku pismenom odlukom Ministarstva udružbe odjelnog predstojnika prof. Breslera za nadstojnika i režisera toga dječjeg prihvatilišta postavljen sam ja (...). Moja se dužnost sastojala u tome da nadzirem rad sve ukupnog osoblja u logoru, zatim oko primanja i otpuštanja osoblja kao i oko isplate istog. Istovremeno sam imao za dužnost kontrolu nad nabavama svih potrepština za logor kao hranu, odjeću obuću kao i sve ostalo što je bilo potrebno za logor (...).⁵⁷ A o odnosu prema Anti Dumboviću: „Kao šef logora nisam imao pravo a niti sam to činio kontrolirao rad Dumbovića koji je bio postavljen po ministarstvu udružbe iz Zagreba, te je istom bio i izravno podređen sa dužnosti vođenja evidencije o broju primljene djece umrle i kolonizirane.“⁵⁸ Ante Dumbović će izjaviti: „Kad su ustaške vlasti, naročito logornik Faget tražili od mene izjavu o ovlaštenju za moj rad, imenovao me je moj prijatelj i drug Kamilo Bresler na vlastitu odgovornost povjerenikom za kolonizaciju izbjegličke djece te mi o tome izdao vlastoručno potpisanu izjavu.“⁵⁹

O smještaju djece Vukelić komentira: „Naravno da su liječnici i Najžar, kao i dio civila ukazati na ono što postoji kao mogućnost. U tom smislu ukazali su na prostor samostana sv. Vinka (...) na prostor netom izgrađenog objekta (...). odnosno jugoslavenskog sokola koji je bio velikim dijelom nedovršen. Znakovito je to da je doktor Najžar rekao da je objekt nedovršen i tražio da se dovrši. Čak je i iznašao sredstva za podaskavanje terena, bočnih stepenica (...).“

Znakovito bi bilo nešto drugo. Prema njegovoj izjavi u kotarskom Narodno-oslobodilačkom odboru 25. veljače 1946. Najžar je dobio „od Crvenog križa u Zagrebu 400.000 kuna kao i od ministarstva udružbe 3.000.000 kuna (...). Novac je mogao dizati samo po meni ili po licima koje sam ja zato ovlastio (...). Dakle bez mog znanja i odobrenja nije se smelo niti moglo raspolagati novcem logora a niti se bez mog znanja i odobrenja moglo bilo šta poduzeti u logoru.“ To se odnosilo i za nabavu hrane i lijekova.⁶⁰

⁵⁶ HR-HDA-1234, ZB-KONF-4/378.

⁵⁷ HR-HDA-1234, ZB-KONF-41/389.

⁵⁸ HR-HDA-1234, ZB-KONF-4/383. O Anti Dumboviću vidi u: Mataušić, N., „Rad prihvatilišta za djecu izbjeglica u Sisku i djelovanje učitelja Ante Dumbovića“ u *Zbornik Janković*, Vol. VI, No. 7 (Bjelovar, 2022.), str. 212–281.

⁵⁹ HR-HDA, AFŽ log.-23/27. Zapisnik o saslušanju Ante Dumbovića od 25. svibnja 1946. godine.

⁶⁰ HR-HDA-1234, ZB-KONF-4/483.

No prema svim izjavama svjedoka jasno je da nikakvi potrebni popravci nisu učinjeni, te da je nedostajalo i hrane i lijekova.

O stanju u „Sokolani“ svjedoči Đuro Vidović koji je 15. kolovoza 1942. godine, došao u Sisak preuzeti „jedno odraslije dijete koje bi istovremeno prehranio i nešto bi mi kod kuće pomoglo... dolazio (sam) u taj dječji logor koji je bio smješten u sokolani gdje sam imao vidjeti prilike kako djeca koja su bila smještena u sokolani veoma bijedno žive. Koliko sam ja mogao primijetiti djece je bilo vrlo mnogo (...). Djeca su bila smještena po sobama sokolane i ležala su na podovima na kojima je bilo vrlo malo a na mjestima ni malo slame a osim toga prostorije su bile vrlo neuredne i nisu bile čišćene te je bilo i dječjih izmetina a manja djeca su bila i zamazana tim izmetinama (...) a o tome izgleda uprava logora kao i osoblje koje je posluživalo djecu nije vodilo brigu.“ Djeca su plakala i tražila kruha. „Gradjani odnosno seljaci koji su se sažalili nad sudbinama te djece pokušali su da dodaju nešto hrane bilo u voću ili drugom čemu kao npr. kruhu ili siru i. td. bili su u tome svome humanom postupku sprečavani od osoblja logora i od straže naoružane koja je čuvala taj logor pod izgovorom da postoji opasnost da se djeca razbole.“⁶¹

O zdravstvenoj skrbi Vukelić navodi: „(...) higijenske prilike su nešto drugo s obzirom na ogroman broj djece (...) jednostavno je bilo nemoguće na tako malom prostoru (misli na samostan sv. Vinka, op.a.) njih detektirati u tako mali broj dana i razdvajati bolesnu od zdravije djece. Jednostavno niste imali prostora da to učinite. Iako je i sam Najžar na to upućivao.“

Kako su Najžarove upute izgledale u praksi. U pučkoj školi Sisak–Novi smrtnost djece bila je najmanja. Škola je imala vodovod i kanalizaciju te znatno bolje higijenske uvjete nego druge lokacije u gradu. Prema Najžaru tu su bila smještena „najzdravija i najbolja djeca, koja bi se odmah mogla upotrebiti za kolonizaciju.“ Do 21. kolovoza 1942. godine ovdje nije bilo niti jednog smrtnog slučaja. Toga dana škola je „pretvorena u bolnicu za najteže slučajeve one djece, koja su bila u Sokolani (...). Od toga dana razumljiv je i veliki pomor djece u toj zgradi.“⁶² O razlogu zašto je teško bolesnu djecu premjestio među zdravu ne kaže ništa. Liječnik Lazar Margulies za to krivi Najžara: „Najviše krivim dr. Najžara što je, kada je, izbio pjegavac u 'Sokolani' umjesto da je tu zgradu izolirao, odnosno djecu i personal premjestio na izolirano mjesto, dao je nalog da se sve smjesti u t. zv. 'bolnicu' u školi u Starom Sisku, gdje pjegavca uopće dotle nije bilo i ako je od mene u dva maha bio upozoren da to mora imati katastrofalnih posljedica.“⁶³ Štajcer Julka, građanka Siska koja je bila primljena na radu u Pučkoj školi Sisak–Novi, svjedoči: „U toku dva mjeseca koliko sam boravila u logoru, koliko se ja sjećam, svega dva puta je došao dr. Najžar kao šef logora na pregled. Svaki put kada je došao samo je prošao kroz sobe i pogledao

⁶¹ HR-HDA-1234, ZB-KONF-4/380, kut. 154.

⁶² HR-HDA-226, MZU NDH, Glavno ravnateljstvo udružbe, Broj 71923.I.1942, „Izveštaj dr. Antuna Najžara Ministarstvu udružbe i Ministarstvu zdravstva o dječjem prihvatilištu u Sisku uz prilog pomor djece od 7. rujna 1942.“

⁶³ HR-HDA-1234, ZB-KONF-4/377, kut. 154, „ZAPISNIK sastavljen kod komisije za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača u Osijeku 24.VII.1945. o saslušanju Dr. Margulies Lazara.“

djecu. Iza pregleda dr. Najžara nisam osjetila nikakvih promjena u pogledu poboljšanja hrane, izmjene slame, savijesnijeg liječničkog pregleda, pružanja veće liječničke pomoći i lijekova itd. mada se osjećala potreba da se u tom pravcu nešto poduzme, a što je svakako ja vjerujem morao poduzeti dr. Najžar.⁶⁴

U obranu Najžara Vukelić navodi i kupanje djece u Kupi „što se direktno kosi sa svime onime što govori u prilog tome da djeca nisu bila redovito održavana“. No upravo to kupanje djece jedno je od najpotresnijih svjedočanstava o karakteru „Prihvatilišta“. Svjedok Joso Stanić izjavljuje: „... tek nekako 17 ili 18 (kolovoza 1942., op.a.) ponovno sam otišao u Sisak sa biciklom te taman prilikom ulaska u Sisak t.j. kada sam došao na zidani kupski most vidio sam jedan strahoviti prozor koji me je prosto zaprepastio. Naimo od sokolane kao i od škole sa druge strane Kupe razišlo se ne znam ni koliko broj ali veliki broj djece niz obalu Kupe polu gola i bosa sa željom da se okupaju odnosno pošto su na to bili prisiljeni od svojih čuvara. Djeca su bila tako izmučena od kojih je bilo i velik broj upravo posve male djece neobično su mnogo vikala i plakala te zapomažući tražeći hrane i dozivajući svoje majke. Dakle, prizor upravo je toliko bio strašan da se neda uopće ničim opisati da bi se mogla dobiti jasna slika o strahovitom prizoru koji se pojavio pred svakim onim koji je slučajno tada naišao tuda...“⁶⁵ Marija Mišćević, Hrvatica iz Siska, bila je zaposlena u kupalištu „Teslić“ koja navodi: „Prilikom dopremanja djece u kupalište (...) vidjela sam, kako žene koje su radile na kupanju te djece, djecu nakon kupanja голу meću ležati ne cement. Sve su to bila mala djeca. Djeca su ostajala ležati ne cementu po nekoliko sati, dok se ne okupaju sva, a zatim su vožena u dječji logor. Rukovodioc kod tog posla bio je Dr. Najžar, koji je sve to vidio i nije poduzimao ništa da se djeca ne stavljaju na cement. Nisam se usudila prići dr. Najžaru i moliti ga da spriječi to, da djece leže na cementu zbog toga što je dr. Najžar bio vrlo surov i grub čovjek.“⁶⁶

O suđenju liječniku Najžaru Vukelić navodi: „Poratno utvrđivanje zločina od strane raznih komunističkih komisija koje su trebale definirati krivce iz razdoblja NDH. U smislu provođenja nekakve kako su oni rekli ustašoidne, nacionalističke politike. Kao kolateralna žrtva tih širih akcija, jer niz je takvih primjera, završava i sam Anton Najžar. On na početku nije svjestan ozbiljnosti situacije i ne vidi ni na koji način ni ljudsku ni profesionalnu odgovornost. Smatrao je sebe prvenstveno činovnikom, što je i bio. Iako je bio liječnik, on je bio u državnoj službi i nije mogao odbiti nalog.“ U nastavku svoga izlaganja Vukelić, sasvim neopravdano, svu krivicu prebacuje na učitelja Antu Dumbovića, jer netko ipak treba biti kriv. A ako traži krivca, onda ipak nešto nije bilo u redu u tom „Prihvatilištu“? Krivac za što i tko, ako je sve bilo idilično?

Vukelić će svoje izlaganje završiti: „Najžar je na kraju strijeljan (...). Cijela ta priča o njemu govori u prilog jednoj lošoj tradiciji koja se događa od 1946. A to je da se u jednom dijelu medija, javnosti i interesnih skupina, najedanput postaje glavno zlo (...). Moja

⁶⁴ HR-HDA-1722, AFŽ-log.-23/38.

⁶⁵ HR-HDA-1234, ZB-KONF-4/380.

⁶⁶ HR-HDA-1234, ZB-KONF, 4/384, kut. 154.

pretpostavka je da je on bio kolateralna žrtva jer je netko očito trebao odgovarati za ovo (odgovarati za što? op.a.). U smislu sudske prakse, to je primjer apsolutne represije.“⁶⁷

Navodeći tek nekoliko iskaza svjedoka o stanju u „Prihvatilištu za djecu izbjeglica“ u Sisku, koje je ubrzo po osnivanju postalo, po svim pokazateljima, a unatoč naporima Ministarstva udružbe NDH i HCK, pravi logor za srpsku djecu, jedinstven u cijeloj po Nijemcima okupiranoj Europi, dokazala sam i pokazala da je liječnika Antuna Najžara, upravitelja „prihvatilišta“ sustigla zaslužena kazna ma koliko se revizionisti trudili dokazati suprotno. Dakle, da je bio ratni zločinac, a ne spasitelj srpske djece.

Pri tome nisam razmatrala njegovu ulogu kao liječnika u ustaškom sabirnom logoru Sisak zaduženog i za selekciju za rad sposobnih muškaraca i žena. O načinima na koje je sprovodio selekciju, liječničkoj nebrizi za zatočenike i zatočenice i djeci u ovom sabirnom logoru, navodnim pijankama i orgijama na kojima je sudjelovao, postoji veliki broj iskaza svjedoka koje ga diskreditiraju ne samo kao liječnika, već i kao čovjeka.

⁶⁷ Dokumenti sa suđenja dostupni su u Državnom arhivu u Sisku, HR-DASK-765, Zbirka sudskih predmeta političkih procesa 1945-1951, dr. Anton Najžar, STUP 46/46.

LITERATURA

Butorac, Lujzo., „O dječjem prihvatilištu u Sisku”, u *Tkalčić-godišnjak Društva za povjesnicu Zagrebačke nadbiskupije*, (Zagreb, 2011.)

Deželić, Velimir, mlađi *Kakvi smo bili?: zapisi mojoj unučadi: život zagrebačke obitelji od 1827. do 1953.* (Zagreb, 2011.)

Dizdar, Zdravko., „Logori na području sjeverozapadne Hrvatske u toku Drugoga svjetskoga rata 1941–1945. godine”, *Časopis za suvremenu povijest*, sv. 22, br. 1–2 (Zagreb, 1990.), str. 97–98.

Horstenau, Edmund Glaise, *Zapisi iz NDH* (Zagreb, 2013.)

Geiger, Vladimir., Rupić, Mate, Kevo, Mario., Kraljević, E., Despot, Zvonimir., *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946., Dokumenti, Knjiga 3, Zagreb i središnja Hrvatska* (Zagreb, 2008.)

Lukić, Dragoje., *Bili su samo deca* (Beograd, 2000.)

Mataušić, Nataša., *Diana Budisavljević zaboravljena heroina Drugog svjetskog rata* (Zagreb, 2020., Beograd, 2021.)

Mataušić, Nataša., „Rad prihvatilišta za djecu izbjeglica u Sisku i djelovanje učitelja Ante Dumbovića“, *Zbornik Janković*, Vol. VI, No. 7 (Bjelovar, 2022.), str. 212–281.

Miletić Antun., *Koncentracioni logor Jasenovac, Knjiga IV* (Jagodina, 2007.),

Ogrizović, Slava., *Zagreb se bori* (Zagreb, 1977.)

Tko je tko u NDH (Zagreb, 1997.)

Vukić, Igor., Kuzman, Ilija., „Neke spoznaje o zbrinjavanju i zdravstvenoj skrbi djece s Kozare u prihvatilištima 1942. godine“ u *Pilar: časopis za društvene i humanističke studije*, Vol. XVI No 31(1), (Zagreb, 2021.)

Zakoni, zakonske odredbe i naredbe proglašene od 22. kolovoza do 6. rujna 1941., Knjiga V. (svezak 41–50)

Žene Hrvatske u NOB-i, Knjiga 2 (Zagreb, 1955.)

IZVORI

HRVATSKI DRŽAVNI ARHIV, ZAGREB

HR-HDA-1234, Konferencija za društvenu aktivnost žena

HR-HDA-226, MZU NDH, Ministarstvo zdravstva i udružbe NDH

HR-HDA-1722, Antifašistička fronta žena Hrvatske

HR-HDA-1753, OF Ivan Očak

HR-HDA-1561 SDS RSUP SRH Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove SRH

HR-HDA-306, Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača

DRŽAVNI ARHIV U SISKU

HR-DASK-4, GPS/B-II, 6/9. Digitalne zbirke

HR-DASK-765, Zbirka sudskih predmeta političkih procesa 1945–1951, STUP 46-1946.

MUZEJ ŽRTAVA GENOCIDA, BEOGRAD

MŽG, Beograd, Arhiva, OF Dragoje Lukić

TISKOVINE

Narodne novine, od 25. kolovoza 1941.

Hrvatski tjednik od 11. studenoga 2022.

INTERNETSKI IZVORI

<https://laudato.hr/vijesti/aktualno/dokazana-je-istina-o-dobrotvoru-dr-antunu-najzaru-upravitelju-djecjeg>.

<https://www.portalnovosti.com/natasa-matausic-u-sisku-je-bio-pravi-ustaski-djecji-logor>, pristupljeno 14. travnja 2024.

https://www.glassrpske.com/lat/novosti/vijesti_dana/natasa-matausic-hrvatska-istoricarka-u-sisku-nije-bilo-nikakvo-prihvatileste-nego-ustaski-logor-za-djecu-sa-kozare/294698?fbclid=IwAR3uHloGjpVVgHBRzqllFAUYkazy, pristupljeno 14. travnja 2024.

Nataša Mataušić, Doctor of Historical Sciences
Museum Advisor
mob: 00385997024506
E-mail: nmatausic@gmail.com

Summary

DOCTOR ANTUN NAJŽAR, CRIMINAL OR SAVIOR OF SERBIAN CHILDREN IN THE "SHELTER FOR REFUGEE CHILDREN" IN SISAK?

During the Second World War, the Ustasha authorities established a camp system in Sisak. The system consisted of an Ustasha concentration camp in which Serbian families from the war-affected areas were interned, and after the actions of "clearing the terrain" and "Shelter for refugee children". The "Shelter" was founded by the Ministrz of Social Affairs of the NDH, but it was under the actual supervision of the Ustasha Supervisory Service in charge for of all camps in the NDH. Due to the lack of proper care for children, the "shelter" soon becomes a camp for children unique in all of occupied Europe. This is proven by numerous witness statements. Doctor Antun Najžar was in charge of the selection of men and women in the camp and at the same time he was the manager of the "shelter". Only he could make decisions about treatment, nutrition and ways of housing the children. After the end of World War II, he was sentenced to death as a war criminal.

Keywords: ustascha camp, "Shelter for refugee children", Sisak, Dr. Antun Najžar, Diana Budisavljević, Serbian children, Commission for determining the crimes of the occupiers and their helpers, revisionism

др Милица М. Карић

кустос, научни сарадник

Музеј жртава геноцида, Београд

milica.karic@muzejgenocida.rs

СТУДИЈА СЛУЧАЈА: ОСТАЦИ СВЕТА – РОМАН О ЈАСЕНОВЦУ?

„Књижевност јесте лагање, али, с друге стране,
некако треба тачно лагати. И ту је проблем.“

Игор Маројевић

„Није свака прича историја, али је свака историја једна прича.“

Давид Албахари

Сажетак: У време књижевног постмодернизма однос историје и књижевности постао је много ближи и приснији јер су једна другој почеле да улазе у оквире и пробијају једна другој границе до те мере да јенеопходна ограда писца о томе докле је фактографија, а одакле почиње његова машта. То је нарочито важно уколико се тематизују места и догађаји из Другог светског рата који су јединствени у својој бруталности и суровости страдања недужних цивила. То су логори смрти, јаме, камиони смрти, гасне коморе, сва она места која у доба класичног романа нису могла да постоје као хронотопи, а након Другог светског рата можемо и морамо да их уврстимо у фикционализацију Холокауста и геноцида. Једно од тих места је и логор смрти Јасеновац који писац романа *Остаци свећа* (2020) Игор Маројевић користи за свој роман. Овим радом желимо да испитамо до које мере је испоштовао нека од најважнијих начела репрезентације места из Другог светског рата и како се односи према границама историје и књижевности.

Кључне речи: Јасеновац, пробој, књижевност, фикционализација, границе историје и књижевности.

Свака прича је свет за себе са својим сопственим правилима и својом сопственом истином која важи само у том свету. С друге стране, уколико се користе реалеме из спољашње стварности, нарочито уколико је реч о ратним сукобима и страдањима, онда то повлачи одређена ограничења, односно етичке норме којих писац мора да се придржава уколико жели да ту познату историју искористи на прави и морално исправан начин који ће допринети правилном разумевању и пријему његовог прозног уметничког дела и у исто време допринети достојанственом очувању сећања на невинне жртве. У том смислу, хладна и објективна историја и субјективна књижевност се сусрећу на истом пољу, што не умањује или не потиरे особине и карактеристике једне или друге, већ напротив, доприносе једна другој управо тим својим супротстављеним особеностима. Хтели или не, наративи у којима се тематизују историјски познате чињенице, места и догађаји, у извесној мери бивају и дидактички обојени. Циљ је ближе упознавање шире публике са догађајима који су имали великог утицаја не само на опште историјске промене, већ и на судбине обичних људи, а када се говори о страдањима из Другог светског рата и касније, готово да нема породице на нашим просторима која није искусила мањи или већи губитак. Данашња дешавања још увек су укоренења у прошлим сукобима и глобалним претензијама за доминацијом. Са друге стране, долазе генерације које по први пут за више од једног века нису директно искусиле ратна дешавања и које живе у свету који је у одређеним сегментима битно другачији од света њихових родитеља, бака и дека. А будуће генерације су творци будућег друштва за које се надамо и чинимо све да забораве на ратове и уништења невинних живота.

Јасеновац је једно од идентификационих тренутака постојања, односно страдања српског народа, нови елемент **укоурењивања** српског идентитета. Како је формирана Независна Држава Хрватска, 10. априла 1941. године, српско становништво је било подвргнуто систематском државном терору усташких власти које су на најразличитије начине вршиле нескривено и отворено **искорењивање**, како су саме усташе и њихови помагачи клерофашисти наглашавали у својим говорима и јавним наступима. Деца могу да науче одређене године, називе битака, генерала, зликоваца, али оно што је суштина јесте повезивање са жртвом, са личним и субјективним причама оних који су преживели и страдали, који су били непосредни сведоци дубине и јачине људског зла. Из њихових искустава треба да извучемо поуке за будућност и научимо како да ми сада и у овом времену не обесмислимо њихова страдања и жртве.

Када говоримо о књижевности која тематизује тешке и трауматске догађаје, треба да имамо на уму да је реч о ангажованој књижевности која треба да шокира, изазове нелагоду, тескобу, односно да доведе до духовног и моралног прочишћења (катарзе) путем кога читалац треба да поправи Човека у себи. Улога такве књижевности је од великог значаја за приближавање историје ширем аудиторијуму, који се историјом у данашње време бави некритички и ослања се на изворе информација као што су друштвене мреже и непроверени сајтови који не могу да допринесу објективном сагледавању догађаја из прошлости. У том смислу, књижевност је ангажована и до-

некле има и дидактичку функцију. С друге стране, она никако није и не може да буде извор историографских чињеница. Стваран свет има своје законитости које не важе за свет књижевности, који је истинит сам по себи, без обзира на спољашње истине. Али ипак, постоје нека правила и границе које писци морају да испоштују уколико користе историјске догађаје, места и личности у својим фикционализованим причама. Они не измишљају у потпуности нове светове, већ конкретне, спољашње елементе стварности прерађују у уметничкој и књижевној форми.

Историја и књижевност по својој природи припадају истоветној активности људског духа у смислу да обе представљају записану причу коју конструише историчар/писац који може да буде под утицајем различитих спољашњих утицаја – идеолошких, социјалних, политичких, културолошких. Историчар је исто онолико писац колико и књижевник јер се обојица баве писањем, али есенцијална разлика међу њима лежи у изворима сазнања које користе за своје приче а који су различити: историчар се служи историјским изворима на основу којих склапа објективну слику о неком догађају записујући је као објективну. Како наводи др Вељко Ђурић Мишина, посао историчара је „поред осталог, ‘исправљање’ раније (опште)прихваћених тумачења и то саопштавањем нових чињеница заснованих на коришћењу до тада мање познате или непознате архивске грађе“¹, односно **ревизија** постојећих знања на основу нових доступних података. Писци немају обавезу да истражују архивску грађу јер она није релевантан извор за оно што стварају. Они се служе маштом, али када пишу о историјским догађајима ипак користе и историографију. Да би се, с друге стране, избегла опасност од **ревизионизма**, неопходно је да аутори јасно назначе докле је у њиховом наративу историјска истина важна за реалан и стваран свет, а одакле почиње потпуно независан и сам по себи истинит свет фикције. Историчар Станиша Бркић (1950–2013) написао је следеће о важности уметничке обраде једног историјског догађаја, ма колико трагичан он био: „Посебно место у уздизању крагујевачке трагедије до симбола страдалништва има уметничка надоградња ове трагедије. Готово да нема области уметности која није додирнула ову тему. Одазивајући се сећању на крагујевачке жртве настале су многе поеме, на стотине песама наших песника и песника широм света, драмска и прозна дела, дела ликовних и примењених уметности, дела ликовне и филмске уметности итд.“² чему је допринела и комеморативно-уметничка манифестација „Велики школски час“ (1971).

Ово је кључан потстрек за све оне који би можда и желели да се ухвате укоштац са тешким темама страдања сопственог народа, али не знају како то да ураде. Роман Игора Маројевића такође представља одличан пример који треба да буде почетна тачка таквог једног подухвата који није нимало лак и који захтева не само додатно ангажовање писца већ и самог читаоца који треба да осети nelaгоду и шок, да анга-

¹ Душан Никодијевић, *Јасеновац између броја и жртве* (Београд: Музеј жртава геноцида, 2019), 5.

² Станиша Бркић, *Име и број: Крагујевачка трагедија 1941*, (Београд: Музеј жртава геноцида, 2021), 3.

жује своје емоционалне и менталне капацитете како би се повезао са невином жртвом и саосећао са њеним патњама, а све са циљем да у свом животу промени нешто и потруди се да да свој допринос како до оваквих стравичних дешавања више не би долазило. Улога писца јесте да допринесе том циљу тако што ће хладне и објективне чињенице, којима се служи историја и које многе људе одбијају од дубљег бављења и сазнавања о страдањима сопственог народа, да утопли људским причама, да не буде само важно која је цифра страдалих у питању и зашто није још већа, већ да се спустимо на ниво особе, имена и презимена и судбине страдалих који никада нису, нити ће икада, имати могућност да сами испричају своје приче. Они који су преживели, историчари, писци, читаоци, сви који се страдањима баве на свој начин у оквирима својих наука, имају обавезу да преносе причу о страдањима управо ради оних који то сами за себе не могу да чине, свако у својој области на морално исправан начин.

Ситуација са Јасеновцем, као симболом страдања, потпуно је супротна. Он је само врхунац онога што се раније дешавало на кућним праговима, у збеговима, селима и засеоцима где су вршена масовна убијања на територији Независне Државе Хрватске. Убијане су жене, стари, немоћни, деца, неселективно и на кућном прагу, сви они који су сматрани непожељним елементима за чистоту и постојање хрватске националне државе. Овај простор је специфичан по томе што су на њему извршена три геноцида: над Јеврејима и Ромима, као део званичне немачке нацистичке политике истребљивања и решавања „јеврејског питања“ у Европи, и над Србима које је спровела усташка Независна Држава Хрватска. Оно што се наводи као специфичност усташког геноцида је крвожедност и начин убијања невиних цивила. За разлику од нациста који су трагали за што „хуманијим“ начинима елиминације људи како њихови војници да не би доживљавали трауме од вишесатних стрељања својих жртава, и дошли до индустријског начина убијања хиљада и хиљада људи дневно у гасним коморама, усташе нису имале никаквих менталних, психолошких или физичких проблема да своје жртве кољу ручно, распарају трудне жене и убијају њихову нерођену децу или да се такмиче ко ће више Срба преклати. Још једна карактеристика је и то што су, једино на простору НДХ, постојали логори за децу која су бивала одвојена од својих мајки, које су слате на рад у Немачку, или су допремана као сирочићи јер су им породице убијене раније. Иако је написано много публикација, снимљено много радио и телевизијских емисија, нешто играних филмова, те су у најави и нови, организовано безброј предавања, саветовања, научних скупова, ми и даље много тога не знамо о овом логору смрти:

„Међутим, није познат тачан датум када су у логор Крапје и Брочице из којих је изникао систем концентрационих логора Јасеновац, депортовани први заточеници. Није познат ни датум када су у логор Циглану, а касније често навођен само под именом Јасеновац, депортовани први заточеници. Није познато колико је јасеновачких заточеника размењено за заробљене припаднике хрватских и немачких снага, мада се поуздано зна да је више од 90% размењених особа припадало хрватском народу. Није познато колико је заточеника успело да побегне са разних локација јасеновачког пак-

ла, рецимо логорских ‘економија’ или са других места изван логора [...] Није познато ни колико је заточеника било ‘ослобођено’ од казне боравка у логору. **Није познато, напоследку, колико је 22. априла 1945, по повлачењу усташа из Јасеновца, заточеника преживело.** Није познато, коначно, колико је укупно заточеника страдало. И тако даље...³

На нека од ових питања одговоре су понудили Дејан Мотл и Ђорђе Миховиловић у студији *Заборављени – Књига о њосљедњим јасеновачким логорашима* (2015). Ова студија на преко деветсто страница нуди до сада најпрецизнију и најопширнију анализу дешавања у последњим данима логора Јасеновац и Стара Градишка, током пробоја 22. априла 1945. године, као и људи који су успели да побегну, да се сакрију у логору или да се спасу повлачећи се са усташама. Она пружа увид у тренутак пробоја који је фикционализован у овом роману, али на начин који сматрамо проблематичним јер приказује нешто што је овом студијом потврђено као историјски нетачно, те сматрамо да може да доведе до прекрајања истине, а могло је да се избегне веома лако. У писању овог исцрпног, свеобухватног и до сада најпрецизнијег дела на тему последњих преживелих, дошли су до следећих података: да је било „169 оних који су преживели последње дане усташког логора у Јасеновцу, а та бројка обухвата 90 заточеника логора III, 12 из логора IV, 8 који су се сакрили у рушевинама логора III приликом пробоја, 2 који су се спасили бегом уочи пробоја из логора III, 6 који су преживели ликвидацију логорских економија, 15 који су дочекали ослобођење логора Стара Градишка, 11 преживелих из Брзог склопа, 11 из усташке болнице и 14 који су преживели ликвидацију истражних затвора у месту Јасеновац“.⁴

На самом крају предговора др Филип Шкиљан наводи да су, у тренутку објављивања студије, 2015. године, била жива само њих тројица који су преживели пробој, те да је одато дужно признање свим јунацима који нису пристали на то да мирно и без отпора оду у смрт, као и свим жртвама чија имена знамо и не знамо, а које нису доживеле тај тренутак. Сами аутори књиге наводе да је њихова жеља била да ове хероје отргну од неправедног заборава. Поред тога, рад је посвећен и будућим генерацијама оних који се овом темом баве: „Да их опомиње и да се никада, никоме, нити на било ком месту не понови“.⁵ Међутим, како је искуство након Другог светског рата показало, а данашњи тренутак још више потврђује, велика страдања нису била довољна опомена да до нових не дође јер је хуманизам, изгледа, немоћан пред силином моћи и жеље за овладавањем над *групим* и целим светом.

³ Душан Никодијевић, *Јасеновац између броја и жриве*, н.д., 7–8.

⁴ Dejan Motl, Đorđe Mihovilović, *Zaboravljeni – Knjiga o posljednjim jasenovačkim logorašima*, (Zagreb: Javna ustanova Spomen-područje Jasenovac, 2015), 13–14.

⁵ Исто, 23.

РОМАН ОСТАЦИ СВЕТА (2020)

Игор Маројевић (1968) је један од најзначајнијих и најцењенијих савремених српских писаца који живи и ради на релацији Земун-Барселона. Иако је студирао светску књижевност, писањем почиње да се бави релативно касно, тек са двадесет и седам година. Добитник је готово свих најзначајнијих књижевних награда код нас, што указује на позитиван пријем код критике. Роман је освојио све значајне награде као што су: „Троношки родослов“ (2020), „Соларисова књига године“ (2020), „Меша Селимовић“ (2021), Награда града Београда „Деспот Стефан Лазаревић“ (2021). Добитник је и награде „Златни беоцуг“ за трајан допринос култури града Београда (2021). Године 2021. освојио је и „Андрићеву награду“ за приповетку „Сликописање“ у којој тематизује личност Анте Павелића и његов порив за излагањем у јавности што је, према његовом тумачењу, и довело до атентата који је починио Благоје Јововић, симболично 10. априла 1957. године, у Аргентини, а који је Павелић у том тренутку преживео. Поред писања, Маројевић се бави и превођењем са шпанског и каталонског, а његова повезаност са културом и историјом Шпаније присутна је и у овом роману, како кроз тематизацију Шпанског грађанског рата, тако и кроз језички слој јер дискурс главне јунакиње обилује речима и изразима из шпанског језика. Теме којима се у својим наративима бави су ангажоване и усмерене на последице различитих врста неуроза, стања духоклонућа (депресије) и непрестане борбе појединца са друштвом и историјом који су немилосрдни на овим просторима, почевши од догађаја из Другог светског рата, преко деведесетих и до почетка двехиљадитих година. Његов опус је тематски разнолик: од социјалних тема и урбаног Београда до историјских. Бави се савременим темама које су изазов по себи јер захтевају аутентичност језика, а не понављање устаљених фраза. Зато може да се каже да је ангажовани писац. Он успоставља и нов жанр који назива „етнофикција“, путем кога обрађује теме из националне историје, коме припадају следећи наслови: *Жеџа* (2004, 2008), *Шниџе* (2007, 2014), *Мајчина рука* (2011), *Остаци свети* (2020). Како и сам наводи, дуго је размишљао о овом роману, јер теме Јасеновца, Блајбурга, Сребренице готово да нису обрађиване у српској књижевности, а јесу у шпанској⁶ па га је то онда преокупирано и постало изазов. Наша књижевност, односно писци, „плашљиви“ су да би се озбиљније ухватили укоштац са њима јер у исто време спадају и у поље митског али и у поље стравичне истине. Он, међутим, сматра да сваки човек, без обзира на личне везе са догађајем и тим темама, уколико „није психопата“⁷, може да се бави овим темама:

⁶ У питању је роман на 320 страница скоријег датума под насловом *Valor* (2015) шпанске ауторке Кларе Усон (Clara Usón) који је 2018. преведен на српски језик под насловом *Храбросћ*, у коме комбинује различите ликове чији је највиши идеал револуција за коју се боре не марећи много за морална начела. Међу њима је и фанатичан свештеник из логора смрти Јасеновац. Пре Маројевићевог романа, темом Јасеновца се бавио Горан Чучковић који је написао новелу *Јегење бојева* (1983). Такође, бивши логораш Љубо Јандрић је написао роман под називом *Јасеновац: роман* (1980).

⁷ Biljana Willimon, „Willimon – Igor Marojević 08.02.2020.“, доступно на <https://www.youtube.com/>

„Раније сам мислио да смо кукавичка култура, чим немамо репрезентативан роман о најкрвавијем националном миту, док Шпанци имају роман о Јасеновцу: *Храброст* Кларе Усон. Но бавећи се потресном и мучном грађом и читајући Чучковића, који је издржао да напише новелу не и роман, разумео сам зашто су многи одустали од писања о Јасеновцу. Уосталом, то заправо није ни нарочито популарна тема.“⁸

Многи не желе да се баве историјским темама јер оне захтевају свеобухватни ангажман како самих писаца тако, касније, и читалаца, који морају да покрену и поднесу мисаони, морални, емотивни, па и физички напор у процесу читања и даљег истраживања историјске грађе. Маројевић констатује да је данашњи тренутак управо овакав због нашег нераздевања прошлости којом нисмо желели да се бавимо, али која нам је и склањана у великој мери. И баш из тог разлога треба да постоји већи степен обазривости и одговорности уз исказану храброст и умеће да се отворе ове тешке теме.

Када је роман објављен, у медијима је најављиван као први роман о Јасеновцу. Занимало нас је која је прва асоцијација људи када чују овако нешто. Питали смо припаднике различитих генерација и различитог нивоа образовања и добили смо следеће одговоре: већина мисли на логор Циглана III, на личне приче о страдању, на страдање жена и деце са Козаре, на однос заточеника и њихов живот и судбину у логору, на познате примере о којима смо чули приче, на Србе, сељаке. Готово да није било асоцијације на страдање жене у женском логору, на сексуалну експлоатацију жене или на било какву врсту моћи и превласти мушкарца над женом, а у овом случају и на однос целата и жртве. Роман управо даје ту причу која није прва асоцијација, али јесте део читавог „универзума званог Јасеновац“ у коме су се дешавала различита зверства над Човеком било да су у питању мушкарци, жене, деца. И у том смислу јесте први роман о женском логору Јасеновац⁹. Свака прича заслужује да буде испричана

watch?v=P9TxYZ1pipI, приступљено 1. априла 2024.

⁸ Марина Мирковић, „ПИСАЦ ИГОР МАРОЈЕВИЋ О НОВОМ РОМАНУ: Доста је било кажњавања Србије“, *НОВОСТИ*, 20.10.2020, доступно на <https://www.novosti.rs/c/kultura/vesti/927601/pisac-igor-marojevic-novom-romanu-dosta-bilo-kaznjavanja-srbije>, приступљено 27.3.2024.

⁹ Женски логор у Јасеновцу је основан у лето 1943. године због потреба радне групе економија. Из Старе Градишке доведено је око 100 логорашица. Број логорашица у логору Циглана се временом повећао на око хиљаду. До јесени 1944. године биле су смештене у делу логора у којем се налазила логорска економија. Користиле су две бараке жицом одвојене од остатка логора. Од јесени 1944. женски логор се налазио 500 метара удаљен од економије. Ту су биле изграђене две велике зграде од којих је једна коришћена за смештај док су мушкарци затворени у зграду око које су усташе поставиле јаку стражу. Жене су ту ноћ, 21. априла 1941, одведене у средишњи део логора и убијене. Међутим, по питању броја и места где су жене убијене, постоје различита мишљења и сведочења. Мотл и Миховиловић наводе изјаве преживелих који су чули од оних који су се крили на тавану, пре него што су их пронашли и прикључили осталим логорашима, да су жене одведене на скелу која је повезивала логор и стражиште Градину, други су говорили како су биле затворене у бараке у мушком делу логора које су затим запаљене. Оно око чега су се сви сведоци сложили је да су се жене, иако су знале да иду у смрт, држале веома храбро. „Осим чињенице да су жене убијене, ни за једну тврдњу немамо довољно чврстих доказа“ (Dejan Motl, Igor Mihovilić, *Zaboravljeni*, str. 104). Вече очи пробоја, логорски писар Мићо Анић из Осијека предао је усташама бројно стање логораша у

и саслушана. Угледајући се на узоре књижевности Холокауста, која подразумева перспективу невине јеврејске жртве као срж самог историјског и наративног догађаја, око ког се даље у концентричним круговима распредају перспективе оних који су имали друге улоге у рату, других народа, социјалних, сексуалних, политичких група које су, такође, поред њих и са њима заједно страдале, јавила се дилема да ли је ово роман о Јасеновцу имајући у виду ту перспективу, порекло главне јунакиње, разлоге и начин на који је доспела у логор. Роман је вишеложан и постоји много тачака кроз које може да се провуче у анализирању те је, и са те стране, занимљив и јединствен. Ми ћемо се, овом приликом, ограничити само на начин на који је стварно место и конкретан и документован историјски догађај фикционализован, односно прерађен у књижевној форми.

ГДЕ ЈЕ ГРАНИЦА ГРАНИЦА?

Могуће је конструисати бесконачан број историјских наратива који се односе на геноциде из Другог светског рата све док чињенице нису фалсификоване. Јер је писање историје исти процес као и писање књижевности; историчар је субјект који тумачи и интерпретира чињенице у зависности од многих унутрашњих и спољашњих фактора који имају директан утицај на начин и намере које он даље усађује у свој историографски наратив. Исто можемо да кажемо и за књижевне наративе. Лиотар је узео Аушвиц као тачку непостојања јединственог и интегративног дискурса о историји јер су перспективе злочинаца и жртава фундаментално хетерогене и крајње различите што их чини немогућим за јединствену репрезентацију. Међутим, чини се да Маројевић криши овај диктум и управо чини оно што су пре њега урадили Штајрон у *Софијиним избору* (1979) и Томас у *Сликама са изложбе* (1993), у којима се ове две перспективе преклапају, а злочинци и жртве долазе у непосредан личан и интиман додир и на неки начин остварују и емотивну повезаност. Она јесте по оцу Српкиња, православка, али је и комунисткиња и пургерка по мајци која је Хрватица и католикиња. Њена породица је угледна грађанска породица из Загреба, отац инфектолог лечи усташе од полних болести, мајка уметница, она сама виолинисткиња, удата за шпанског бандита – комунисту. Налазе се донекле у повлашћеном положају јер не морају да носе плаве траке са ознаком „П“ све док она по трећи пут не одбије усташу Анту Мошкова, који је стваран историјски лик, и за казну добије две године у логору. Читава породица преживљава рат. Дакле, он доводи у директну везу политичку затвореницу Наду Марковић/Есперансу/1346 и усташу Вилима Петрача, песника наклоњеног модерном изразу експресионизма, који

згради – 1.073. У току ноћи се бројно стање смањило јер се неколико логораша због панике и страха обесило. Више стотина људи, наоружаних циглама и даскама, својим су телима навалили на излазна врата. Када су врата попустила, трком су јурнули из зграде. Из зграде је истрчало око 600 логораша, док преосталих 470 није учествовало у пробоју због болести, немоћи и малодушности, али и веровања да ће их усташе поштедети. Ни један усташа није учествовао у пробоју као преобраћен.

је физички био лепши од других усташа са којима је била у контакту и који као да није у потпуности у ономе што ради: „И по погледу је био посебан. Иако је прецизно посматрао мету, очи су му одавале задршку, као да не верује посве у оно што види и оно што ради, или као да на све гледа са стране“¹⁰. Након односа, злочинац и жртва улазе чак и у љубавни однос који је на почетку присиљан и њој огаван, јер су у питању непрекидна силовања из позиције крвник – жртва. Како се наротив даље развија, овај однос постаје донекле и жељен. То се најбоље види у сцени када она, у жеку пробоја, сахрањује свог мучитеља који гине.

Сам наслов *Остаци светиа* асоцира на сентимент који су имали припадници „изгубљене генерације“ у Америци након Првог светског рата, када се срушио читав пређашњи систем вредности и од познатог света остала само спаљена поља мртвих војника. Остатак тога се огледао само у крхотинама, и фрагментима и разочарању које ће пратити књижевно стваралаштво најпре англосаксонских модерниста. Исти сентимент се назире и у овом роману у коме су приказани само мали фрагменти великих трагедија које су се догодиле у временском распону у којем је једна особа могла да их доживи готово све: Шпански грађански рат, Други светски рат, Ратови за југословенско наслеђе, бомбардовање 1999. Како код нас нема дела која континуирано тематизују појединачне догађаје који се овде приказују, аутор одлучује да их споји, што има двоструки ефекат: први је да најзад отвара тешке теме о којима је заиста на нашим просторима неопходно говорити и писати што је чешће и више могуће како бисмо се најзад ослобађали траума које смо задобили и као жртве и као починиоци злочина јер је рат догађај у коме ни једна сукобљена страна није до краја невинна или до краја крива – а све конвенције и правна акта која би требало да обезбеде што мање страдања невиних, када већ не могу да спрече у потпуности да до ратова уопште долази – ипак не могу ништа пред законима силе и моћи чему смо савремени сведоци; с друге стране, чини се да сваки догађај ипак заслужује читав наротив за себе како би процес суочавања могао да тече целовитије.

Ово је роман у коме нема директне комуникације међу ликовима већ се одвијају монолози, чује се само глас говорника кроз који се рефлектују питања саговорника. Исто се дешава и у роману Д. М. Томаса *Слике са изложбе* који је у целости написан у том стилу где се комуникација врши на психоаналитичким сеансама. И Маројевићеве ликови су на сеансама јер пролазе кроз *процес исцртавања (acting-out)* трауме, о чему је подробно писао Доминик Лакапра (Dominick LaCapra)¹¹. Бошкова мајка је и даље у том процесу и није још увек помирена са својом траумом, што би било *разрађивање (working-through)*. У Маројевићевом роману се мешају прво и треће лице. Глас у трећем лицу припада лику М. И., односно самом аутору који је ту присутан само као објективни посматрач јер нема личних искустава. М. И. је прималац иску-

¹⁰ Игор Маројевић, *Остаци светиа*, (Београд: Дерета, 2020), 146.

¹¹ В. Интервју А. Goldberg, 'An Interview with Professor Dominick LaCapra', *Shoah Resource Center, Yad Vashem*, pdf, доступно на https://www.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%203648.pdf.

ства; он има веома важну улогу у процесу испољавања трауме јер би искуство људи без слушаоца било „некорисно знање“. Није фикционализовао самог себе, односно није аутофиктиван лик јер писац у стварности није био актер догађаја, макар не оних у Другом светском рату. На тај начин инкорпорира свој глас „секундарно истраумиране“¹² стваралачке личности XX и XXI века, глас онога који не може и неће мирно да игнорише страдања, а да не дигне глас против на свој начин и у оквирима у којима он то може да уради – кроз књижевност. И сам каже да га ове теме људски дирају и на неки начин прогађају. Тај исти порив и осећај су имали и Харолд Пинтер и Д. М. Томас који, такође, нису имали личног искуства у току рата иако су били у Енглеској, али су имали потребу да одговоре дешавањима епохе у којој су живели.

Сматрамо да вредност и значај овог романа управо леже у чињеници да Маројевић не спада у раније поменуте плашљиве писце, ни у смислу бављења тешким темама ни у смислу експериментисања са формом. Он се слободно и посве успешно ослања на раније традиције и „утицаје“, како се раније називала интертекстуалност, када је реч о проналажењу одговарајућих облика наратива. Његова интертекстуалност се, међутим, не огледа у коришћењу ранијих текстова (кроз цитате, или директно коришћење целих пасуса или делова других текстова), већ управо у форми, нестандардним перспективама, коришћењу психоанализе као проводника за суочавање са траумама из прошлости и садашњости.

ТЕОРИЈА РЕЦЕПЦИЈЕ

Неизбежно је било укључити лични и субјективни тренутак очекивања јер долазимо у посед текста који на изврстан начин означава прекретницу у српској књижевности када је реч о тематизовању страдања у НДХ, конкретније у систему логора Јасеновац. Тако смо тексту приступили из двоструке позиције: некога ко се професионално бави књижевношћу геноцида и Холокауста и читаоца. Ова прва очекивања су у потпуности остварена и задовољство је било у рукама држати роман који се са правом може сврстати у шире европске и светске оквире ратне, односно антиратне књижевности. Ипак, дошло је до извесног разочарања што се тиче саме тематике јер та субјективна очекивања нису сасвим испуњена: Јасеновац није једина тема, само је

¹² Милица Карић, „Фикционализација Холокауста у романима Јержива Козинског, Џејн Јолен и Д. М. Томаса“ (докторска дисертација, Универзитет у Крагујевцу, Филолошко уметнички факултет, 2022). Изучавајући развој дискурса о Холокаусту и мотивацију писаца да се њиме баве, дошли смо до синтагме „секундарно истраумирани“ под којом подразумевамо све оне који нису имали личног искуства из Другог светског рата и Холокауста, а што може да се прошири и на искуство преживљавања геноцида над Србима, односно оне које не можемо да назовемо преживелима или „примарно истраумиранима“ а који се у свом раду у било којој области баве управо овом темом. Опсег оних који потпадају под овај термин се креће од оних који су били живи у то време па све до данашњих дана, који ову трауму виде и доживљавају као своју у смислу културолошког наслеђа и сматрају га својим јер живе у епохи у којој су се ти догађаји десили и који имају утицај до данашњих дана.

једна од неколико, иако свепрожимајућа и свеприсутна; жртва није она примарна, политички необојена. Сама илустрација дезинтегрисане женске фигуре на предњој корици заправо указује не главну тематску нит наратива и верно га осликава. Ово је роман који не може да се чита само једном. Д. М. Томас је сам рекао за свој роман *Слике са изложбе* да мора да се прочита најмање два пута, а роман *Осџаци светиа* спада управо у такве романе. Свако ново читање разрешава неке дилеме које су се у претходном јавиле. Читалац се дословно бори са наративом како би га на прави начин разумео и дошао до сопствених закључака.

ИНТЕРВЈУ С ПИСЦЕМ

Како бисмо ближе проникли у мотивацију и сам процес пищевог тематизовања и бављења овом темом, спровели смо електронски интервју са писцем крајем септембра 2023. године. Поставили смо му четири питања. Према молби писца да се одговори публикују у целости и интегрално, или не публикују уопште, сва питања и одговоре наводимо у курзиву.

1. ПИТАЊЕ: *Да ли сте приликом стварања романа у почетним фазама, док је још увек био идеја, размишљали о томе да пишете о српским жртвама, али цивилима, не припадницима било које политичке опције, дакле о обичним људима који су страдали ради имена и вере?*

ОДГОВОР: Са њочецима вишестраначја, мислим на 1990, од свих до тада поитискиваних тема које су најло заљуснуле јавни говор, највише ме је фасцинирала тема Јасеновца, јер је указала на крајње моћности испољавања људској зла и људској ширљења. Тада сам у Народној дидлиотеци Србије, где сам као њодсџанар најрадије сџремао исџиџе, уз књиге за исџиџе на факултетџу наручивао и оне о Јасеновцу и Независној Држави Хрваџској и заџисивао џонешџио из њих, још не знајући ниџи да ћу џисаџи о џиоџе, ниџи да ћу икада џосџаџи неко ко џише. Касније ми се, кад сам се џреселио у Барселону, тема враџила када сам сазнао за џојединосџи и џоследице Шџанској џрађанској раџа које се џо незанемарљивом броју асџекаџа моју уџоредиџи са нашим сџрадаџиџа. Роман сам џисао џреџежно уџробно, не размишљајући о националној, верској и идеолошкој џриџадносџи жрџаџа. Тако да, ако сам џисао о срџским жрџивама, до џиоџа сам дошао сџонџано, мада здоџ нечеџ, срџских жрџаџа у 'Осџаџима светиа' има више неџо шџанских, хрваџских и муслиманских, о којима сам џакође џисао.

2. ПИТАЊЕ: *Да ли сте консултовали неку стручну литературу и коју о пробоју из Јасеновца, о броју логораша који су учествовали, полној и националној структури, о онима који су преживели пробој? Да ли сте упознати са судбинама неких преживелих?*

ОДГОВОР: *Што се књига које се нейосредно пишчу обају великих њорођа лоџора, а оба су описана у роману, ево само њојединих: Еџон Берџер „44 мјесеца у Јасеновцу“, Иво Голдшџајн „Јасеновац“, Славко и Иво Голдшџајн „Јасеновац и Блајдурџ нису исти“, Славко Комарица и њеџов имењак Одић „Зашџто Јасеновац није ослобођен“, Наџаша Маџаушић „Жене у лоџорима Независне Државе Хрваџске“ и „Конценџрациони лоџор Јасеновац“, двоџомно истиоимено дело Анџуна Милеџића, Мирко Першен „Усџашки лоџори“, џеџи џом зборника више ауџора џод насловом „Омладина у усџашким лоџорима, Злочини у лоџору Јасеновац“ Земаљске комисије Хрваџске за џиврђивање злочина окуџаџора и њихових џомаџача, не рачунајући дројне друје зборнике радова и новинске џексџове. Уџознао сам једну од џреживелих лоџорашџца и разџоварао с њом, као и са више сродника сџрадалих. Сви су ме замолили да не сџомињем њихово име. Шџто се пишче националне и џолне сџрукџуре, знам да је у Јасеновцу било убедљиво највише заџочених Срба, а заџим Јевреја и Хрваџа, као и Рома, а џрви сам који је у књижевности уоџише, колико знам, џемаџизовао женски лоџор Јасеновац. Али ако ни џо није довољно, све ми се више чини да мислише да је џосао џисца да буде социолоџ.*

Као што се из одговора види, Марџевић је користио обимну и релевантну литературу. О Јасеновцу је почео да записује пре него што је и сам знао да ће да напише било шта о њему. Међутим, у приложеном списку не наводи студију на коју се ми позивамо, а како је написао да је приложио само поједине наслове, не можемо са сигурношћу да тврдимо да ли је био упознат са њом или не. У овоме видимо и добру прилику да нагласимо и укажемо на место и важност Музеја жртава геноцида као матичног музеја и институције културе Републике Србије која је задужена за неговање културе сећања на жртве геноцида над Србима, Јеврејима и Ромима и да позовемо све оне који желе да се баве овим темама да консултују наше стручњаке, збирке и фондове као и библиотеку која има статус специјалне библиотеке и најрелевантније је место за истраживање тема геноцида на територији Независне Државе Хрватске и окупиране Краљевине Југославије за време Другог светског рата.

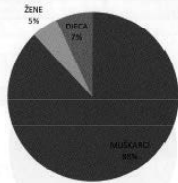
Наш фокус у овом питању је био на онима који су преживели пробој логора Циглана III и у том смислу нас је занимала полна структура јер управо у студији *Заборањени* стоји податак да у пробоју **није учествовала ниједна жена**. Дан уочи пробоја, 21. априла 1945. године, логорашима је било наређено да покупе своје ствари ради пресељења у зграду кројачке и обућарске радионице која се налазила у југоисточном делу логора¹³, а поред које су биле просторије у којима су се налазиле жене.

¹³ Dejan Motl, Ђорђе Mihovilović, *Zaboravljeni – Knjiga o posljednjim jasenovačkim logorašima*, н.д., 103.

878 PREŽIVJELI POSLEDNJE DANE KONCENTRACIJSKOG LOGORA JASENOVAČ PREMA SPOLU

SPOL	BROJ ZATOČENIKA (%)
Мушкарци	149 (88,17%)
Жене	8 (4,79%)
Дјеца до 18 година старости (мушка)	12 (7,10%)
Дјеца до 18 година старости (женска)	0 (0,00%)
Укупно	169 (100%)

Електронски списак преживјелих последњих дана концентрационог логора Јасеновац

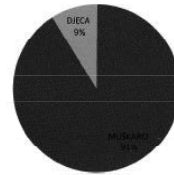
Табела 1: Преживјели последње дане концентрационог логора Јасеновац према полу: жена 8 (4,79%) (Motl i Mihovilović 2015: 878)

PREŽIVJELI SUDIONICI PROBOJA IZ LOGORA III PREMA SPOLU

SPOL	BROJ ZATOČENIKA (%)
Мушкарци	82 (91,11%)
Жене	0 (0,00%)
Дјеца до 18 година старости (мушка)	8 (8,89%)
Дјеца до 18 година старости (женска)	0 (0,00%)
Укупно	90 (100%)

879

Датумски / Spisak preživjelih

Табела 2: Преживјели учесници пробоја из логора III према полу: мушкарци 82, жене 0, мушка деца до 18 година 8. (Motl i Mihovilović 2015: 879)

3. ПИТАЊЕ: Зашто имате потребу да пишете о злочинцима пре него о жртвама?

ОДГОВОР: Дакле, уз Ваше питање иде убеђење да имам приоритету да пишем о злочинцима пре него о жртвама. Уколико мислише на роман „Остаци света“, злочинцима је посвећено мање од деведесет страница, ако у њих укључимо и Луку Чиеља, дорца на страни леве у Шпанском грађанском рату и партизана, и његово убијање махом расходованих усинаша и домобрана на јосидлајбуришком Крижном јују. Жртвама, било јасеновачким, средреничким – са обе стране – или онима из Шпанској грађанској рату, посвећено је око сто четрдесет страница, а ако се уброје и оне из доаћаја око Блајбурја, најмање сто десет. Или можда, без обзира на тему разговора, ипак на уму немаје роман „Остаци света“ него и причу „Сликописање“ – која је званично о исељеништву Анте Павелића, али има и оних по којима је то заправо прича о његовом ајентуатуру Благоју Јововићу – или је уписку кумовало што је та прича овенчана „Андрићевом наредом“, или образложење жирија... У књизи „Све за лејоу“, циклусу „Смрти познати“ у којима се налази дојична приповека, иначе има још три приче: о Фрањи Фердинанду – а нека читаоци сами закључе колико је он исторјски злочинац а колико жртва – Федерику Гарсији Лорки, која су десничари убили у Шпанском грађанском рату, и Валтеру Бенјамину, коме Шпанци нису дали партизи за јују у САД, па је он радије починио суицид него да буде практично изручен колаборационој вишијевској Француској иде би као Јеврејин вероватно имао недаћа. Шта би с романом „Мајчина рука“, који говори о цивилним немачким жртвама у Војводини од 1944. до 1948, односно онима који су без суђења убијени из колективне освете националсоцијалистичкој војсци? Није фантасично то колико је Ваш утисак, дакле,

нећачан, нећо да сам толико упечатљиво писао о злочинцима да је то заварало чак и интелигентну, образовану и упућену особу. А можда заиста јесам: у једином полуна-тајивном напису од шездесетак њих о „Осџаџима свеџа“ – сви осџали су похвални – критичарка је проунађала како се мора признаџи да је Вилим Пеџрач, усџаџа који у Јасеновџу најасџивовао главну јунакињу романа и убијао лоџораше док није пре-ломио, сџавио се на њихову сџрану и омоућио им продоџа су џа ликвидирали, један од најусџешније изведених неџтајивних ликова у савременој срџској прози или у исџорији срџске прозе, забораџио сам, као и име критичарке.

Свет фикџије и свет стварности није до краја разграничен у овом роману као што је случај у англосаксонској књижевности Холокауста у којој и сам писац проналази изворе и узоре који се тичу форме, што сматрамо веома корисним и подвлачимо као неопходно за веће ангаџовање за писање на тему геноџида. И у домаћој књижевности постоје канонски примери књижевности Холокауста који су засновани на историо-графџи, али су у потпуности фикџионализоване приче јер не постоје готово никакви историјски извори, чак ни фотограџије, који сведоче о неким људима и догађајима, а опште су познати свима. Издвојили бисмо пример кратког романа Давида Албахарија *Геџ и Мајер* и његове метафикџивне равни у којој писац упућује читаоце након наратива у посебном делу у форми Поговора у изворе које је користио, о томе шта је познато, а шта није везано за ове две историјске личности и сам логор Старо сајмиште.

Маројевић недвосмислено тематизује систем логора Јасеновац наводећи то конкретно име као и име Старе Градишке. Зато је морао да се држи познатих и утврђених чињеница о том конкретном логору. Да је у роману јунакиња била у неком логору без конкретног стварног имена, или измишљеног имена као омаж свим логорима, конкретније женским логорима, онда не би било проблематично да је жена учествовала у било чему у том фикџивном метонимном логору као симболу свих логора. Чим је употребљен конкретан топоним историјског логора, све утврђене и познате чињенице о њему морају да буду тачне иако је у питању фикџија. У супротном, мора то јасно да напише као што су чинили Д. М. Томас, Давид Албахари или америчка ауторка јеврејског порекла Џејн Јолен (*Jane Yolen*) у чијем се роману *Трнова ружица*¹⁴ (*Briar Rose*) дешава веома слична ситуација. Она је тематизовала логор смрти Хелмно, односно стратиште где су жртве закопане у масовне гробнице након што би биле угушене отровним гасом у истој онаквој душегупки која је ординирала Београдом у пролеће 1942. године од Старог сајмишта до Јајинаца. Историјски је познато да су седморица мушкараца успела на разне начине да побегну са тог места, али не макар и једна жена. О томе нас ауторка обавештава на крају романа. Она у виду ауторске белешке наводи оно што се о том месту зна: тачне бројке и начине страдања јер су нацисти били „изврсни бележници. Бројева – не имена.“¹⁵ У време када је њена прича тамо смештена,

¹⁴ Роман је замишљен као дидаџичко средство за наставу историје и књижевности...

¹⁵ Џејн Јолен, *Jane Yolen, Briar Rose*, (New York: Tor, 2016), 263.

није било убијања, односно могућности спашавања, односно, како наводи, могуће је да су те белешке изгубљене. И још каже кључну ствар: „Ово је књига фикције. Сви ликови су измишљени. Срећан крај је одлика бајке, не историје. Не знам да је иједна жена жива побегла из Хелмна“¹⁶. На крају новеле, или кратког романа, *Гец и Мајер*, Давид Албахари пише ауторову белешку где наводи следеће: „Историјске чињенице на којима се заснива ова прича потичу из бројних извора – архивске грађе, енциклопедијских одредница, новинских фељтона, књига и студија – а понајвише из монографије Милана Кољанина *Немачки лојор на Београдском сајмишћу 1941–1944* (Институт за савремену историју, Београд, 1992) и студије Кристофера Браунинга *Коначно решење у Србији – Јуденлагер на Сајмишћу* (Зборник 6, СЈОЈ, Београд, 1992). Прича, међутим, није никада историја, и поштује чињенице само у оној мери у којој то њој одговара.[...]“¹⁷

Иако фикционализује и стварне личности као што су усташа Анте Мошков или чувена глумица Марија Црнобори, коју, додуше, само помиње, али не оживљава у лик, не каже као Д. М. Томас на почетку романа *Бели хојтел* у ауторовој напомени да је Сигмунд Фројд у његовој причи потпуно измишљен: „Међутим, мој измишљени Фројд заиста се поклапа с општепознатим чињеницама Фројдовога стварног живота, а понекад сам наводио и његове радове и писма, *passim*.“¹⁸ Неко ко није упознат са историјом НДХ неће бити свестан тога да је Мошков историјска личност.

Маројевић даје следећу врсту оградe, како каже, неку врсту правног лека уколико би било покушаја тужбе по било ком основу: „Могућа одступања од историјских података – и не само та врста одступања – пре свега су плод тренутака нестандартних опажаја казивача овог романа.“ Затим објашњава значење три тачке у тексту које се односе на изостављена питања саговорника. И ништа више од тога. Дакле, казивачи – у множини – су његови фиктивни ликови који свакако могу да имају какве год погледе и опажаје желе јер је њихова истина истина књижевног света. Тако Нада остаје стваран лик у могућем фиктивном свету, што је директно супротно, односно нетачно у стварном свету и догађају који се заиста догодио. На тај начин се, ипак, ничим није ограддио као писац, мењајући историјску истину: „У разним исповестима читаћеш да је до главног бега дошло из ланчаре или зграде циглане, или постоларске радионице, јер се жели прикрити колико мој, толико и *rol* једног усташе – Вилима Петрача – у пробоју логора Јасеновац. Било их је двојица – укључујући и жену једног од њих – у првом озбиљном планирању пробоја, оно када су убили Банета, Бошковића и многе друге, па би логично било да бар један од њих учествује и у последњем, неко би се од звери у оном паклу шикљајуће крви морао окренути на страну жртава...“¹⁹

Маројевић то чини са намером, а објашњење следи у одговору на последње питање:

¹⁶ Исто, 263–264.

¹⁷ David Albahari, *Gec i Majer*, (Beograd: Čarobna knjiga, 2022), 123.

¹⁸ D. M. Tomas, *Beli hotel*, (Beograd: Odiseja, 2012), 7.

¹⁹ Igor Marojević, *Ostaci sveta*, 229.

4. ПИТАЊЕ: *На почетку се ограђујете од историјске истине, што је сасвим легитимно за истину света романа, али да ли сматрате да би можда било корисно дати и неке основне информације о самом Јасеновицу као централном мотиву, јер је публика, нарочито млађа, ионако недовољно упозната са истинитим историјским чињеницама? Упутити читаоце на релевантну литературу у виду пишчеве забелешке на крају романа, и шта је коришћено као историјски извор, ако је коришћена нека литература. Или је то, ипак, на читаоцима да истраже?*

ОДГОВОР: Није ограђивање од историјске истине само легитимно, нешто је и безмало обавезан англосаксонски правни лек за случај да било ко ма због чега најиспорије у књизи пишу аутора. Најискреније моћуће, не бих даш да на штељиву социјевене прозе ђубрим менталну инерцију оних које мрзи да се упознају са основним чињеницама о крућним историјским збивањима. Иначе смаћрам менталну инерцију овдашњом најопшћијом и најшкодљивијом дољком ја је не бих дојунски хранио. Још ми јак мање јада на јамај да у социјевеној књижевности књижевности на речени или било који дрући начин сиваљам у јоложај, јракћично, слушкиње историје ја и идеологије. Онда би јо би мој скромни дојринос опшћем докидању јросјора за ионако ујрожену књижевну умећност на њеном социјевеном јшерену. Када бих јисао на неком од језика унујар култура у којима је књижевности мање ујрожена од идеологије и јолићканства, можда бих за крај романа и сивавио сисак лићерајуре, овако нећу ни јо. Од јрве своје историојрафске мејафикције од чејири колико сам их до сада најисао, романа „Жеја“, јроносим неформално начело да ако је аујор на довољно ујечайљив начин искорисћио историјска збивања за своју прозу, јо ће ујушћићи заинјријирание чииаоце да се дојунски ујуше у историјска збивања о којима је он јисао. Такође, и радови какви су Ваш дојриносе јоме.

За разлику од романа Џејн Јолен који је намећен тинејдерима, роман Игора Маројевића нема узрасних ограничења или узрасну циљну групу те би се могло сматрати да и нема потребе за било каквим додатним објашњењима. Јер, као што је Данило Киш говорио, они који желе да прочитају његову *Гробницу за Бориса Давидовича* (1976), морају да су унапред упознати са основним чињеницама о гулазима, а не да очекују да ће из ње то да науче. Ако је већ систем у колапсу, ако школство не испуњава своје задатке и циљеве на прави начин, онда су уметници ту да помогну, а нарочито младима који су једини на губитку и процепу између свакодневних дневно-политичких и идеолошких сукоба у свету коме није стало до људске патње и који није способан да на ширем плану покаже саосећајност и бригу према другим људском бићима јер то не доноси оно што је потребно самопроглашеним владарима људских живота и судбина.

Имајући у виду речено у последњем одговору који нам је писац упутио, ипак сматрамо да је управо за сам роман било боље да, макар и у самом тексту на неки скривени начин, неком техником разграничавања граница светова (пијанство, небо,

неко непостојеће место...) писац укаже на овај податак који сматрамо важним. Због свих оних жена које су уочи слободе мучки убијене и у чије име и он говори као и сви ми којима је стало до Човека, због оних које не могу саме да сведоче о својим страдањима.

СПИСАК ИЗВОРА И ЛИТЕРАТУРЕ

Примарни извори

1. Albahari, David. *Gec i Majer*. Beograd: Čarobna knjiga, 2022.
2. Jolen, Džejn. Yolen, Jane. *Briar Rose*. New York: Tor, 2016.
3. Marojević, Igor. *Ostaci sveta*. Beograd: Dereta, 2020.
4. Tomas, D. M. *Slike sa izložbe*. Vršac-Beograd: KOV Književna opština Vršac-T&G, 1995.

Необјављени материјали

1. Карић, Милица. „Фикционализација Холокауста у романима Јержија Козинског, Џејн Јолен и Д. М. Томаса“. Докторска дисертација, Универзитет у Крагујевцу, Филолошко-уметнички факултет, 2022.
2. Имејл интервју са писцем Игорем Маројевићем, 31.9.2023.

Литература

1. Бркић, Станиша. *Име и број: Крајњевачка трагедија 1941*. Београд: Музеј жртава геноцида, 2021.
2. Никодијевић, Душан. *Јасеновац између броја и жртве*. Београд: Музеј жртава геноцида, 2019.
3. Motl, Dejan. Mihovilović, Đorđe. *Zaboravljeni – Knjiga o posljednjim jasenovačkim logorašima*, (Zagreb: Javna ustanova Spomen-područje Jasenovac, 2015), 13-14.

Извори са интернета

Мирковић. Марина. „ПИСАЦ ИГОР МАРОЈЕВИЋ О НОВОМ РОМАНУ: Доста је било кажњавања Србије“. *НОВОСТИ*, 20.10.2020. Доступно на <https://www.novosti.rs/c/kultura/vesti/927601/pisac-igor-marojevic-novom-romanu-dosta-bilo-kaznjavanja-srbije>, приступљено 27.3.2024.

Willimon. Biljana. „Willimon – Igor Marojević 08.02.2020.“. Доступно на <https://www.youtube.com/watch?v=P9TxYZ1pipI>, приступљено 1. априла 2024.

Milica Karić, PhD

Curator

Genocide Victims Museum, Belgrade

milica.karic@muzejgenocida.rs

Summary

CASE STUDY: *OSTACI SVETA*, A NOVEL ABOUT JASENOVAC?

Jasenovac represents one of the key points of Serbian identity in the XX century. It was a place where innocent civilians perished among whom were children of all ages who were kept in separate camps for children, without their mothers. It is an ongoing trauma and tabu topic for decades, at least in literature. There were only two books regarding Jasenovac before Igor Marojevic wrote *Ostaci sveta* in 2022 which represents a turning point in contemporary Serbian literature when we talk about fictionalisation of Jasenovac because it gives non canonical woman's perspective. On the other hand, Jasenovac is not the only theme, but just one of several fragments of the XX century war history on our soil. Its main story line is brought by a woman who participated in the Spanish Civil war and then was sent to extermination camp Jasenovac where she develops a problematic bond with an Ustasha perpetrator. The novel brings many questions and layers of representation and, in that sense, it provides multiple points for interpretation. In making his fictional world based on reality, the author consulted almost all of the relevant historiography books and studies. However, it seems that he missed the crucial one that deals with the inmates' break from Jasenovac on 22 April 1941. The focus of this paper is to point out how the author uses history and historical facts for the background in his fictional narrative and what the consequences could be if historical truth is overseen and changed.

Key words: Jasenovac, break, literature, fictionalisation, limits of history and literature.

др Петар Драгишић

Научни саветник

Институт за новију историју Србије

petar.dragisic@gmail.com

СРПСКА ЈАВНОСТ ОСАМДЕСЕТИХ О ГЕНОЦИДУ НАД СРБИМА У НДХ

Апстракт: У чланку се анализира начин на који се осамдесетих година прошлог века у Србији перципирао геноцид над Србима у НДХ. Посебна пажња посвећена је испитивању начина на који је ово питање било третирано у ондашњој српској штампи и српској историографији. Анализирани су и спорови до којих је тада тим поводом долазило између елита у Београду и Загребу. Чланак је базиран на анализи историографских дела публикованих у Србији током осамдесетих година и текстова тада најутицајнијих новина и магазина у Србији. Део истраживања обављен је у Архиву Југославије.

Кључне речи: геноцид у НДХ, штампа, историчари, осамдесете, југословенска криза

Стари историчари су авнојевску Југославију неретко називали државом компромиса. Кључни компромис свакако се односио на начин сећања на збивања на југословенским просторима током Другог светског рата, и то пре свега у НДХ. Договорено прећуткивање, односно строго контролисано сећање на геноцид над Србима од 1941. до 1945. године требало је да представља темељ будућег суживота Срба и Хрвата и опстанка друге Југославије. Ипак, овај и остали компромиси нису сачували Југославију. Већ 1980. године смрт њеног лидера и симбола отворила је врата кризи која је деценију касније довела и до коначне дисолуције југословенске заједнице. Криза међунационалних односа букнула је на Косову, али се крајем осамдесетих пренела и на односе Београда и Загреба. Уследиле су мучне године својеврсног провизоријума – старо је пропало, а ново још није настало.

Политичке тензије у односима Београда и Загреба обухватале су и промену парадигме сећања на најтрауматичнију епизоду српско-хрватских односа. Са заштра-

вањем односа српских и хрватских елита отпочело је тематизовање до тада скриваних и потискиваних питања. Стеге цензуре напрасно су олабављене, па су српски историчари, издавачи и медији могли да се прихвате разрешавања „белих мрља“ југословенске, односно српско-хрватске прошлости. И писала се историја.

Разуме се, ствари су ишле постепено. Пример те постепенисти налазимо у чланку у НИН-а из октобра 1981. године под насловом „Јасеновац, јуче и данас. Дођи, види и не заборави“. Суштина чланка је обрачун са покушајима умањивања жртава Јасеновца. Иако се у тексту НИН-а то експлицитно не помиње, очигледно је да се радило о одговору на иступ загребачког кардинала Фрање Кухарића у загребачкој катедрали, фебруара 1981. године, када је он, оспоравајући одговорност Алојзија Степинца, број жртава логора Јасеновац свео на 40 хиљада.¹

Новинар НИН-а није, дакле, поменуо кардинала Кухарића као промотера умањивања броја жртава јасеновачког логора. Сматрамо да је то учињено у циљу избегавања директног конфронтирања са Загребом. За то је очигледно било прерано. Уместо Кухарићу, одговорност за покушај ревизије броја убијених приписана је Бруни Бушићу, пролећару, хрватском политичком емигранту, лидеру Хрватског народног вијећа, који је неколико година раније убијен у Паризу.²

Новинар НИН-а поставио је реторичко питање о циљу таквих теза: „Има ли заиста нешто спорно у броју јасеновачких жртава? На шта се упиру ти гласови из тамног вилајета, кад кажу 'десеци тисућа', или 60 хиљада, или 40 хиљада, или да ли се уопште на нешто упиру?“ Затим је реч дао директору Спомен-подручја Јасеновац Радовану Трифунчићу, који је, позивајући се на истраживања гробница спроведених 60-их година, изнео претпоставку да је на обе стране Саве покопано око 500 хиљада људи, а затим додао: „Злочин је преувеличавати бројке, али је исто тако злочин умањивати их.“³

У наставку чланка текстописац београдског недељника допустио је могућност да је број жртава јасеновачког логора мањи од претпостављених 700 хиљада, нападајући, међутим, покушаје драстичнијих ревизија: „Јасеновачке жртве никада нико неће пребројати, огромна већина гробова никад неће бити отворана, нити је то потребно. Број жртава ће заувек остати ствар процене. Данашње процене, у којима влада бројка од 700 хиљада, нису изашле из строге акрибије, али ко им може одрећи трезвеност и основаност? Грешка од 100 хиљада не би променила ред величине јасеновачке трагедије, ни њену бит. Но, иде на други рабош када се уместо 700 хиљада каже 60 или 40 хиљада?“⁴

¹ „Optužnicom bi se htjelo nadbiskupa Stepinca učiniti odgovornim za onih 40.000 žrtava koje se pripisuju Jasenovcu“ Milan Radanović, *Revizionistička vulgata na stranicama 'Glasa koncila'*, Kontrapress, 19. maj 2013. http://www.kontrapress.com/clanak.php?rub=Dru%9Atvo&url=Revizionisticka-vulgata-na-stranicama-Glasa-Koncila#_ftn22 Датум приступа 1.10.2023.

² „Јасеновац, јуче и данас. Дођи, види и не заборави“, *НИН*, 18. октобар 1981.

³ Исто.

⁴ Исто.

Већ наредне године трауматска прошлост из времена НДХ поново је на велика врата доспела у српску и југословенску јавност. Овог пута радило се о драми, односно позоришном комаду *Голубњача*, коју је написао књижевник Јован Радуловић, а режирао Дејан Мијач. Политичка осетљивост *Голубњаче* лежала је у чињеници да је ту тематизован усташки покољ над Србима у далматинској Загори. Крајем 1982. године представа је почела да се игра у Српском народном позоришту у Новом Саду, али је убрзо постало јасно да је за многе отварање ове теме представљало крајње непријатну чињеницу. Пример *Голубњаче* разоткрио је немогућност југословенског консензуса око питања геноцида над Србима. Док политичка класа „уже Србије“ против представе није реаговала и, штавише, о њој имала позитивне утиске (као, уосталом, и престоничка штампа), истичући да представа „говори о злу, а не проповеда зло“, дотле је покрајинско руководство у Новом Саду у *Голубњачи* видело националистичку провокацију, напад на братство и јединство и подстицање мржње између Срба и Хрвата. Овај став војвођанског руководства довео је до забране даљег извођења представе. Осим у Војводини, на представу су негативно реаговали и у Босни и Херцеговини и у Хрватској. У *Недјељној Далмацији* тексту је спочитавана „видовданска митоманија“ и потцењивање четничких злочина.⁵ Овај детаљ у Радуловићевом комаду, изостављање четничке кривице, представљао је крајње субверзивну чињеницу, с обзиром на до тада важећи наратив, у којем је успостављен знак једнакости између усташа и четника, чиме је заправо суптилно релативизован геноцид над Србима у НДХ.

Осим што је показала немогућност постизања општејугословенског консензуса о геноциду, *Голубњача* је на видело изнела другачије гледање у Београду према трауматичном искуству Срба у Независној Држави Хрватској. Ипак, српско руководство тада није желело да тим поводом уђе у озбиљнију расправу са политичким елитама у другим крајевима Југославије. На том трагу био је и српски патријарх Герман који је, крајем лета 1984. године, у Јасеновцу, приликом освештавања православне цркве, дао помен јасеновачким жртвама, поручивши: „Браћо, да праштамо морамо, да заборавимо – не можемо.“ Званични Загреб учествовао је у овом догађају преко Ивана Лалића, председника Комисије за односе са верским заједницама СР Хрватске. На пријему приређеном за госте из Београда, он је догађања у Јасеновцу приписао „издајницима наших народа.“⁶

Само неколико месеци касније, јавности у Србији и Југославији поново је било освежено сећање на усташке злочине. Повод је био хапшење Андрије Артуковића, министра унутрашњих послова у влади НДХ, у Сједињеним Америчким Државама, на основу југословенског захтева за изручење Југославији. У извештајима о хапшењу

⁵ Слободан Селинић, „Позоришна представа 'Голубњача': политички контекст забране и унутар-партијски спорови 1982/3.“, *Kultura : časopis za teoriju i sociologiju kulture i kulturnu politiku*, 174/175 (2022), 139–150; Слободан Селинић, *Србија 1980–1986. Политичка историја и Титоа до Милошевића*, (Београд: Институт за новију историју Србије, 2021), 442–451.

⁶ „Јасеновац. Праштање и нада“, *НИН*, 9. септембар 1984.

Артуковића београдска штампа изнела је тврдњу да је реч о човеку одговорном за ликвидацију 750 хиљада Срба, Хрвата и Рома и више од 20 хиљада Јевреја.⁷

У другој половини осамдесетих, ствари су се убрзале услед ескалације међунационалних тензија на југословенском простору. Тема усташких злочина над српском популацијом у НДХ све снажније се етаблирала у српској јавности. Важну прекретницу представљало је поновно издање књиге *Мајнум кримен* Виктора Новака, 1986. године, у којој је анализирана улога Католичке цркве у усташким прогонима и покољу Срба 1941–1945. У напомени издавача „Нова књига“, директор ове куће Слободан Филимоновић нагласио је своје очекивања да ће рецепција књиге бити јединствена, али је ту подвукао и стрепњу од понављања оног о чему је Виктор Новак у својој књизи писао: „Свесни смо да је читалачка публика хетерогеног састава и различито мотивисана за читање ове књиге. Али, без обзира, слагао се неко са идејама и закључцима ове књиге или не, не прочитати је значи лишити себе веома важног и функционалног сазнања о односима међу Јужним Словенима, њиховом опирању и подложности страним утицајима и интересима. А у много чему историја се понавља или поражени хоће репризу представе (...) Дијалог, дакле, може да почне!“⁸

И почео је.

Реакције у Србији и Хрватској на објављивање другог издања књиге *Мајнум кримен* биле су очекивано опречне. У *Дуји* је Миломир Марић позитивно оценио овај подухват, подсетивши на прећутну забрану првог издања књиге објављене неколико година по завршетку рата. Марић је такав однос комунистичких власти према књизи Виктора Новака приписао њиховом настојању да тиме избегну конфронтацију са Ватиканом, што је могло да угрози југословенско приближавање Западу после Резолуције Коминформа: „Тешко је веровати да су о књизи исто мислили поједини функционери нове комунистичке власти и римски папа, али је разумљиво да нам, после резолуције Информбироа и у време тражења пута према Западу, било каква свађа с Ватиканом није ишла у прилог. Готово споразумно, *Мајнум кримен* је требало да буде заборављен.“⁹

У закључку текста Марић је најавио да су времена прећуткивања ове теме прошла: „*Мајнум кримен* је четири деценије практично била забрањена, готово фантомска књига, која се ретко налазила и кријући, у страху, читала. Садашње репринт издање агилног београдског издавача Нове књиге, отвара могућност да се чак и папска

⁷ „Ухапшен Артуковић“, *Политика експрес*, 15. новембар 1984; „Ухапшен Андрија Артуковић“, *Политика*, 15. новембар 1984; „Трезвен корак“; *Борба*, 15. новембар 1984.

⁸ Виктор Новак, *Мајнум кримен. Пола вијека клерикализма у Хрватској*, (Београд: Нова књига, 1986).

⁹ „Магнум кримен поново међу нама: Оптужба са ломаче“, *Дуја*, 8–23. март 1986.

реч, на крају, порекне. Бар од оних које она ничим не обавезује на дисциплину.“¹⁰ У Србији су регистроване и друге позитивне реакције на објављивање новог издања књиге Виктора Новака. С друге стране, марта 1986. године, загребачки *Данас* оштро је критиковао *Мајнум кримен*, приписујући њеном аутору пристрасност и емотивни приступ. Новаку је замерено што није узео у обзир и делове Католичке цркве који нису били на линији клерикализма, па су чак приступали партизанима.¹¹

Убрзо су у Србији уследили нови историографски упади у област изучавања геноцида над Србима у НДХ. Исте године када је штампано репринт издање књиге Виктора Новака, у *Књижевним новинама* објављен је чланак Василија Крестића под речитим насловом „О генези геноцида над Србима у НДХ“, у којем је аутор настојао да дешифрује корене усташке идеје у Хрватској. Српски историчар се у анализи овог феномена вратио више векова уназад, до времена Војне крајине. Крестићев текст изазвао је бурне реакције у Хрватској, али и у српским медијима. Аутору је импутиран покушај конструисања колективне одговорности Хрвата за геноцидно уништавање Срба, што је Крестић у свом одговору негирао.¹² Чињеница да је напад на српског историчара дошао и из београдских медија главног тока, попут Радио-телевизије Београд, показивала је да је и у Београду за тако отворен приступ теми геноцида над Србима у НДХ, те 1986. године, било прерано. Када је, три године касније, тај исти Крестићев чланак био поново објављен, овог пута у *Стијугенију*, ствари су се већ темељно промениле и табу братства и јединства био потпуно урушен, тако да је чланак изгубио сваки субверзивни потенцијал.¹³

Да је за рушење табуа у том тренутку било прерано, показао је и случај књиге Веселина Ђуретића *Савезници и јујословенска рајна драма*, објављене 1985. године. Ђуретићева књига оспоравана је из више разлога, а сам аутор је крајем 1985. године био искључен из Партије, одлуком Председништва Општинског комитета СК Стари град. Ђуретићу је, поред осталог, на терет стављена његова теза да је „геноцид над српским становништвом у НДХ Комунистичка партија (...) покушала да прикрије.“¹⁴

Напади на Крестића и Ђуретића нису успорили истраживања различитих аспеката геноцида над Србима у НДХ. У периоду 1986–1989. године објављено је у Београду неколико књига у којима је тематизован логор Јасеновац, а посебно улога Католичке цркве у прогону Срба на просторима под усташком управом. Поменућемо књиге: *Концентрациони логор Јасеновац 1941–1945* Антуна Милетића; *Вайшкан и Јасеновац; документи* 1987 Владимира Дедијера; *Усташки злочини геноцида и суђење*

¹⁰ Исто.

¹¹ Коста Николић, *Прошлост без историје : ђолекме у јујословенској историографији, 1961–1991 : главни шокови*, (Београд: Институт за савремену историју, 2003), 279–283.

¹² Исто, 284–293.

¹³ „О генези геноцида над Србима у НДХ“, *Стијугениј*, 27. април 1989.

¹⁴ „Др Ђуретић искључен из партије“, *Полијика*, 6. новембар 1985.

Андрији Арђуковићу 1–2 Милана Булајића; *Усташе и њихово право* Вељка Ђурића, те књигу Драгољуба Живојиновића и Дејана Лучића – *Варварство у име Христово: прилози за Magnum Crimen*.¹⁵

У српској историографији тог периода кључни покретач истраживања геноцида у НДХ представљао је центар формиран око Владимира Дедијера. Користећи велики ауторитет, као и своје институционалне, ванинституционалне и међународне контакте, он је, већ средином осамдесетих, почео да формира тим чији ће се резултати рада видети неколико година касније. Он је, наиме, од средине 1984. године био на челу Одбора САНУ за сакупљање грађе о геноциду против српског народа и других народа Југославије у XX веку. Поред Дедијера, чланови одбора су били академици: Радован Самарџић, Сима Ђирковић (касније је поднео оставку), Добрица Ћосић, Милош Маџура, Гојко Николиш, Милорад Екмечић, Предраг Палавестра, Владимир Стојанчевић, затим пуковник Саво Скоко, пуковник Петар Опачић, пуковник Антун Милетић, проф. Бранко Петрановић, проф. Андреј Митровић, научни саветник Динко Давидов и Милорад Радевић. Одбору су приступили и генерал Ђуро Мештеровић, Милан Булајић, проф. Борислав Савић и проф. Смиља Аврамов.¹⁶ Пододбору овог одбора за прикупљање грађе о геноциду у Другом светском рату су, поред чланова одбора који су се бавили Другим светским ратом, припадали и публицисти и историчари Слободан Нешовић и Драгоје Лукић.¹⁷

Статут Одбора предвидео је следеће активности:

- »- Да систематски врши попис, сакупља, обрађује и чува грађу о геноциду против српског народа и других народа на територији Југославије у 20. веку;
- Да, поред домаће грађе и литературе, прикупља грађу и из иностраних архива која се односи на геноцид;
- Да изврши попис свих страстишта и јама, као и места на којима је вршен геноцид над становништвом;
- Да сакупи усмену и писмену грађу о верском геноциду против српског народа и других народа на територији Југославије у 20. веку (...);
- Да изврши попис грађе о културном геноциду против српског народа и других народа на територији Југославије (...);

¹⁵ Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac : 1941–1945 : dokumenta, I–III*, (Beograd : Narodna knjiga; Jasenovac : Spomen-područje Jasenovac, 1986); Vladimir Dedijer, *Vatikan i Jasenovac : dokumenti*, (Beograd : Rad, 1987); Milan Bulajić, *Ustaški zločini genocida i suđenje Andriji Artukoviću 1986. godine. I–IV*, (Beograd : Rad, 1988); Вељко Ђурић Мишина, *Усташе и њихово право : хрватска њихова црква*, (Београд : Белетра, 1989); Dragoljub Živojinović i Dejan Lučić, *Varvarstvo u ime Hristovo : prilozi za Magnum Crimen*, (Beograd : Nova knjiga, 1988).

¹⁶ Архив Југославије (АЈ), Председништво СФРЈ (803), ф-1.854, Решење о именовању чланова Одбора САНУ за сакупљање грађе о геноциду против српског народа и других народа Југославије у 20. веку, 15. август 1984.

¹⁷ Исто.

- Да сачини и објави општу библиографију о геноциду /грађа и монографије/;
- Да објављује монографије о истраженој и проученој грађи која се односи на геноцид:
 - Да организује научне скупове са темама које се односе на сакупљање грађе о геноциду против српског и других народа на територији Југославије у 20. веку;
 - Да преузима од истраживача и скупљача грађе све преписе, филмове, ксерокекс и фотокопије које се односе на геноцид, а које су истраживачи одабрали и снимили у земљи и иностранству за потребе и о трошку САНУ;
 - Да сакупљену грађу и литературу о геноциду, која је сређена према прописима САНУ о обради грађе, даје на коришћење научним радницима који се њоме баве;
 - Да сву сакупљену грађу смешта ради чувања у Архиву САНУ, где ће се она чувати и давати на коришћење по прописима Академије (...);
 - Да сакупља књижевне, мемоарске, сликарске, музичке и друге споменике и творевине везане за геноцид против српског народа и других народа Југославије у 20. веку.¹⁸

Као што смо показали, група око Владимира Дедијера, укључујући и самог Дедијера, објавила је у другој половини осамдесетих неколико књига у којима су тематизовани усташки злочини над Србима и одговорност Католичке цркве за то. Ипак, Дедијеров Одбор наилазио је и на отпоре појединих струја у југословенском и српском естаблишменту. То се посебно видело на примеру неуспелог покушаја организовања међународног научног скупа о питању геноцида, који је требало да буде одржан јуна 1987. године. Држава је онемогућила одржавање ове конференције, за што је Дедијер оптуживао најважније хрватске и српске политичке фигуре тог времена: „(...) : иницијатива за забрану међународног симпозијума о геноциду, чији је организатор била САНУ, потекла је од Јосипа Врховца, а неки нејаки Урош из Србије подастрео се овој вољи Јосипа Врховца. Још жалосније је то да је један од тада најважнијих функционера СР Србије, у вези с тим, изјавио: Ма шта хоће Дедијер с тим Јасеновцем?! Зашто хоће да нас свађа са Хрватима који су баш сада најавили спремност да нас подрже да средимо Косово и Војводину!“¹⁹ За дотадашње пропусте у утврђивању броја Срба страдалих у логору Јасеновац Дедијер је оптуживао челне лидере послератне Хрватске: Андрију Хебранга, Стеву Крајачића и Јосипа Врховца.²⁰

¹⁸ АЈ, 803–1.854, САНУ, Правила о раду Одбора САНУ за сакупљање грађе о против српског народа и других народа Југославије у 20. веку, 30. август 1984.

¹⁹ АЈ, 803–1.854, Владимир Дедијер, Како је дошло до књиге Ватикан и Јасеновац – текст који је Владимир Дедијер припремио за разговор са словеначким писцем Тонетом Партрљичем у Марибору 17. децембра 1987.

²⁰ Исто.

О негативном ставу једне структуре југословенске државе према Дедијеру говори и део једног документа савезне Службе државне безбедности у којем су Дедијеровом Одбору импутиране везе са националистичким и екстремистичким круговима у Србији, што је, према тим оценама, имало и своје политичке аспекте: „Поред научних циљева овог истраживања у програму рада Одбора имплицитно је садржано и настојање српских националиста и екстремистичког дела СПЦ да кроз прикупљање података о страдањима српског народа у току 2. светског рата на подручју НДХ и кроз друге активности докажу `континуитет страдања и угрожености српског народа у Југославији` и у јавности се презентирају као `једини заштитници његовог историјског, политичког и културног идентитета`... Има више индиција да `демократска опозиција` у САНУ намерава да шире захвати и изучи проблем Срба у Хрватској (...) у оквиру чега Дедијер настоји да разобличи `улогу партије према српском народу.` У Одбору САНУ за геноцид Дедијер настоји да докаже како је `српски народ, иако већински, изложен сталном геноциду`, што је, по њему, `јединствен случај у свету`. (...)“²¹

Ипак, већ наредне 1988. године, у САНУ је био одржан научни скуп „Јасеновац 1945–1988“, на којем су, поред осталих, учествовали Дедијер, Смиља Аврамов, Антун Милетић, Милан Булајић и Бранко Петрановић. Иако позвани, скупу се нису одазвали представници Католичке цркве. У извештају *Илустриране њолиџике* наведено је да је „Историографска и званична процена је да је у Јасеновцу убијено 600 до 700 хиљада жртава.“ Антун Милетић је указао на уништену картотеку логора, док се Смиља Аврамов бавила коренима геноцида, оценивши да се ту радило о „аутентичном антисрпском расположењу“. Тај штимунг Аврамов је приписала франковачкој идеологији, али је оптужила и Католичку цркву за подстицање геноцида над Србима у НДХ. Петрановић је утврдио да се Мачек није супротстављао геноциду, те да је Степинац одобрио покрштавање Срба. Он је, такође, подвукао допринос Католичке цркве „спровођењу политике геноцида над Србима“. Дедијер је поставио питање разлога због којег су о теми Јасеновац дуго била онемогућена научна истраживања.²²

Све интензивније и отвореније ангажовање српске историографије на истраживањима теме геноцида над Србима у НДХ постепено је, од друге половине 80-их година, улазило у главне токове домаће науке. Политичке стеге, које су ранијих година и деценија обуздавале интензивније бављење овом осетљивом темом, рапидно су попуштале. Међунационалне тензије на југословенским просторима приближавале су се својој ескалацији, па је у таквој ситуацији српско руководство све мање морало да води рачуна о очувању братства и јединства. То се видело и на страницама београдске штампе, у којој се све више и отвореније писало о овој трауматичној теми. У другој половини осамдесетих интензивно се писало о тада актуелном суђењу

²¹ АЈ, 803–1.854, ССУП/СДБ, Анализа активности Владимира Дедијера и Јосипа Копинича, септембар 1987.

²² „Историчари о јасеновачком логору смрти. Иселит ћемо и истријебит српски народ“, *Илустрирана њолиџика*, 6. децембар 1988.

Андрији Артуковићу,²³ протестовало се против покушаја редуковања броја јасеновачких жртава²⁴, писало се о покољима Срба у херцеговачким јамама²⁵, усташким масакрима Срба у Дракулићу, Шарговцу и Мотикама 1942. године.²⁶

У промењену атмосферу јавног дискурса у Србији према питању геноцида над Србима у НДХ уклопио се, априла 1989. године, и специјални број *Стигуениа*, посвећен овој теми. Ту су сабрани текстови и интервјуи Владимира Дедијера, Драгољуба Живојиновића, Антуна Милетића, Милана Булајића, Василија Крестића и других историчара и публициста који су се тих година бавили темом страдања Срба у НДХ.²⁷ Крестићев текст бавио се генезом геноцида над Србима у НДХ, Дедијер је писао о раду свог Одбора за сакупљање грађе о геноциду против српског народа и других народа Југославије у 20. веку, док је Драгољуб Живојиновић улогу Католичке цркве у прогонима Срба у НДХ довео у везу са гневом Ватикана због српског одбацивања Конкордата.²⁸

Темом геноцида над Србима у НДХ нису се бавили само српски историчари. Један од оних изван те бранше који су јавно износили став о овом питању био је и академик Антоније Исаковић. Почетком 1989. године, он је у интервјуу за *Дују* гласно размишљао о узроцима дугог потискивања ове теме, при чему је посебно подвукао одговорност неусташког дела хрватског друштва: „Међутим, слабе су се снаге у Хрватској бориле против те мржње, или су то радиле на погрешан начин. Употребљавали су ту стратегију заборављања и правили су стратегију симетрије. Увек су изједначавали усташе и четнике да је то једно те исто. Те две стратегије – заборављања и симетрије – управо су кобне за хрватски народ. Оне су му правиле илузију, извлачиле га из кала усташких злочина (...) Читава хрватска нација је била готово укочена, стала је, она је практично допустила такво уништење и онда се тргла и тај се отпор осетио у партизанском рату. То практично одобравање је задржано кроз стратегију заборављања. Стратегија коју негује њихов клер.“²⁹

Исаковић је поставио и питање зашто југословенски партизани током ратних операција нису нападали Јасеновац и тиме макар „узнемиравали“ усташе. Према Исаковићу, селективно сећање на Јасеновац представљао је „стратешки припремљен заборав“, чији је крајњи циљ „да се за 50 или 100 година о томе више не говори, не прича, да не постоје документа.“³⁰

²³ На пример: „Ко су адвокати који ће бранити Андрију Артуковића: петорица на другом тасу“, *Дуја*, 8–23. март 1986; „Пресуда за јуче, поука за сутра“, *Дуја*, 17–30. мај 1986.

²⁴ „Агонија учитељице живота“, *Дуја*, 4–18. октобар 1986.

²⁵ „Јама под Госпиним скутом“, *Дуја*, 14–17. мај 1988.

²⁶ „Ударци у потиљак“, *Дуја*, 24. јун – 7. јул 1989.

²⁷ „О генези геноцида над Србима у НДХ“, *Стигуениа*, 27. април 1989.

²⁸ Исто.

²⁹ „Трагање за образом“, *Дуја*, 4–17. фебруар 1989.

³⁰ Исто.

На другој страни, у Хрватској се на интензивирање српског бављења судбином Срба у НДХ није гледало са одушевљењем. Већ смо поменули хрватске реакције на чланак Василија Крестића из 1986. године. У наредним годинама, ова српско-хрватска полемика добила је на интензитету, уклапајући се у све веће неповерење између српске и хрватске политичке класе. Пред сам крај осамдесетих, ове полемике постајале су све оштрије. Две основне тачке спорења представљао је број јасеновачких жртава и одговорност Католичке цркве, односно Ватикана за геноцид над Србима у Другом светском рату. Са хрватске стране најактивнији учесник ових битака био је хрватски историчар Љубо Бобан, али се огласио и кардинал Фрањо Кухарић. Са српске стране полемисали су Растислав Петровић, Милан Булајић, Милорад Вучелић, Слободан Кљакић. Упадљиво интензивирање ових спорова и све оштрији регистар најављивали су велику драму, до које је почетком 90-их и дошло. Тада се показало да догађаји 1941–1945. нису представљали изоловану историјску дигресију, већ само етапу дугог процеса који се 90-их одвијао у измењеном међународном контексту.

СПИСАК ИЗВОРА И ЛИТЕРАТУРЕ:

Bulajić Milan. *Ustaški zločini genocida i suđenje Andriji Artukoviću 1986. godine. I–IV*. Beograd : Rad, 1988.

Dedijer, Vladimir. *Vatikan i Jasenovac : dokumenti*. Beograd : Rad, 1987.

Miletić, Antun. *Koncentracioni logor Jasenovac : 1941–1945 : dokumenta, I–III*. Beograd : Narodna knjiga; Jasenovac : Spomen-područje Jasenovac, 1986.

Živojinović, Dragoljub i Dejan Lučić. *Varvarstvo u ime Hristovo : prilozi za Magnum Crimen*. Beograd : Nova knjiga, 1988.

Архив Југославије (АЈ), Фонд 803, Председништво СФРЈ

Борба

Дуџа

Ђурић Мишина, Вељко. *Усташе и њихово правослање : хрватска православна црква*. Београд : Белетра, 1989.

Илустрована историја

Николић, Коста. *Прошлост без историје : полемике у југословенској историографији, 1961–1991 : главни шокови*. Београд: Институт за савремену историју, 2003.

НИН

Новак, Виктор. *Мајнум кримен. Пола вијека клерикализма у Хрвајској*. Београд: Нова књига, 1986.

Политика

Политика експрес

Селинић. Слободан. „Позоришна представа 'Голубњача': политички контекст забране и унутарпартијски спорови 1982/3.“. *Kultura : časopis za teoriju i sociologiju kulture i kulturni politiku*, 174/175 (2022), 139–150.

Селинић. Слободан. *Србија 1980–1986. Политичка историја од Тита до Милошевића*. Београд: Институт за новију историју Србије, 2021.

Студент

Petar Dragišić, PhD

Principal Research Fellow

The Institute for Recent History of Serbia

petar.dragisic@gmail.com

Summary

SERBIAN PUBLIC OPINION IN THE 1980S ABOUT THE GENOCIDE AGAINST THE SERBS IN THE INDEPENDENT STATE OF CROATIA

The article analyses the way in which the genocide against Serbs in the Independent State of Croatia (NDH) was perceived in Serbia during the 1980s. As part of the effort to eliminate various "white spots" from Yugoslav history, special attention was given to attempts to illuminate the topic of genocide against Serbs from 1941 to 1945. The article particularly focuses on examining how this issue was treated by the Serbian press and historians at that time. In addition, the paper scrutinized the disputes between the elites in Belgrade and Zagreb about this matter. The article explores the way in which Serbs dealt with the most traumatic episodes in modern Serbian history and examines the political and ideological context of researching genocide in the NDH in the 1980s. In this regard, special emphasis is placed on analysis of the connection between the increased interest in massacres against the Serbian population in the NDH and the growing political and ethnic tensions in Yugoslavia during the 1980s. The article is based on the analysis of academic publications printed in Serbia during the 1980s on the genocide against Serbs in the NDH and on analysis of the most influential newspapers and magazines in Serbia at that time (NIN, Politika Ekspres, Borba, Ilustrovana politika, Politika, Duga). Part of the research was conducted in the Archive of Yugoslavia in Belgrade (Arhiv Jugoslavije)

Keywords: genocide in the Independent State of Croatia, press, historians, 1980s, Yugoslav crisis

Марија В. Љубинковић, МА

Светски јеврејски конгрес¹

marija.ljubinkovic@wjc.org

САВРЕМЕНА РЕЦЕПЦИЈА ГЕНОЦИДА И ХОЛОКАУСТА У НДХ – ИНСТРУМЕНТАЛИЗА- ЦИЈА СТРАДАЊА САГЛЕДАНА КРОЗ ПОЈАМ *КОРИСНЕ ПРОШЛОСТИ*

Сажетак: Савремени приступи наглашавају да је истинска претња по наслеђе Холокауста уткана много дубље у искривљење историјских чињеница, него у потпуно порицање да се он догодио. У новије време, све је мање оних који Холокауст у потпуности поричу, док са друге стране, они који га тривијализују или инструментализују постају све присутнији и међу њима је могуће пронаћи бројне утицајне и моћне припаднике друштва. Стога, полазиште ове студије биће управо феномен дисторзије историјских чињеница сагледан кроз призму *корисне прошлости* као појма који уводи Јехуда Бауер, а којим се објашњава мотивација саме инструментализације, тривијализације и политизације историјских чињеница. Наиме, када се истинска прошлост не нуди као адекватан алат за реализацију одређених циљева, *конструира* се корисна прошлост којом се даље манипулише и која постаје својеврстан наративни део дискурса. Специфичност случаја Холокауста и геноцида у оквиру Независне Државе Хрватске биће обрађена узимајући у обзир обе супротстављене стране – хрватску и српску, а само тумачење користиће се криминолошким теоријама и приступима. У том смислу, а као доминантан, биће истражен утицај инструментализације злочина на настајање секундарне виктимизације, као и на формирање карактеристичног феномена *занемаривања* односно *маргинализације* геноцида по себи. Наиме, у случају инструментализације, механизми којима се она постиже, као и политички или други циљ зарад кога се она врши, практично у потпуности истискују управо оно на чему се заснивају,

¹ Становишта изнета у овом раду представљају став ауторке лично и нису нужно званична позиција Светског јеврејског конгреса.

а то је сам геноцид као историјски факат. При томе, научна оправданост овог истраживања лежи управо у промишљању појма геноцида уз помоћ интердисциплинарног приступа који ће спојити криминолошко тумачење и анализу дискурса, што није била доминантна пракса у досадашњој теорији.

Кључне речи: Холокауст, геноцид, НДХ, тривијализација, политизација, криминолошки приступ, секундарна виктимизација

Увод

Савремена научна истраживања која се баве темом Холокауста све чешће скрећу пажњу истраживача са порицања Холокауста на одвећ присутнију дисторзију историјских чињеница у вези са систематским индустријализованим уништењем Јевреја током Другог светског рата. Штавише, наглашава се и да права претња историјском наслеђу Холокауста не долази од оних који поричу да се он догодио, већ од оних који га прихватају као историјски факат, али га тривијализују. Таквих је, такође, у далеко већем броју и неретко су у питању неки од најцењенијих и најмоћнијих људи у друштву.² Иако су разлози ове преусмерености са отвореног порицања на дисторзију историјских чињеница бројни, међу њима дакако треба издвојити утицај познатог судског случаја – тужбе Дејвида Ирвинга против Деборе Липштат и њеног издавача која се завршила Ирвинговим правним поразом.³ Чини се, наиме, да је управо након правноснажности те пресуде успостављен одређени вид консензуса међу онима који су систематски порицали Холокауст – постало је јасно да порицање, једноставно, више није било исплативо.⁴

Када је у питању случај геноцида и Холокауста у НДХ, дисторзија која је све чешћа може се делом сврстати под појам *инструментализације*, као и *политизације* страдања. За потребе овог рада појам политизације биће подведен под појам инструментализације, подразумевајући њену политички усмерену експресију. Иако је могуће конкретизовати појединачне видове дисторзије геноцида и Холокауста, не треба из вида изгубити ни чињеницу да међу њима постоје бројна преклапања те да је неретко

² Autonomija. Dajan: Suočavamo se sa iskrivljavanjem i trivijalizacijom holokausta, <https://autonomija.info/dajan-suocavamo-se-sa-iskrivljavanjem-i-trivijalizacijom-holokausta/>, датум приступа 15.2.2023; Gerstenfeld, Manfred. "The Multiple Distortions of Holocaust Memory", *Jewish Political Studies Review* 19, vol. 3 (2007), 35; Rudrum, David. Why Holocaust Trivialisation Isn't Trivial, Holocaust Centre North. <https://hcn.org.uk/blog/holocaust-trivialisation/>, датум приступа 15.2.2023.

³ Jewish Virtual Library. Irving V. Lipstadt, <https://www.jewishvirtuallibrary.org/irving-v-lipstadt>, датум приступа 12.10.2023.

⁴ Иако ми је ова веза и раније била на памети, захваљујем се господину епископу Јовану Булибрку који ју је вербализовао управо на отварању научног скупа „80 година од појма геноцид: Студија случаја – геноцид на Србима, Јеврејима и Ромима у НДХ”.

одређено поступање могуће подвести под више од само једне категорије. Оно што је, међутим, специфично, јесте да се инструментализација и политизација страдања користе на врло конкретан начин, представљајући екстернализацију *корисне прошлости* – појма који је у научни дискурс увео Јуда Бауер, а који ће представљати окосницу овог текста.

На самом почетку важно је напоменути и да се рад неће бавити геноцидом и Холокаустом у читавој НДХ, већ конкретно случајем рецепције страдања у Јасеновцу као најексплицитнијим примером инструментализације страдања. Такође је нужно осврнути се и на дистинкцију начињену у самом наслову – ону између Холокауста и геноцида. Холокаустом је сматран искључиво прогон Јевреја током Другог светског рата и њихово индустријско убијање, док се под појам геноцида подводе уништавања свих осталих народа у истом периоду. Другим речима, над Јеврејима је почињен Холокауст, а над осталим жртвама у Јасеновцу – геноцид. Дакако, иако је Холокауст вероватно најпознатија форма геноцида и могло би се говорити и уопштено о геноциду у НДХ, због специфичности положаја Јевреја током Другог светског рата у целисти, термин Холокауст је издвојен.

Конечно, важно је нагласити и да је интенција овог рада да укаже на конкретне последице инструментализације страдања обухваћене појавом *секундарне викијимизације* и *маргинализације злочина*. Наиме, потомци жртава и преживелих нужно реагују на интенционално искривљење чињеница о тим догађајима и, управо на тај начин, инструментализација страдања испоставља се *par excellence* криминолошким појмом. Са друге пак стране, преусмеравањем сврхе ради које се позива на страдање у Јасеновцу на потребе различитих политичких агенди, долази до *маргинализације злочина*, односно геноцид од кога се креће користи се искључиво зарад емотивног набоја самог појма, као и друштвене конотације коју има. Управо захваљујући тим атрибутима које појам геноцида носи, постиже се и жељени политички или политикантски циљ, док се жртве и сам злочин остављају ван употребе и далеко од пажње инструментализатора.

Појам корисне прошлости

Промишљајући тематику дисторзије историјских чињеница у вези са Шоа, професор Јуда Бауер креирао је термин *корисна прошлост*, те писао да „када фактичка прошлост не подлеже одређеној (жељеној, *йрим. ауш.*) интерпретацији, креира се корисна прошлост која комбинује стварне догађаје и чињенице – са фикцијом“.⁵ Бауер при томе полази од анализе искривљавања концепта демократије, која би требало да укључује не само слободне изборе и већинску владавину, већ и слободу изражавања,

⁵ Bauer, Yehuda. “Creating a 'Usable' Past: On Holocaust Denial and Distortion”, *Israel Journal of Foreign Affairs* 14, vol. 2 (2020), 9.

независно судство, заштиту мањина свих врста, тежњу ка родној равноправности и практичну могућност замене било које садашње владе на будућим изборима. Систем у којем су ове карактеристике поткопане и деградиране јесте нелиберална демократија, преферирани систем националистичких ауторитараца.⁶

У таквом окружењу, дисторзија у својим разним видовима (па тако и као инструментализација и политизација) практично цвета јер произлази из жеље да се ојача националистички ауторитаризам представљањем јединствене, позитивне слике о прошлости нације, што је уједно и вид супротстављања њеним клеветницима, било стварним или измишљеним.⁷ Појам употребљиве прошлости је, дакле, кључан: да би се ојачала национална свест, мора се пронаћи прошлост која се може користити за образовање – тачније, за индоктринацију – нације, младих и старих. Када прошлост адекватна за ту сврху није доступна, мора се измислити. На крају крајева, Бауер наводи и да је права прошлост увек мешавина доброг, лошег и свега између, а да искривљавање прошлости почива на комбинацији истине и изума. Прича која проистиче из те фузије тада постаје компонента националистичке идеологије.⁸

Међутим, *корисна њрошлост* не мора нужно да буде *modus operandi* владајуће структуре. Она може бити и инструмент којим се служе маргиналне политичке струје, које на тај начин стварају једну врсту нездраве динамике политичких односа, било унутар државе или у њеном спољнополитичком контексту. Најчешће, наравно, реч је о комбинацији обе могућности, али од суштинске је важности увидети да делотворност самог концепта није узрочно-последично зависна од политичке позиције онога ко се њиме користи. Штавише, понекад је политичка недоминантност корисника управо основни покретач субверзивног утицаја и доприноси утиску конспиративности који сопственом природом изазива веће интересовање него што заправо заслужује.

Занимљиво је при томе да људи који се користе корисном прошлошћу, на пример, они који тривијализују Холокауст, најчешће немају антисемитских интенција, већ су искрено пасионирани за добробит циља који покушавају да постигну и потпомогну⁹ – борбе за права животиња¹⁰, антиваксерски покрети¹¹ итд. неретко су се користили непри-

⁶ *Ibid*, 6-7.

⁷ *Ibid*, 7.

⁸ *Ibid*.

⁹ Rudrum, David. *Why Holocaust Trivialisation Isn't Trivial*, Holocaust Centre North. <https://hcn.org.uk/blog/holocaust-trivialisation/>, датум приступа 15.2.2023.

¹⁰ Одличан и добро познат пример јесте изложба *Холокауст на њањуру* коју је организовала ПЕТА почетком 2000-их. (Више у: Combat Antisemitism Movement Report. *The Growing Normalization of Holocaust Trivialization Worldwide in 2021-2022*, <https://combatantisemitism.org/latest-news/combat-antisemitism-movement-database-of-holocaust-trivialization-incidents-since-summer-2021/>, датум приступа 15.2.2023.; <https://www.theguardian.com/media/2003/mar/03/advertising.marketingandpr>

¹¹ Иако примера има заиста много, може се издвојити чињеница да су се на једном од подвожњака изнад аутопута у Немачкој појавили графити са речима „Невакцинисани данас = Јевреји 1935“ (више у: Combat Antisemitism Movement Report. *The Growing Normalization of Holocaust Trivialization*

кладним поређењима сопствене позиције или позиције објекта који желе да заштите са позицијом у којој су Јевреји били током Холокауста. Са друге стране, неретко се дешава и да се одређени политички лидери пореде са Хитлером или другим нацистичким вођама.

Истом логиком могуће је даље закључити да, уколико је тај циљ чијем се остварењу приступа уз помоћ дисторзије историјских чињеница, на пример, политички, понекад дисторзија прошлости није последица зле намере, већ жеље за ојачањем националног сентимента¹², што без обзира не оправдава инструментализацију страдања као метод. Међутим, може ли циљ бити не само ојачавање националног сентимента већ и негативних сентимената према једном од учесника догађаја који се користи као *корисна прошлост*? Конкретно, може ли се употреба *корисне прошлости* у контексту страдања у Јасеновцу употребљавати зарад постизања анимозитета Срба према Хрватима као онима који поричу или неумесно умањују број жртава логора или пак, Хрвата према Србима као онима који желе да политичку позицију граде на терету идентитета жртве. Управо због тога, овај се рад бавио анализом савремене српске и хрватске рецепције геноцида и Холокауста почињених у НДХ и утврђивањем импликација које произлазе из те рецепције условљене употребом страдања као појмом корисне прошлости.

Употребљивост појма корисне прошлости у контексту инструментализације страдања у НДХ

Како би се приступило детаљнијој анализи, односно примени концепта корисне прошлости на конкретан случај страдања у НДХ, потребно је прво начинити и једну дигресију. Наиме, Јан Грабовски, професор историје на Универзитету у Отави и виши стипендиста у Центру за напредне студије Холокауста у Меморијалном музеју Холокауста Сједињених Држава, такође добитник Међународне књижевне награде Јад Вашема за истраживање Холокауста 2014, написао је 2020. године један веома инспиративан чланак за израелски дневни лист *Харезиз*.¹³ Полaziште чланка је у чињеници да „добронамерна решеност немачких политичара и академика да преузму искључиву одговорност за нацистички геноцид сада помаже другим учинио-

Worldwide in 2021-2022, <https://combatantisemitism.org/latest-news/combat-antisemitism-movement-database-of-holocaust-trivialization-incidents-since-summer-2021/>, датум приступа 15.2.2023.

¹² Bauer, Yehuda. "Creating a 'Usable' Past: On Holocaust Denial and Distortion", *Israel Journal of Foreign Affairs* 14, vol. 2 (2020), 4.

¹³ Grabowski, Jan. *Germany is Fueling a False History of the Holocaust Across Europe*. Haaretz, <https://www.haaretz.com/world-news/2020-06-22/ty-article-opinion/.premium/germany-is-fueling-a-false-history-of-the-holocaust-across-europe/0000017f-f497-d887-a7ff-fcf75b480000>, датум приступа 12.10.2023.

цима да заташкају¹⁴ своје учешће”.¹⁵ Аргументација Грабовског се заснива на анализи чланка објављеног поводом 75. годишњице капитулације нацистичке Немачке и краја Другог светског рата, који су заједно написали немачки министар спољних послова Хајко Мас и проф. Андреас Виршинг, директор Института за савремену историју у Минхену, а под насловом „Нема политике без историје“, а који је објављен на неколико језика. Грабовски, наиме, истиче да за државе и институције укључене у ову врсту историјског извртања, и за националистичке политичаре који им уливају новац и сврху, немачка позиција преузимања искључиве кривице је добродошла. Голдхагенова теза о једном кључу за отварање свих врата – да су Немци били елиминациони антисемити – згодно *забељује* злочиначке поступке многих других Европљана, било да су Литванци, Украјинци, Мађари или Пољаци, који су одлучили да дају свој допринос истребљењу европских Јевреја. Грабовски, такође, наглашава да нема апсолутно никакве сумње (и то екстензивно и интензивно наглашава) да је геноцидни пројекат био чисто немачки, али наводи да треба имати у виду и да је овај немачки пројекат пронашао доиста велики број вољних партнера и помагача широм окупираних Европе.

У последњем делу свог чланка Мас и Виршинг изјављују да свако ко се не слаже са јединственом кривицом Немачке „инструментализује историју и дели Европу“. Истина је, заправо, управо обратна. Са једне стране, *корисна историја* је то што се кривица доводи у везу искључиво са Немцима и што се фокус константно одржава на нацистичкој одговорности за стварање и спровођење Холокауста. Међутим, управо је НДХ одличан пример да Немачка дакако није деловала сама, штавише да она никада не би могла да испуни своје циљеве у мери у којој јесте да није имала сараднике, посматраче и помагаче у локалном становништву окупираних земаља или земаља које су сарађивале са Хитлером. И не само то, никада се не би испунили ни неки циљеви који чак нису били иницијално немачки, већ директно оних који су их и остварили – као што је усташки екстензивни геноцид над (превасходно) Србима, Јеврејима и Ромима.

¹⁴ Индикативно је и што Грабовски на овом, али и другим местима у тексту екстензивно користи термин *whitewashing* – термин којим намерно покушавају да се сакрију непријатне или инкриминишуће чињенице о некоме или нечему, али уједно и појам који се користи за описивање праксе у медијима и индустрији забаве где ликови из маргинализованих група, посебно расних или етничких мањина, бивају упризорени – играни од стране белих глумаца, или су њихове приче испрличане из претежно белачке перспективе. Ова пракса се може проширити и на друге области где се доприноси или искуства мањина минимизирају или игноришу у корист наратива који се фокусира на беле особе или њихове перспективе. Интересантно је што се у овом конкретном контексту термин *whitewashing* употребљава превасходно у смислу скривања или заташкавања истине, али могуће је увидети и везу са насилним преузимањем перспективе односно својеврсном окупацијом наратива. У даљем тексту ће се наведени термин преводити и користити у виду речи *забелишти*.

¹⁵ *Ibid.*

Савремена рецепција страдања у НДХ у Републици Хрватској и Републици Србији

Начин на који се страдање у Јасеновцу и другим усташким логорима доживљава, тумачи, али и користи бројни су и било би претенциозно покушати их омеђити анализом једног научног чланка. Ипак, могуће је утврдити одређене обрасце који се учестало понављају. Управо ти обрасци неретко функционишу управо кроз упошљавање *корисне прошлости* те ће се неки од најупечатљивијих примера проматрати у даљем тексту.

Када је реч о Републици Хрватској, приметно је да постоји одређени круг изузетно вокалних појединаца који имају тенденцију не само међусобног подржавања, већ и организовања у оквиру заједничких друштава, од којих је најпознатије дакако Друштво за проучавање троструког логора Јасеновац. Највећи проблем настаје при ширењу таквих утицаја, поготово у домену просвете јер се наротив корисне прошлости тако упошљава у сврху индоктринације будућих интелектуалних кругова и, сва је прилика, управо оних који ће и сами градити потоње наративе на сличном трагу.

У том смислу, неизбежно је начинити осврт на рад Влатке Вукелић, ванредне професорке на Катедри за хрватске студије и координаторке докторских студија Свеучилишта у Загребу.¹⁶ Још 2018. године професорка Вукелић привукла је пажњу као особа склона усташама¹⁷, свакако најпознатија по порицању логора за децу у Сиску¹⁸, што чини заједно са Католичком црквом у Хрватској, називајући га „прихватилиштем за децу”.¹⁹ Поменута подршка Католичке цркве била је приметна те исте 2018. године, када је професорка Вукелић учествовала на научном скупу „Збрињавање козарачке дјеце и дјечје прихватилиште у Сиску 1942–1943” који је организовао Одјел за повијест Хрватског католичког свеучилишта и Одјел за повијест хрватских

¹⁶ На личној веб-страници Влатке Вукелић (<https://vlatkavukelic.com/>) промовише се књига још једног гласовитог порицатеља страдања у Јасеновцу – Игора Вукића, који о Јасеновцу покушава већ годинама да створи наратив о *радном логору*. Више на: <https://vlatkavukelic.com/2018/11/08/predstavljena-knjiga-igora-vukica-radni-logor-jasenovac/> Више о раду самог Игора Вукића на: <https://www.portalnovosti.com/kako-se-vukic-nasao-medu-izlagacima-na-znanstvenom-kolokviju>

¹⁷ Јарић Dauenhauer, Nenad. *Povijest NDH studentima će predavati profesorica sklona ustašama*. Index.hr, <https://www.index.hr/vijesti/clanak/povijest-ndh-studentima-ce-predavati-profesorica-sklona-ustasama/2016051.aspx>, датум приступа 21.3.2023.

¹⁸ О нестручности проф. Вукелић изјаснила се веома експлицитно и Наташа Матаушић још 2018. године, рекавши: „Влатка Вукелић докторирала је на теми из подручја археологије и боље би јој било да се наставила бавити оним темама за које вјеројатно има одређено знање. Изрећи тврђу да је Сисак био прихватилиште, а не логор упућује на тотално непознавање чињеница о околностима оснивања логора, његовог дјеловања, смртности и броју дјеце која су кроз њега прошла”. Више на: <https://www.portalnovosti.com/natasa-matausic-u-sisku-je-bio-pravi-ustaski-djecji-logor>

¹⁹ Borković, Goran. *Srpski genocid u NDH*. Portal Novosti, <https://www.portalnovosti.com/srpski-genocid-u-ndh?fbclid=IwAR0fFYPWixlop0KGFuh4aJPLXNoFxnxF0o2yqrQ454qvNc0Re2gEdkYoCMg>, датум приступа 12.2.2023.

студија свеучилишта у Загребу, а под покровитељством Сисачке бискупије.²⁰ Две године касније, Влатка Вукелић је комеморацију у Јасеновцу на свом Фејсбук профилу назвала „Походом на Јасеновац и традиционалним карневалом зомбија“.²¹ Године 2021. године учествовала је на промоцији књиге Бланке Матковић и Стипеа Пилића „Јасеновац и послератни јасеновачки логори – геостратешка точка великосрпске политике и пропагандни покретач њезина ширења према западу“. Промоција се одржавала у црквеним просторијама, у дворани св. Ивана Павла Другог у сисачком Великом Капитолу, а већ сам наслов књиге је вишеструко проблематичан и вишеслојан – од идеје о послератним јасеновачким логорима, преко суштинске оптужбе за инструментализацију страдања (које се, да све буде још компликованије – пориче), до идеје о великосрпском ширењу према Западу.²² Коначно, Влатка Вукелић 2022. године постаје кандидат за руководиоца департмана Хрватских студија. Иако у том процесу није била изабрана због притиска јавности²³, уместо ње то бива Марио Грчевић, професор кроатологије који се активно залаже за увођење *За дом сиремни* као званичног поздрава у војсци Хрватске.²⁴

Могуће је, дакле, закључити да један од корених проблема у контексту рецепције страдања у Јасеновцу у савременој Хрватској представља малигни утицај институционалног ревизионизма и искривљења историјских чињеница које се одвија уз помоћ, подршку и благослов католичке цркве. Екстензивна анализа тог процеса, конкретно кроз деловање листа *Глас Концила* била је тема два садржајна текста историчара Милана Радановића који се овом приликом искрено препоручују читалачкој пажњи.²⁵

²⁰ Наведени догађај, окарактерисан као скандалозна ревизија историје, Влатка Вукелић је поносно промовисала на својој веб-страници: <https://vlatkavukelic.com/2018/11/27/znanstveni-skup-zbrinjavanje-kozaracke-djece-i-djecje-prihvatiliste-u-sisku-1942-1943/>

²¹ Више на: <https://www.facebook.com/vlatka.vukelic.sisak/posts/pfbid0w6gHksjVS9PcrDH79DDAixcnK097mbbjdiESFb4kLtVTC2oEH4NxiQ4mZhRtnqfl>

²² Informativna katolička agencija. *Sisak: Predstavljena knjiga „Jasenovac i poslijeratni jasenovački logori“*, <https://ika.hkm.hr/novosti/sisak-predstavljena-knjiga-jasenovac-i-poslijeratni-jasenovački-logori/>, датум приступа 17.3.2023.

²³ Иако су притисци долазили са различитих страна, овом приликом биће наведен тек по један из хрватских и српских медија: Istra24. *Vodstvo zagrebačkog SDP-a: 'Izbor profesorice koja negira ustaške zločine za dekanicu mora se zaustaviti'*. Istra 24. <https://www.istra24.hr/politika-i-drustvo/vodstvo-zagrebackog-sdp-a-izbor-profesorice-koja-negira-ustaske-zlocine-za-dekanicu-mora-se-zaustaviti>, датум приступа 5.8.2024; П.О.Л. *Жена која велича усташе ускоро ће постати декан факултета*. Политика. <https://www.politika.rs/scc/clanak/548104/Zena-koja-velica-ustase-uskoro-postaje-dekan-fakulteta>, датум приступа 5.8.2024.

²⁴ Jarić Dauenhauer, Nenad. *Na čelu Hrvatskih studija čovjek koji je tražio da ZDS postane službeni pozdrav HV-a*. Indeks.hr, <https://www.index.hr/vijesti/clanak/na-celo-hrvatskih-studija-opet-postavljen-obozavatelj-thompsona-i-ustaskog-pozdrava/2467974.aspx>, датум приступа 23.6.2023.

²⁵ Radanović, Milan. *Revizionistička vulgata na stranicama 'Glasa Koncila'*. Kontrapress, <https://www.kontrapress.com/clanak.php?rub=Dru%C5%A1tvo&url=Revizionistička-vulgata-na-stranicama-Glasa-Koncila>, датум приступа 12.3.2023; Radanović, Milan. *Glas Koncila: Pravdanje i relativizacija jasenovačke tragedije*. <https://www.kontrapress.com/clanak.php?rub=Dru%C5%A1tvo&url=Glas-Koncila-Pravdanje-i-relativizacija-jasenovacke-tragedije>. Kontrapress, датум приступа 12.3.2023.

Институционални ревизионизам у Хрватској није омеђен искључиво на државне институције попут Свеучилишта, већ и на приватне организације истомишљеника које намећу квазинаучне погледе под патронатом сопствених историчарских титула и својеврсне хиперпродукције²⁶ радова и књига заснованих на рекордно малом броју проверљивих и легитимних извора. Најупечатљивији пример дакако јесте *Друштво за истраживање њросџрукој лоџора Јасеновац* – хрватска екстремно десничарска невладина организација чији је главни и једини циљ извртање истине о концентрационом логору Јасеновац у којем је извршен геноцид над Србима, Јеврејима и Ромима током Другог светског рата.²⁷ Циљ организације је и рехабилитација Независне Државе Хрватске²⁸, а руководство Друштва је, не изненађује, предвођено људима који су потписали петицију за враћање фашистичког поздрава *За дом сјремни* у редовну употребу у Хрватској војсци. Председник Друштва је Игор Вукић, а доскорашњи председник Стјепан Разум. Секретар Друштва је Анто Периша. Међу члановима или особама повезаним са Друштвом су и Јосип Печарић, Владимир Хорват, Јосип Јурчевић, Стипе Пилић и Бланка Матковић²⁹. У децембру 2017. Министарство хрватских бранитеља доделило је Друштву новчану помоћ од 6.600 евра, чиме се граница између невладиног сектора и државног пројекта суштински замаглила. У контексту овог удружења, *корисна њрошлост* је формирана од искривљене и негиране верзије истинске прошлости чије коришћење за циљ има потпуни отклон од хрватске југословенске историје и остварење активистичких наума. Природно, нуспродукт таквог деловања је и потпиривање међуетничке мржње.

Са друге стране, ни ситуација у Републици Србији није похвална када је реч о рецепцији страдања у Јасеновцу, иако су у последњих неколико година приметни одређени помаци. Један од одвећ проблематичних јесте став Српске православне цркве по питању несразмерног увећања броја јасеновачких жртава, исказан у више наврата, а последњи пут у виду саопштења Светог Архијерејског синода „поводом ревизионистичке кампање о броју жртава концентрационог логора смрти Јасеновац”

²⁶ *Хиперпродукција* подразумева неочекивано велики број успешно публикованих текстова који немају кредибилне изворе, односно несвакидашњост тако великог броја радова који су у основи пука фикција. Производња такве литературе у научним круговима, у количини већој од нуле, већ сама по себи јесте хиперпродукција.

²⁷ Опаčić, Tamara. *Selective Amnesia: Croatia's Holocaust Deniers*. BalkanInsight, <https://balkaninsight.com/2017/11/24/selective-amnesia-croatia-s-holocaust-deniers-11-16-2017/>, датум приступа 12.3.2023; Опаčić, Tamara. *Besramni revizionizam*. Portal Novosti, <https://www.portalnovosti.com/besramni-revizionizam>, датум приступа 12.3.2023.

²⁸ Rašeta, Boris. *Njihov cilj je jasan: Oživljuju NDH*. Express, <https://express.24sata.hr/life/njihov-je-cilj-jasan-ozivljuju-ndh-4146>, датум приступа 12.3.2023.

²⁹ Историчар Иво Голдштајн је указао на вероватноћу да је управо Бланка Матковић, Игор Вукић или неко из њиховог круга истински аутор проблематичног текста који је 2021. године био објављен у *Jerusalem Post*-у под псеудонимом Дејвид Голдман, а који је био скандалозна ревизија истине о јасеновачким жртвама (да их је било између 2.500 и 4.500). Након реакције из Музеја жртава геноцида у Београду, *Jerusalem Post* је објавио извињење и објашњење. Више на: <https://www.index.hr/vijesti/clanak/goldstein-tudjmana-se-danas-ne-preispituje-to-pokazuje-kakav-nam-je-prostor-slobode/2299519.aspx>

објављеног 14. септембра 2023. године.³⁰ Наведено саопштење посебно таргетира епископа пакрачко-славонског, господина Јована Ђулибрка речима:

„У овом контексту се мора истаћи да је Свети Архијерејски Синод, чим је Преосвећени Епископ славонски Јован пре више година изнео своју приватну – по нама произвољну, историјски неутемељену – процену о броју јасеновачких жртава, Свети Архијерејски Синод му је званично, својом одлуком, одузео право да се у јавности оглашава по том питању, знајући унапред да ће сви дежурни нападачи на Српску Православну Цркву и на српски народ, како они из такозваног региона тако и они из саме Србије, извршити замену теза и усамљено лично мишљење приказивати као став саме наше Цркве”.³¹ Проблематичним се чини не само исказано јавно одузимање права на оглашавање у јавности по овом питању, које је дакако у колизији са Уставом загарантованим правом о слободи мишљења и изражавања (члан 46 Устава Републике Србије³²), већ и само ауторитативно изношење мишљења без позивања на научне изворе који би такву изјаву поткрепили и оправдали. Имајући у виду изузетно снажан утицај СПЦ у креирању јавног мњења у Србији, овакво поступање чини се одвећ неприкладним. Са друге стране, важно је напоменути и чињеницу да радна дефиниција антисемитизма коју је креирала ИХРА³³ наводи да, уколико се Јевреји оптужују за преувеличавање броја жртава Холокауста, то треба сматрати негирањем Холокауста и изразом антисемитизма. Исто правило могло би да важи и за Србију – несразмерно преувеличавање броја жртава дакако јесте недопустиво, али треба ипак у виду имати да званичне бројке могу да буду доња граница, да их је као такве нужно прихватити, али и да је потребно оставити одређени простор у коме би процене могле да се крећу а да процењивачи не буду оптужени за преувеличавање и великосрпску политику. У питању је, разуме се, тема изузетне деликатности, која уједно представља један од највећих изазова научницима, али о којој ипак постоји одређени, макар тренутни, консензус.

Друга критика тренутне српске позиције на трагу је писања Јелене Суботић у књизи *Жуџа звезда, црвена звезда*. Суботић, наиме, полази од питања „како је дошло до тога да државе користе политичко памћење у стратешке сврхе да би решиле сопствене савремене онтолошке несигурности – несигурности у вези с идентитетом, њиховим статусом и у вези с односима које негују с осталим међународним актерима”³⁴ Другим речима, ауторка полази управо од феномена *корисне прошлости* као начина за формирање идентитетске политике у државама несигурним на-

³⁰ Саопштење је могуће у целости прочитати на: <https://spc.rs/saopstenje-svetog-arhijerejskog-sinodapovodom-revizionisticke-kampanje-o-broju-zrtava-koncentracionog-logora-smrti-jasenovac-2/>, датум приступа 16.9.2023.

³¹ Исто.

³² Доступно на: https://media.srbija.gov.rs/medsrp/dokumenti/ustav_republike_srbije_cyr.pdf

³³ IHRA – International Holocaust Remembrance Alliance - <https://holocaustremembrance.com/resources/working-definition-antisemitism>

³⁴ Subotić, Jelena. *Žuta звезда, црвена звезда*. Beograd: Clio, 2021, 26.

кон краха сопствених претходница – у нашем конкретном случају, након распада Југославије. Флукуације у домену идентитета, према мишљењу Јелене Суботић, доказ су поменуте онтолошке несигурности што, међутим, није константа српске државне традиције и не треба да буде. Србија ни у другим случајевима сопственог страдања, на пример у Првом светском рату, није то страдање користила зарад стицања политичког капитала. Иако је тема Јасеновца врло деликатна и болна, штавише, иако је временски ближа и подразумева континуитет последица које су биле најприсутније током ратова деведесетих, Република Србија морала би да начини отклон од непродуктивног самосажалења и да уложи већи труд у бављење темом страдања у Јасеновцу и читавој НДХ. Државна политика и политика сећања не смеју да буду емотивно обојене – управо зато и постоји државни апарат, а не руковођење појединаца које би могло да буде зависно од емотивног и моралног реаговања индивидуе, а надасве штетно по репутацију и целокупни идентитет државе која по себи надилази сваког свог грађанина.

Коначно, велики проблем јесте и реакција Србије на одређене инциденте – нападе на сећање и историју страдања. Наиме, хрватски редитељ Јаков Седлар 2015. године снима документарни филм који назива *Јасеновац – истина*, а који представља скандалозан покушај дисторзије историјских чињеница. Штавише, доказано је и да су поједини наслови из новина који се у филму приказују заправо монтаже израђене у фотошопу (новинар Ловро Крнић³⁵ недуго по премијери је претражио загребачки архив и утврдио да такви наслови никада нису објављени у листу *Вијесник* који је у филму био приказан).³⁶

Основно питање које се у овом случају намеће јесте: где је дипломатска реакција Републике Србије? Јаков Седлар и данас несметано представља своје радове као „редитељ признат од стране израелских институција сећања“³⁷, превасходно Јад Вашема, чији визуелни центар тренутно поседује тринаест Седларових филмова, а три су доступна и у Меморијалном музеју Холокауста у САД. Реакција на Седларов ревизионизам, уместо од званичног Београда, стиже од Светског јеврејског конгреса који је 2020. године демантовао Седларове лажне наводе.³⁸

³⁵ Ово посебно наглашавам као пример добре праксе јер је важно увидети да у Хрватској такође постоји и отпор према ревизији прошлости и употреби корисне прошлости као фикционализованог наратива.

³⁶ Крнић, Ловро. *Otkrivamo - Jasenovac - fotošopirana istina: Sedlarov udarni argument o plivanju leševa uzvodno je loša montaža*. Lupiga, <https://www.lupiga.com/vijesti/otkrivamo-jasenovac-fotosopirana-istina-sedlarov-udarni-argument-o-plivanju-leseva-uzvodno-je-losa-fotomontaza>, датум приступа 12.3.2023; Milekić, Sven. *Kaznena prijava hrvatskom redatelju zbog filma o Jasenovcu*. BalkanInsight, <https://balkaninsight.com/sr/2016/07/15/kaznena-prijava-hrvatskom-redatelju-zbog-filma-o-jasenovcu-07-15-2016/>, датум приступа 12.3.2023.

³⁷ Вест о Седларовим филмовима у Јад Вашему била је део кварталног гласила самог Јад Вашема још 2012. године. Више на: https://www.yadvashem.org/sites/default/files/yv_magazine66.pdf.

³⁸ Више на: <https://nova.rs/vesti/politika/svetски-jevrejski-kongres-neistine-film-jakov-sedlar/>

Секундарна виктимизација и маргинализација злочина као последице инструментализације страдања

Криминолошки контекст анализе представљене у овом раду своди се превасходно на последице које употреба корисне прошлости има у контексту рецепције злочина. Иако је могуће утврдити и већи број могућих последица, овом приликом биће наведене две за које се чини да имају највећи и најопаснији утицај, а то су *секундарна виктимизација* и *маргинализација злочина*.

Када је реч о секундарној виктимизацији важно је истаћи да је у питању криминолошки појам који у стриктно стручном смислу подразумева да се „жртва од стране многих субјеката често третира на несензитиван начин не добијајући обавештења и услуге које су јој потребне”.³⁹ Када се овакво одређење конкретизује у смислу страдања током Другог светског рата на територији НДХ, постаје јасно да несензитиван начин третирања жртве пре свега функционише на трансгенерацијском нивоу (потомци жртава се неправичним поступањем такође могу изнова виктимизовати у смислу преживљене или непреживљене патње својих предака). На том трагу, умањење броја жртава директно води секундарној виктимизацији кроз сам чин порицања злочина или његових стварних размера. Несразмерно увећање броја жртава такође представља лошу праксу јер се према жртвама односи као према броју, пукој статистици. Штавише, поставља се и питање зашто би ико желео да је убијена и једна жртва више него што заправо јесте. То је проблематично јер потомци стварних жртава могу стећи утисак да се њихови преци посматрају само као бројке – статистички подаци погодни за остварење дневнополитичке агенде и ништа више. Излишно је и говорити колико је штетан такав вид дехуманизације.

Са друге пак стране, маргинализација злочина као последица корисне прошлости заправо води својеврсном истискивању сопственог полазишта – страдање и учињени геноцид користе се само због емотивног набоја које носе својим поменом. На тај начин ствара се однос између онога ко употребљава корисну прошлост и његовог жељеног циља који се том употребом остварује, али се сам геноцид као средство постизања тог циља потпуно маргинализује у релевантности и битности и постаје управо само пуко средство. Таквим намерним заборављањем историје, ствара се и простор за понављање злочина јер се неадекватном реакцијом умањује и његова важност у контексту безбедности. Док је у контексту секундарне виктимизације дехуманизујући однос према жртвама делујућ на индивидуалном нивоу и функционише у смислу логичке индукције – од појединачног ка општем, *modus operandi* маргинализације злочина је обрнут и чини да се остварује својеврсна колективна дехуманизација жртава. Стављањем у други план самог злочина чија се друштвена емотивна реакција призива, свака појединачна жртва постаје део једне нерелевантне

³⁹ Ignjatović, Đorđe i Simeunović Patić, Biljana. *Viktimologija – opšti deo*. Beograd: Pravni fakultet u Beogradu, 2015, 151.

целине која се тиме чак суштински истискује из садржаја корисне прошлости која је у употреби. Самим тим, корисна прошлост онда у потпуности постаје независна од стварних историјских чињеница већ у домену асоцијативности масе фигурише као политички наратив за себе.

Закључна разматрања

Концепт *корисне прошлости* карактеристичан је превасходно за државе које немају јасно изграђен национални идентитет – барем тако сматрају Јуда Бауер и Јелена Суботић, дефинишући га као средство за индоктринацију и одржавање власти и израз онтолошке несигурности држава. Међутим, чини се да је суштински важно увидети да је домен деловања *корисне прошлости* ипак нешто шири те да подразумева и субверзивно коришћење од стране невладајућих структура у држави, а са циљем ширења нетрпељивости и мржње. Са друге стране, онтолошка несигурност држава насталих распадом већих дакако јесте један од разлога употребе корисне прошлости као начина стварања доминантних идентитетских наратива, али је уједно и тек једна од могућности које се испостављају пред таквим земљама, а на њима је да освртом на сопствену традицију и историју утврде да идентитет не треба да изнова стварају уз помоћ корисне прошлости, већ да он треба да се ревидира критичким освртом на сопствено искуство које је већ по себи неодвојиво од колективног идентитета.

Иако то није општеприхваћен став и постоје покушаји да се неправда исправи, данас се у Републици Хрватској срећу покушаји капитализације прошлости зарад остварења одређених политичких циљева, али и зарад стварања идентитета који се у потпуности заснива на отклону од било каквог вида заједништва са Србијом – било од оне из периода Југославије, било од ове савремене која страдање у Јасеновцу несумњиво има као конститутивни елемент сопственог идентитета. У том смислу, порицање јасеновачког страдања унеколико представља и субверзивно деловање у односу на савремени српски идентитет и покушај да се он дискредитује. Са друге пак стране, када је реч о Србији приметно је да и даље постоји изузетно широк простор за побољшање односа према страдалима. Карактеристично је да се корисна прошлост доиста користи зарад јачања идентитета, али *идентитетска жртве* што је не само погрешан, већ и донекле деградирајућ поступак имајући у виду да би српски идентитет требало да надилази тај издвојени аспект који није споран. Такође, Србија мора да обезбеди и адекватну дипломатску реакцију и на тај начин заштити сопствено становништво секундарне виктимизације.

Имајући све наведено у виду, чини се исправним закључити да је употреба корисне прошлости како у Хрватској, тако и у Србији феномен који захтева далеко више пажње у научној, стручној, али и политичкој јавности јер има изузетног утицаја на развој билатералних односа, али и односа који не прелазе државне границе већ су омеђени локалним несугласицама по питању прошлости. Овај рад зато покушава

да буде макар смерница за даље истраживање поменутог феномена и његових импликација, а самим тиме и за академски честитији приступ жртвама Холокауста и геноцида у НДХ.

Литература

Примарни извори:

1. Bauer, Yehuda. "Creating a 'Usabl' Past: On Holocaust Denial and Distortion", *Israel Journal of Foreign Affairs* 14, vol. 2 (2020), 1-19.
2. Gerstenfeld, Manfred. "The Multiple Distortions of Holocaust Memory", *Jewish Political Studies Review* 19, vol. 3 (2007), 35-55.
3. Ignjatović, Đorđe i Simeunović Patić, Biljana. *Viktimologija – opšti deo*. Beograd: Pravni fakultet u Beogradu, 2015.
4. Subotić, Jelena. *Žuta zvezda, crvena zvezda*. Beograd: Clio, 2021.

Извори са интернета:

Autonomija. *Dajan: Suočavamo se sa iskrivljavanjem i trivijalizacijom holokausta*, <https://autonomija.info/dajan-suocavamo-se-sa-iskrivljavanjem-i-trivijalizacijom-holokausta/>, датум приступа 15.2.2023.

Borković, Goran. *Srpski genocid u NDH*. Portal Novosti, <https://www.portalnovosti.com/srpski-genocid-u-ndh/?fbclid=IwAR0fFYPWixlop0KGfuh4aJPLXNoFxxxF0o2yqrQ454qvNc0Re2gEdkYoCMg>, датум приступа 12.2.2023.

Combat Antisemitism Movement Report. *The Growing Normalization of Holocaust Trivialization Worldwide in 2021-2022*, <https://combatantisemitism.org/latest-news/combat-antisemitism-movement-database-of-holocaust-trivialization-incidents-since-summer-2021/>, датум приступа 15.2.2023.

Grabowski, Jan. *Germany is Fueling a False History of the Holocaust Across Europe*. Haaretz, <https://www.haaretz.com/world-news/2020-06-22/ty-article-opinion/.premium/germany-is-fueling-a-false-history-of-the-holocaust-across-europe/0000017f-f497-d887-a7ff-fcf75b480000>, датум приступа 12.10.2023.

Informativna katolička agencija. *Sisak: Predstavljena knjiga „Jasenovac i poslijeratni jasenovački logori“*, <https://ika.hkm.hr/novosti/sisak-predstavljena-knjiga-jasenovac-i-poslijeratni-jasenovacki-logori/>, датум приступа 17.3.2023.

Jarić Dauenhauer, Nenad. *Na čelu Hrvatskih studija čovjek koji je tražio da ZDS postane službeni pozdrav HV-a*. Indeks.hr, <https://www.index.hr/vijesti/clanak/na-celo-hrvatskih->

studija-opet-postavljen-obozavatelj-thompsona-i-ustaskog-pozdrava/2467974.aspx, датум приступа 23.6.2023.

Jarić Dauenhauer, Nenad. *Povijest NDH studentima će predavati profesorica sklona ustašama*. Index.hr, <https://www.index.hr/vijesti/clanak/povijest-ndh-studentima-ce-predavati-profesorica-sklona-ustasama/2016051.aspx>, датум приступа 21.3.2023.

Jewish Virtual Library. *Irving V. Lipstadt*, <https://www.jewishvirtuallibrary.org/irving-v-lipstadt>, датум приступа 12.10.2023.

Krnić, Lovro. *Otkrivamo - Jasenovac - fotošpirana istina: Sedlarov udarni argument o plivanju leševa uzvodno je loša montaža*. Lupiga, <https://www.lupiga.com/vijesti/otkrivamo-jasenovac-fotosopirana-istina-sedlarov-udarni-argument-o-plivanju-leseva-uzvodno-je-loša-fotomontaza>, датум приступа 12.3.2023.

Milekić, Sven. *Kaznena prijava hrvatskom redatelju zbog filma o Jasenovcu*. BalkanInsight, <https://balkaninsight.com/sr/2016/07/15/kaznena-prijava-hrvatskom-redatelju-zbog-filma-o-jasenovcu-07-15-2016/>, датум приступа 12.3.2023.

Opačić, Tamara. *Besramni revizionizam*. Portal Novosti, <https://www.portalnovosti.com/besramni-revizionizam>, датум приступа 12.3.2023.

Opačić, Tamara. *Selective Amnesia: Croatia's Holocaust Deniers*. BalkanInsight, <https://balkaninsight.com/2017/11/24/selective-amnesia-croatia-s-holocaust-deniers-11-16-2017/>, датум приступа 12.3.2023.

Radanović, Milan. *Glas Koncila: Pravdanje i relativizacija jasenovačke tragedije*. <https://www.kontrapress.com/clanak.php?rub=Dru%C5%A1tvo&url=Glas-Koncila-Pravdanje-i-relativizacija-jasenovacke-tragedije>. Kontrapress, датум приступа 12.3.2023.

Radanović, Milan. *Revizionistička vulgata na stranicama 'Glasa Koncila'*. Kontrapress, <https://www.kontrapress.com/clanak.php?rub=Dru%C5%A1tvo&url=Revizionisticka-vulgata-na-stranicama-Glasa-Koncila>, датум приступа 12.3.2023.

Rašeta, Boris. *Njihov cilj je jasan: Oživljuju NDH*. Express, <https://express.24sata.hr/life/njihov-je-cilj-jasan-ozivljuju-ndh-4146>, датум приступа 12.3.2023.

Rudrum, David. *Why Holocaust Trivialisation Isn't Trivial*, Holocaust Centre North. <https://hcn.org.uk/blog/holocaust-trivialisation/>, датум приступа 15.2.2023.

Marija Ljubinkovic, MA
World Jewish Congress,
marija.ljubinkovic@wjc.org

Summary

CONTEMPORARY RECEPTION OF GENOCIDE AND HOLOCAUST IN ISC - INSTRUMENTALIZATION OF SUFFERING VIEWED THROUGH THE NOTION OF *USEABLE PAST*

Contemporary approaches emphasize that the real threat to the legacy of the Holocaust is embedded much deeper in the distortion of historical facts than in the complete denial that it happened. In recent times, there are fewer and fewer people who completely deny the Holocaust, while on the other hand, those who trivialize or instrumentalize it are becoming more and more present, and among them it is possible to find numerous influential and powerful members of society. Therefore, the starting point of this study will be precisely the phenomenon of distortion of historical facts viewed through the notion of the *useable past* as a term introduced by Yehuda Bauer, which explains the motivation of the very instrumentalization, trivialization and politicization of historical facts. Namely, when the true past is not offered as an adequate tool for the realization of certain goals, a *useable past* is constructed which is further manipulated and which becomes a kind of narrative part of the discourse. The specificity of the case of the Holocaust and genocide within the Independent State of Croatia will be processed taking into account both opposing sides - Croatian and Serbian, and the interpretation itself will use criminological theories and approaches. In this sense, and as dominant, the impact of the instrumentalization of crime on the formation of secondary victimization, as well as on the formation of the characteristic phenomenon of neglect or marginalization of genocide *per se*, will be investigated. Namely, in the case of instrumentalization, the mechanisms by which it is achieved, as well as the political or other goal for the sake of which it is carried out, practically completely displace exactly what they are based on, which is the genocide itself as a historical fact. At the same time, the scientific justification of this research lies precisely in rethinking the concept of genocide with the help of an interdisciplinary approach that will combine criminological interpretation and discourse analysis, which has not been the dominant practice in the theory so far.

Keywords: Holocaust, genocide, NDH, trivialization, politicization, criminological approach, secondary victimization

маст. Георгије Вулић

истраживач виши сарадник

Институт историјских наука Универзитета у Источном Сарајеву

Пале, Република Српска/Босна и Херцеговина

georgijevulic999@gmail.com

***HISTORIKERSTREIT* И ГОЛДХАГЕН ДЕБАТА – КАКО СЕ НОСИТИ СА КОНТРОВЕРЗНОМ ПРОШЛОШЋУ И КАКО ЈЕ ПРЕВАЗИЋИ?**

Апстракт: Расправе међу њемачким историчарима, везане за ратну прошлост и суочавање са кривицом, уздрмале су њемачко друштво, али и свјетску историјску науку у посљедњим деценијама XX вијека. *Historikerstreit* или „спор историчара“ је показао дубоку подијељеност у њемачкој науци око кључних тема везаних за Други свјетски рат. Даљи подстрек за расправе на ову тему дала је књига америчког социолога јеврејског поријекла, Данијела Јоне Голдхагена, под називом *Хитлерови добровољни целиџи: обични Немци и Холокауст*. Пажња је у овој књизи усмјерена на њемачке, а не нацистичке злочине, што је носило призив колективне кривице. Циљ рада је да се представи значај ових расправа за историографију и да се покуша дати осврт на питање колективизације кривице. У раду ће бити представљени и начини суочавања са прошлостју. Све чешће појављивање оптужби о колективној кривици неке групе директно свједочи о слабом утицају историографије на политичке токове, али и о јаком утицају политичких стремљења на историографију.

Кључне ријечи: *Historikerstreit*, *Голдхаген дебата*, Холокауст, колективна кривица, мотивација починилаца, антисемитизам, геноцид, злоупотреба историје.

Концентрациони логори – највеће зло двадесетог вијека

Двадесети вијек је обиљежио до тада незамислив напредак човјечанства. Са друге стране, овај историјски период је свијету донио до тада незабијелене патње, ратове и страдања. Концентрациони логори су представљали најжалосније обиљежје

претходног вијека. Они су свој најтрагичнији израз имали у вријеме Трећег рајха, нарочито током Другог свјетског рата.¹

Изоловање и уништавање стварних или потенцијалних политичких противника, одређених расних и националних група, без обзира на њихову кривицу, били су основна намјена концентрационих логора. Бесплатна радна снага (у виду логораша) имала је за ствараоце логора велики економски значај, али су мотиви затварања махом били идеолошки. Логораша су већином били убијани чим би постали неспособни за рад. Функционисање логора није било само усмјерено на потпуну ликвидацију других националних, вјерских и етничких група, већ и против „непријатеља“ у сопственом народу.²

Изучавање Холокауста³, без обзира на сву сложеност теме, представља „обавезу“ за сваку пристојну националну историографију.⁴ Тема Холокауста један је од највећих испита за готово све друштвене науке, а сам приступ њој би морао да буде мултидисциплиниран. Политичкој теорији је веома тешко да објасни тоталитаризме двадесетог вијека, а ни стандардне етичке категорије нису довољне за схватање Холокауста – појаве за коју нису оформљени одговарајући појмови.⁵

Садистичка понижавања појединаца, убиства метком, тупим предметима или гасом, масовна умирања од глади, убиства дјецe и разна мучења, дио су онога што је историјској науци познато из времена Холокауста. Ипак, историје бројних других народа, нажалост, свједоче о оваквим или сличним догађајима, те се стога могу поредити са поменутим ужасима, уз услов да то поређење буде строго пажљиво и нијансирано.⁶

Јехуда Бауер, један од водећих ауторитета у проучавању ове области, сматра Холокауст посебном врстом геноцида. Разлог за то лежи у чињеници да је Холокауст имао одређене елементе који се не могу пронаћи код других геноцида. У првом реду то је тоталитет, односно чињеница да су за нацисте мета били сви Јевреји (не само у Европи), па се због тога може говорити и о његовој глобалности. Затим, повод за извршење злочина над Јеврејима је био у потпуности другачији него што је то случај у неким другим примјерима. Нацисти су као повод за терор над Јеврејима видјели

¹ Milan Koljanin, *Nemački logor na beogradskom sajmištu*, (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1992), 12.

² *Истѿо*, 13.

³ Термин Холокауст у данашње вријеме подразумева искључиво геноцид који је извршен над Јеврејима током Другог свјетског рата.

⁴ Јован Ђулибрк, *Истѿориоѿрафија холокауста у Југославији*, (Београд: Институт за теолошка истраживања, Православни богословски факултет Универзитета у Београду, Факултет безбедности Универзитета у Београду, 2011), 13.

⁵ Predrag Krstić, „Aušvic: skandal za mišljenje ili skandal mišljenja?“, u: *Holokaust i filozofija*, priredili Mark Lošonc i Predrag Krstić, (Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 2018), 202.

⁶ Предраг Лозо, „Како је могуће? – Голдхаген дебата 25 година касније у јавној свијести, историографији и култури памћења“, *Српски истѿоријски часопис*, 5 (2022), 165.

„свјетску јеврејску завјеру“. Да је она постојала, сигурно је да до Холокауста не би ни дошло. Бауер сматра и да су нацисти у свом дјеловању потпуно изгубили осјећај за стварност. Они су убијали Јевреје као своје раднике у тренуцима када им је била неопходна велика производња због лошег стања на фронту. Из овога се, по Бауеровом мишљењу, најбоље види да у нацистичком дјеловању нема „прагматичности“, већ су разложи њиховог таквог дјеловања потпуно идеолошки.⁷

Поменути аутор сматра и да је западни антисемитизам вијековима Јевреје видио као стереотипног „другог“, али и да хришћани сигурно нису никада планирали геноцид над Јеврејима. Бауер уочава и огромне разлике између нацистичког и претходног западноевропског хришћанског антисемитизма. Нацисти су се побунили против свега што им је претходило – хуманизма, демократије, социјализма и либерализма у свим својим облицима. Сматрали су да иза свих ових идеологија стоје Јевреји као ствараоци, што их је додатно навело да Јевреје схвате као свјетско зло, које је „опасност за човјечанство“.⁸

Њемачки послератни однос према ратној прошлости

Суочавање са прошлошћу је један од највећих изазова Њемачке као државе, али и њеног народа. У овој земљи се већ током 1945. године поставило питање моралног краха друштва и постојања бесмисла у властитој историји, знатно драматичније него што је то био случај 1918. године. Прве поратне године су биле обиљежене потискивањем прошлости. Без обзира на различите статове који су испољавани у вези са овом темом, већина Нијемаца је по овом питању остајала пасивна.⁹ Хорхе Семпрун, књижевник са логорашким искуством, у *Писму или живоју* је саопштио како је у једној фази свог живота био готово спашен захваљујући забору својих логорашких искустава. Ипак, велико је питање у којој мјери је то уопште могуће. Са друге стране, обавеза сваког озбиљног друштва је да пронађе модалитет у коме би се његови грађани суочили са својом прошлошћу, каква год она била.¹⁰

Прве послератне године глади и понижења нису представљале плодно тло за преиспитивање властите ратне прошлости и учешћа у злочинима над којима се свијет згражавао. Хладни рат је постајао све заостренији, па денацификација више

⁷ *An Interview With Prof. Yehuda Bauer*, Interviewer: Amos Goldberg, Source: The Multimedia CD “Eclipse Of Humanity”, Yad Vashem, Jerusalem 2000, 56. https://www.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%203856.pdf, датум приступа 27.05.2023.

⁸ *Исџо*, 56-57.

⁹ Todor Kuljić, *Prevladavanje prošlosti: uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*, (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji 2002), 143-144.

¹⁰ Cvetan Todorov, „Upotrebe pamćenja“, u: *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*, priredili Michal Sladeczek, Jelena Vasiljević i Tamara Petrović Trifunović, (Beograd: Zavod za udžbenike, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 2015), 190.

није била на листи приоритета окупационих снага. Конрад Аденауер, конзервативни антикомуниста, постао је први послеријатни канцелар Савезне Републике Немачке. У новооснованој влади бројни бивши нацисти су били чиновници (до нивоа министарстава и дипломатских представништава широм свијета). Тих година је дошло до амнестије различитих људи, међу њима и бивших нациста и чиновника који су стварали основу за Холокауст. Амнестирани су и поједини ратни злочинци које су савезници осудили пар година раније.¹¹

Након завршетка Другог свјетског рата, у Њемачкој је настављено са самооправавањем у вези са кривицом за избијање Првог свјетског рата. Овакви ставови су свој институционални оквир имали још у међуратном периоду. Међутим, јавност је током 1961. године уздрмала књига Фрица Фишера о политици ратних циљева Њемачке у Првом свјетском рату. Године 1971. је изашла књига истог аутора под називом *Савез елиџа о конџинуиџеиџу сџрукџура моћи у Њемачкој 1871–1945*. Све ово довело је до тзв. *Фишерове конџроверзе*. Стручни кругови и јавност су се у великој мјери успротивили дјелима у којима се разоткрива улога Њемачке у избијању Првог свјетског рата. Тих година је још и појачан рад на системском настојању умањивања и негирања кривице Њемачке за избијање Првог свјетског рата.¹² Оваква струјања у ъемачком друштву тих година могу дјелимично дати и тадашњу слику ставова по питању одговорности за Други свјетски рат.

Негирање кривице ъемачке државе за избијање Великог рата је своју најпотпунију слику дало током стогодишњице од почетка рата.¹³ У знатном дијелу западне јавности кривица за почетак Великог рата је сваљивана на Гаврила Принципа, односно на саму Краљевину Србију. Идејну подлогу за такве ставове професор Милош Ковић илуструје на следећи начин: „У поглављу ‘Менталне мапе’ Кларк¹⁴ дословно понавља оно што се данас, у западној историографији, сматра утврђеним каноном: Срби су својом историјом предестинирани да терорису околне народе и изазивају светске кризе!“¹⁵

Након првих послеријатних година у којима су потискивани догађаји из времена Трећег рајха, у ъемачком друштву је услиједила једна нова фаза у посматрању

¹¹ Emil Kerenji, pogovor u *Obični ljudi: 101. rezervni policijski bataljon i konačno rešenje u Poljskoj*, Kristofer R. Brauning, (Beograd: Fabrika knjiga, 2004), 330–331.

Преузето са: https://www.academia.edu/37957343/_Obi%C4%8Dni_ljudi_Kristofera_Brauninga, датум приступа 27.05.2023.

¹² Предраг Лозо, „Њемачки интервенционизам у посматрању културе памћења у бившој Југославији као дио негирања геноцида над Србима у Независној Држави Хрватској”, у: *Socijalizam i Jugoslavija u različitim kulturama sjećanja: društvo, kultura i nauka*, уредници Мирослав Галић и Александар Вучковић, (Banja Luka: Filozofski fakultet, Savez studenata Filozofskog fakulteta, 2018), 52–53.

¹³ Питањем ревизије узрока Првог свјетског рада бавио се српски историчар Миле Бјелајац. Видјети: Миле Бјелајац, *1914–2014: зашто ревизија? Сџаре и нове конџроверзе о узроцима Првој свейској раџа* (Београд: Медија центар „Одбрана“, 2014).

¹⁴ Кристофер Кларк је историчар из Аустралије. Видјети: Kristofer Klark, *Mesečari: Kako je Evropa krenula u rat 1914*. (Smederevo: Heliks, 2014).

¹⁵ Милош Ковић, *Уџориџиџа*, (Београд: Catena mundi, 2016), 246.

тог дијела сопствене историје. Ова фаза је отпочела након успона њемачке привреде 1960-их година. Створио се нови осјећај надмоћи Њемачке, осуда фашизма се почела сматрати правдом побједника, а тражио се и повратак источних области. Почело се говорити о властитим жртвама, а не о нацистичким.¹⁶

Код нове генерације је сазријевала свијест о срамној ратној прошлости. Студентске демонстрације, које су заокупирале Њемачку у љето 1968. године, биле су један од показатеља промјене у свијести њемачког народа, иако ове демонстрације нису биле усмјерене само на питања њемачке прошлости, него и на друштвене вриједности уопште. Ипак, чак и међу овом генерацијом, неке теме су остале табу. У њемачком друштву готово нико није био у стању да се у потпуности суочи са најтамнијим странама њемачке прошлости, па чак ни политичари са добрим намјерама и беспријекорном антифашистичком прошлошћу.¹⁷

Њемачки канцелар Вили Брант је покајнички клекнуо пред спомеником жртвама из варшавског гета децембра 1970. године. Ово је, у сваком случају, било својеврсно свједочанство о важном кораку у процесу преиспитвања прошлости свог народа и суочавању са њеним демонима. Упркос томе, тема Аушвица и одговорности „обичних“ људи који су учествовали у логистици за транспорт Јевреја у логоре смрти остала је недовољно разјашњена.¹⁸

Питање злочина у Другом свјетском рату је готово константно прожимало њемачко друштво. Вријеме нацистичке власти је поново постало предмет расправе у њемачком Бундестагу крајем 70-их година, преко теме о застаријевању злочина геноцида. Током 1979. године, након бројних расправа, изродио се закључак да је рок за застаријевање укинут.¹⁹

Повратак на власт Хришћанско-демократске уније (CDU) 1983. године донио је нову снагу конзервативизму и у погледу на прошлост у јавној свијести, за разлику од ере Вилија Бранта. Покренута је била „нормализација“ њемачке историје из времена нацистичке владавине. Четрдесети предсједник САД Роналд Вилсон Реган је, заједно са канцеларом СР Њемачке Хелмутом Колом, 1985. године положио вијенце на гробље у Битбургу. Тиме је одао пошту војницима погинулим у Другом свјетском рату, међу којима су се налазили и они који су припадали злогласном Вафен СС-у. Овај догађај је изазвао буру у јавности, уз гласно негодовање једног дијела њемачког друштва.²⁰ Ипак, поменута дешавања су неминовно утицала и на ново активирање тема везаних за њемачку ратну прошлост.

¹⁶ Todor Kuljić, *Prevladavanje prošlosti*, n.d., 145.

¹⁷ Emil Kerenji, *pogovor u Obični ljudi: 101. rezervni policijski bataljon i konačno rešenje u Poljskoj*, n.d., 332.

¹⁸ *Исџо*.

¹⁹ Helmut Dübil, *Niko nije oslobođen istorije: nacionalsocijalistička vlast u debatama Bundestaga*, prevela Aleksandra Bajazetov Vučen, (Beograd: Samizdat B92, 2002), 136-137.

²⁰ Предраг Лозо, „Како је могуће?“, н.д., 167-169.

Historikerstreit

У издању недељника *Die Zeit* од 11. јула 1986. године објављен је чланак Јиргена Хабермаса. Аутор је у овом чланку критиковао „апологетске тенденције” у савременој њемачкој историографији, а сам рад се односио на књигу Андреаса Хилгрубера.²¹ Ипак, Хабермасов текст је у широј јавности остао у сијенци догађаја из Битбурга. Након објављивања овог текста дошло је до великог унутарњемачког интелектуалног сукоба око перцепције ратне прошлости. Хабермасов чланак покренуо је лавину реакција које су се, у сијенци Битбурга, развиле у јавну, мада махом академску дискусију о јединствености Холокауста, о могућностима и потребама да се нацистичка прошлост „нормализује“ и историјски позиционира у један шири контекст њемачке историје, као и о потенцијалним политичким консеквенцама једног таквог пројекта. У историографији и једном дијелу медија, ова контроверзна дебата је позната као „спор историчара”, или *Historikerstreit*.²²

Поменути Хилгрубер је у својој књизи писао о „херојској борби“ њемачких војника на Источном фронту, те је позивао на „идентификацију“ са „судбином њемачког становништва на истоку“, које се сусрело са „осветничким оргијама Црвене армије“, „масовним силовањима“ и „насумичним убијањем“. Овакав дискурс виктимизације је управо био Хабермасова мета, јер би његовим прихватањем, односно нормализацијом „трагичне судбине њемачких војника на истоку“, могло доћи до брисања разлике између „бољшевичке пријетње“ (против које су нацисти водили рат за уништење) и наводне пријетње коју је СССР представљао за СР Њемачку. Водећи се таквом погрешном логиком, сматрао је Хабермас, дошло би се до идеје да се Њемачка поново нашла на бранику европске (антикомунистичке) цивилизације.²³

Хилгрубер је својим ставовима хтио да релативизује њемачку одговорност за злочине, те да пронађе, чак и из најмрачнијег периода њемачке прошлости, користан дио којим би се редефинисао њемачки национални идентитет. У сличном послу се нашао још један познати њемачки историчар – Ернст Нолте. Он је био један од главних учесника дебате њемачких историчара. Познат је, између осталог, и по томе што је период постојања Трећег рајха назвао „прошлошћу која никако да прође“. Један од његових основних ставова је био да нацистички злочини током Другог свјетског рата ни по чему нису били јединствени.²⁴

Он је у циљу виктимизације Нијемаца покушао да фашистички рат и Аушвиц објасни „европским грађанским ратом“ и њемачком угроженошћу од комунизма са

²¹ Andreas Hillgruber, *Zweierlei Untergang: Die Zerschlagung des deutschen Reiches und das Ende des europäischen Judentums*, (Berlin, 1986). Преузето из: Emil Kerenji, *pogovor u Obični ljudi: 101. rezervni policijski bataljon i konačno rešenje u Poljskoj*, n.d., 334.

²² Emil Kerenji, *pogovor u Obični ljudi: 101. rezervni policijski bataljon i konačno rešenje u Poljskoj*, n.d., 333-334.

²³ *Истио*, 334-335.

²⁴ *Истио*, 335.

Истока.²⁵ Прецизно објашњење његових теза дао је социолог Тодор Куљић сљедећим ријечима: „Нолте је временски слијед Гулага и Аушвица претворио у узрочни.“²⁶

У овој дискусији су, осим већ поменутих Хилгрубера, Нолтеа и Хабермаса, учествовали и бројни други њемачки историчари, академски представници, те јавне личности: Карл Дитрих Брахер, Еберхард Јекел, Јирген Коцка, Ханс Момзен и др. Они су били свјесни да се исход ове расправе непосредно тиче њемачке одговорности за злочине у Другом свјетском рату и њених консеквенци за њемачки национални идентитет.²⁷

Говорећи о „херојском отпору њемачких војника на Источном фронту“, поједини њемачки историчари су свједочили да су одређени ставови и пропагандни наративи нациста из времена рата били прилично живи и присутни у њемачком јавном дискурсу током осамдесетих година. Бројни њемачки историчари су тих година заступали тезу о „два тоталитаризма“, чиме се у одређеној мјери желио изједначити нацизам и комунизам.²⁸ Овакави ставови су и данас веома живи у историографији на Западу.

Спор међу њемачким историчарима је имао и своју идеолошку димензију. Међу различитим струјама мишљења, код ових аутора издвајају се три главна идејно-политичка правца: конзервативни национализам, либерални и социјал-либерални блок и неколико струја левнице. Овај спор је изнио на видјело и оштру подјелу њемачког друштва, која се у знатној мјери заснивала и на идеолошкој расцјепканости. Поменути Хилгрубер и Нолте, који су релативизовали њемачке злочине, доживјели су знатну подршку одређених кругова, али и оштру осуду са друге стране.²⁹

Тодор Куљић у свом дјелу износи закључак да је спор међу њемачким историчарима показао надмоћ лијево-либералног отпора релативизацији нацизма, као и снагу њемачког отпора реваншизму у власититим редовима. Либерални критичари су снажно стали иза свог става да је кривац за рат Њемачка, оштро се противећи било каквој релативизацији. Захваљујући овој расправи дошло је и до приближавања левнице социјал-либералној политичкој струји, чиме је отпор конзервативцима постао снажнији.³⁰

Овај аутор наводи и једини начин да научна полемика буде успјешна: „У полемикама се увек испољава и научна култура, а у мисли о друштву о њој говори и ступањ спремности да се властита гледишта доведу у сумњу. Мисао о прошлости може се издићи изнад императива тренутка само уколико је кадра да призна непријатно и суочи се са сенкама властите, а не само туђе прошлости.“³¹

²⁵ Предраг Лозо, „Како је могуће?“, н.д., 170.

²⁶ Todor Kuljić, *Prevladavanje prošlosti*, n.d., 146.

²⁷ Emil Kerenji, *pogovor u Obični ljudi: 101. rezervni policijski bataljon i konačno rešenje u Poljskoj*, n.d., 336.

²⁸ Todor Kuljić, *Prevladavanje prošlosti*, n.d., 150.

²⁹ *Исџо*, 150–159.

³⁰ *Исџо*, 160.

³¹ *Исџо*, 161.

Иако ови услови нису били у потпуности испуњени приликом ове расправе, она је имала и позитивне посљедице. На ширем научном нивоу ова тема је заузела централно мјесто у њемачким академским круговима, што је од изузетног значаја. Осим тога, ставови изнесени приликом ове расправе 1986. и 1987. године помажу савременим историчарима да боље разумију идејно-политичку климу тадашњег њемачког друштва, које није било нимало једиствено. Значај ове расправе историчара огледа се и у томе што су на видјело изашле многе притајене, радикалне десне и лијеве тенденције у западноњемачком развоју након Другог свјетског рата.³²

Вријеме које је услиједило након расправа историчара у Њемачкој довело је до тога да су поједине Хабермасове присталице, попут Хајнриха Аугуста Винклера, почеле ревидирати своје стаове. Тако је Винклер деведесетих година XX вијека закључио да је императив постојања двије њемачке државе, који се заснивао на њемачкој кривици за Други свјетски рат и на нацистичким злочинима, био погрешан и назвао га „животном лажи љевичара Савезне Републике“.³³ Овакве идеје донијеле су нове политичке околности, у којима су поједини њемачки интелектуалци на сваки начин хтјели да допринесу идеји њемачког уједињења, често бирајући погрешне начине.

Однос различитих генерација према истим питањима је веома важан сегмент за тумачење теме којом се бави наш рад. Ентони Смит је овај однос објашњавао на сљедећи начин: „Тако свака генерација конструише сопствене друштвене мапе и бира своју посебну етничку етику, али то чини у оквиру ограничене матрице која је производ снажне друштвене привржености специфичним митско-симболичким комплексима...“³⁴

Основни закључак, који је струка великом већином донијела из ових расправа, био је да се историјски облици терора могу међусобно поредити, па чак и поредити са самим Холокаустом. Међутим, посебно је наглашено да се то мора чинити веома пажљиво и строго нијансирано. Било каква врста једностраности или произвољног поистовјеђивања би довела до нетачног увиђања узрока, што у коначници често води релативизацији злочина.³⁵

³² Славојка Бештић Бронза, *Уједињење Њемачке и југословенско јавно мишљење*, (Бањалука: Универзитет у Бањој Луци, Филозофски факултет, 2017), 115.

³³ Željko Radinković, „Razumjeti nepojmljivo? O (ne)moгућности hermeneutičkog promišljanja radikalnog zločina“, u: *Holokaust i filozofija*, priredili Mark Lošonc i Predrag Krstić, (Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 2018), 53.

³⁴ Entoni D. Smit, „Legende i pejzaži“, u: *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*, priredili Michal Sladeček, Jelena Vasiljević i Tamara Petrović Trifunović, (Beograd: Zavod za udžbenike, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 2015), 275.

³⁵ Предраг Лозо, „Како је моруће?“, н.д., 173.

Зачетак и ток Голдхаген дебате

Раул Хилберг, један од значајнијих научника који су се бавили Холокаустом, објавио је 1992. године књигу *Злочинци жртве поспатрачи*.³⁶ Тиме је у науци отворено веома значајно питање „посматрача злочина“. Тих година су се у науци све чешће обрађивале теме везане за тзв. „историју одоздо“, односно историју свакодневног живота током Другог свјетског рата. Тежиште истраживања је помјерено на „обичне људе“ и њихову улогу у злочинима. Слиједећи аспекте Хилберговог рада и уклапајући се у нове токове науке, Кристофер Браунинг је 1992. године објавио књигу *Обични људи: 101. резервни полицајски баталјон и коначно рјешење у Пољској*.³⁷

Ова књига се бави аспектом учешћа „обичних људи“ у злочинима. На основу значајне изворне грађе представљени су средовјечни резервисти са сјевера Њемачке који су углавном пристајали да постану убице, након што су добијали задатке за истребљење Јевреја на окупираним територијама на Истоку. Њихов пристанак да учествују у таквим злочинима је описан на основу бројних ситуационих фактора који су утицали или су могли утицати на одлуку појединаца да пристану на овакво дјеловање.³⁸

Важност Браунинговог дјела није само у расвјетљавању њемачких злочина и указивању на одговорност „обичних Нијемаца“ за злочине над Јеврејима, већ и у закључку да су за најсвирепије злочине увијек на одређеном нивоу најодговорнији „обични људи“. Стога су овакви закључци значајни за све „обичне људе“, а не само за „обичне Нијемце“, првенствено због тога што се велики број људи суочава са перидима прошлости које нису нормализовали и са којима се веома тешко суочавају.³⁹

За поменуто дјело се може рећи да у највећој мјери припада историји свакодневног живота. Радови аутора који се баве овим темама су уврдили да нацистичка Њемачка није била у потпуности монолитна држава, те да значајан дио становништва са нацистима није дијелио идеолошке ставове, без обзира што су на различите начине прихватили нацистичку управу. Историчари свакодневног живота су сугерисали и да је живот у Њемачкој током Хитлерове владавине у одређеним аспектима био „нормалан“, те да су „обични људи“ прихватили свакодневицу онаквом каква је била. Они су одлуке доносили са гледишта такве врсте „нормалности“. Може се рећи и да је методологија коју је у свом дјелу користио Браунинг изграђена на темељимима које су претходно поставили историчари свакодневног живота. Ово Браунингово дјело се од бројних других која се баве овом темом разликује и по његовој људској димен-

³⁶ На српском објављена: Raul Hilberg, *Zločinci žrtve posmatrači: Jevrejska katastrofa 1933-1945*, (Beograd: Samizdat B92, 2001).

³⁷ Christopher R. Browning, *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*, (New York: HarperCollins, 1992).

³⁸ Emil Kerenji, pogovor u *Обични људи: 101. резервни полицајски баталјон и коначно рјешење у Пољској*, n.d., 328.

³⁹ *Исјео*, 337-338.

зији, постављајући ову тему у општељудску раван, а таква спознаја на посебан начин узнемирава читаоце.⁴⁰

Бирајући наслов *Обични људи* Браунинг се у највећој мјери осврнуо на оне аспекте људске природе који су универзални. Чланови батаљона којима се Браунинг у свом дјелу бавио нису били искључиво Нијемци, већ је међу њима било и Луксембуржана. Аутор је истицао да се већина Луксембуржана понашала идентично као и њихови њемачки другови. Користећи термин „обични људи“, Браунинг је покушао истаћи оне особине групног понашања у поменутом батаљону које чине људска бића спремним да буду укључена у програм масовних злочина. Браунингов закључак, који се провлачи кроз комплетно дјело, био је да Нијемци нису били једини починиоци злочина у склопу овог батаљона. Он је истакао и то да нацисти нису имали већих проблема при регрутацији сарадника у бројним земљама широм Европе. Фокус у његовом дјелу је био на сагледавању општих особина људске природе, као и на одбрани става да Нијемци нису једини који су могли да почине такве злочине.⁴¹

У посљедње двије деценије XX вијека је дошло до тзв. *мемори дума*, *експлозије сјећања* или *јомаме за љамћењем*, нарочито у западној Европи. Данашњи наративи у вези са културом памћења су резултат управо ових појава.⁴² У тој атмосфери је Данијел Јона Голдхаген 1996. године објавио књигу *Хитлерови добровољни целати: обични Немци и холокауст*.⁴³ Овај амерички социолог јеврејског поријекла је у писању поменутог дјела користио бројне материјале из Браунинговог истраживања о полицијским батаљонима. Из самог наслова се види Голдхагенова намјера да „обичне људе“ који врше злочине претвори у „обичне Нијемце“. Основу његовог дјела не чине нацистички злочинци, већ Нијемци злочинци. Овим је у центар пажње постављен став о њемачкој колективној кривици.⁴⁴

Голдхаген је разлог за злочиначко понашање „обичних Нијемаца“ видио у посебној врсти истребљивачког (елиминационог) антисемитизма, који је по њему био дио колективног њемачког менталитета и стајао је у вези са развојем „културног модела“.⁴⁵ По његовом виђењу, постојала је узрочна повезаност националног идентитета Нијемаца и жеље за јеврејским уништењем. У књизи су представљене разне сцене бруталних злочина како би се представила теза о окрутности „обичног Нијемца“ као починиоца злочина. Овим дјелом је оповргнут мит о бирократском и индустријском

⁴⁰ *Истио*, 340–341, 345.

⁴¹ *An Interview With Prof. Christopher Browning*, Interviewer: Ephraim Kaye, Source: The Multimedia CD "Eclipse Of Humanity", Yad Vashem, Jerusalem 2000, 21. <https://www.yadvashem.org/articles/academic/an-interview-with-christopher-browning.html>, датум приступа 29.05.2023.

⁴² Предраг Лозо, „Њемачки интервенционизам“, н.д., 50.

⁴³ Daniel Jonah Goldhagen, *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and The Holocaust*, (New York: Alfred A. Knopf, 1996). Књига је преведена и у издању Б92 објављена на српском језику. Види: Danijel Jona Goldhagen, *Hitlerovi dobrovoljni dželati: obični Nemci i holokaust*, (Beograd: B92, 1998).

⁴⁴ Предраг Лозо, „Како је могуће?“, н.д., 175.

⁴⁵ Danijel Jona Goldhagen, *Hitlerovi dobrovoljni dželati*, n.d., 460.

убијању Јевреја, гдје се у средишту налази убица у канцеларији или вратар испред гасне коморе. У Голдхагеновој књизи су представљени основни механизми уништавања Јевреја на Истоку: полицијски батаљони и специјалне групе за уништење, логори и маршеви смрти.⁴⁶

Излазак ове Голдхагенове књиге изазвао је буру у стручној јавности у Сједињеним Америчким Држава, али и у Њемачкој. Дана 8. априла 1996. године, у Меморијалном музеју Холокауста у Вашингтону, у организацији Истраживачког института за Холокауст, дошло је до дебате Голдхагена и Браунинга, али и других научника и писаца. Овом симпозијуму је присуствовало и неколико стотина посјетилаца. Расправа на овом симпозијуму, изазвана у највећој мјери Голдхагеновим ставовима изнесеним у претходно поменутом дјелу, била је веома интензивна, а на моменте оштра и огорчена.⁴⁷ Касније се испоставило да је то био први чин бурне *Голдхајен дебатае*.

Голдхаген и Браунинг су покушавали дати одговор на то шта је успјело да од „обичних људи“ направи злочинце. Са једне стране, Браунинг је сматрао да се одговор на то питање може тражити у бруталној организацији и законодавној структури Трећег рајха, послушности, жељи за напредовањем и сл. Голдхаген је, са друге стране, сматрао да то ни у ком случају нису основни разлози. Његов став је био да се разлог крије у елиминационистичком антисемитизму који је био дио „њемачког културног модела“. Неоспорно је да је Голдхагенова теза провокативнија, једноставнија, а представља и већи изазов за коментарисање.⁴⁸

Браунинг је наводио да би за свијет било „добро“ да је Голдхаген у праву, односно да само мали број друштава има *дугоштрајне културно-сјознајне предуслове за извршење геноцида*. Пракса, нажалост, показује да је ситуација знатно другачија од Голдхагеновог става.⁴⁹

Голдхаген је током дебате признавао да њемачки антисемитизам није могао сам произвести Холокауст. Држава је, по његовом мишљењу, ипак, имала важну улогу у активирању Холокауста. Нацисти, који су руководили Трећим рајхом, претворили су своју приватну фантазију у основу политике њемачке државе. Закључак о овом питању Голдхаген је изразио сљедећим ријечима: „Да би се Холокауст догодио, нацистичка држава је морала да мобилише људе и организује геноцид, а народ је морао да се припреми да буде мобилисан, наиме они су морали бити антисемити; обје ствари су биле неопходне. А када је Хитлерова одлука донијета, антисемитизам је било лако активирати за клање.“⁵⁰

⁴⁶ *Исјео*, 196–391; Предраг Лозо, „Како је могуће?“, н.д., 175.

⁴⁷ *Обићни људи – добровољни дјелати. Спор око (њемачког) антисемитизма*, приредили Nada Banjanin Đuričić и Predrag Krstić, (Београд: Институт за филозофију и друштвену теорију; Нови Сад: Академска књига, 2019), 20–21.

⁴⁸ *Исјео*, 23.

⁴⁹ *Исјео*, 47.

⁵⁰ *The „Willing Executioners”, „Ordinary Men” Debate*, Selections from the Symposium April 8, 1996, (United States Holocaust Memorial Museum and the United States Holocaust Memorial Council. Third

Браунинг се сложио са Голдхагеном да је током 19. вијека антисемитизам био читији у њемачкој култури и политици него што је то био случај у остатку западне Европе. Сложио се и са ставом да је њемачки антисемитизам помогао у стварању политичке климе у којој је било могуће да нацисти дођу на власт. Међутим, он се није могао сложити са Голдхагеновим ставом да је вирулетни антисемитизам био основна идеја не само Хитлерове владавине, већ 150 година њемачке историје.⁵¹

Основна Голдхагенова теза, коју је Браунинг хтио да оспори, била је да су готово сви Нијемци били спремни да убијају Јевреје због елиминационистичког антисемитизма који је био присутан у комплетном њемачком друштву. Браунинг је наводио бројне случајеве Нијемаца који су одбијали учествовати у извршењу злочина над недужним јеврејским народом. Он је изричито одбацио Голдхагенов став о „равнодушности свих починилаца злочина“. Истицао је и то да Јевреји нису били једине жртве нацистичког терора, већ су злочини вршени и над другим народима и групама. По његовом мишљењу, најгори однос према Јеврејима проузроковала је политика режима у Њемачкој.⁵²

Коментаришући тезу о томе да је суровост искључиво везана за Нијемце, Браунинг наводи: „Није ми нарочито пријатно да учествујем у такмичарској дискусији упоредне суровости, али пошто је то питање стављено на сто, примијетио бих да је мало историчара упознато са злочинима њемачких сарадника, попут оних које су починиле хрватске усташе над Јеврејима и Србима...“⁵³ Инсистирао је на томе да се коријени суровости потраже у универзалним аспектима људске природе, који превазилазе културу и спознају „обичних Нијемаца“.⁵⁴

Илустративан примјер суровости која није искључиво везана за Нијемце доноси Ђуро Затезало, српски историчар и дугогодишњи директор архива у Карловцу. Он у свом дјелу *Радио сам свој сељачки и ковачки њосао* наводи: „Чехо Дурановић био је усташки стражар код заточених Срба у Српској православној цркви у Великој Кладуши. Његово свједочење записао је Ђуро Сремац у његовој кући у Великој Кладуши 1942. године. Чехо каже свом куму Ђури: ‘Куме Ђуро, најгори су наши домаћи људи. Они који су до јуче били најбољи пријатељи са Србима, сада су највећи кољачи и мерак им је заклати и свога кума. Неће се смилovati на њихову молбу да их убију већ муче и кољу. Трбуља је молила усташе да јој не закољу слугу, младу и лијепу српску дјевојку, али то није ништа помогло. На кољенима је ходала испред њих пред црквом, али се нису хтјели смилovati’...“⁵⁵

printing, December 2001), 11-12. https://www.ushmm.org/m/pdfs/Publication_OP_1996-01.pdf, датум приступа 29.05.2023.

⁵¹ *Истѿо*, 21.

⁵² *Обићни људи – добровољни дѿелати*, n.d., 105-107.

⁵³ *The „Willing Executioners”/„Ordinary Men” Debate*, cit., 24. https://www.ushmm.org/m/pdfs/Publication_OP_1996-01.pdf, датум приступа 29.05.2023.

⁵⁴ *Истѿо*.

⁵⁵ Ђуро Затезало, *Радио сам свој сељачки и ковачки посaо: свједoчaнствa гeнoцидa*, (Zagreb: Српско културно друштво “Прoсвјeтa”, 2005), 152.

Правдајући свој став о колективној кривици Нијемаца, Голдхаген је наводио бројне примјере у којима су „обични Нијемци“ показивали иницијативу у убијању Јевреја, радећи то понекад и без наређења, иако су извршавање тих злочина могли препустити другима.⁵⁶ Основни проблем код оваквих ставова је бирање искључиво оних примјера који одржавају ауторову претходно постављену тезу, уз избјегавање оних примјера који би свједочили супоротно.

Посебну контроверзу је изазвао Голдхагенов став о томе како су Нијемци могли рећи „не“ масовном убијању Јевреја, али да су изабрали да кажу „да“.⁵⁷ Један од највећих свјетских стручњака у изучавању живота људи у тоталитарним режимима, Хана Арент, на следећи начин коментарише какве су биле могућности за избјегавање учешћа у вршењу злочина: „Суштина је да су учешће у злочинима, дакле правну и моралну одговорност, могли да избјегну само они који су се потпуно повукли из јавног живота, само они који су одбили било какву политичку одговорност.“⁵⁸

Разлози због којих појединци нису хтјели узети учешће у злочинима били су, по њеном мишљењу, следећи: „Мислим да је њихов критеријум био другачији: они су себи поставили питање хоће ли, ако учине извјесна дјела, моћи да живе помирени са собом, и одлучили да је боље да не чине ништа, не зато што ће свијет због тога постати бољи, већ зато што је то био једини услов да и даље живе са самима собом. Такође, то је разлог што су бирали смрт онда када су били приморани да учествују. Поједностављено речено, они су одбијали да убијају не толико због тога што су се чврсто држали заповијести 'Не убиј', колико због тога што нису хтјели да живе заједно с убицом — самим собом.“⁵⁹

Питање колективне кривице након Голдхаген дебате

Јехуда Бауер је, неколико година након покретања *Голдхаген дебата*, изнио став да је њемачки народ слиједио политику нациста јер у њемачком друштву није било довољно идентификације са Јеврејима, односно са оним моралним начелима који би заштитили Јевреје. Сматрао је да већина њемачког народа није хтјела да врши злочине, али и да није била довољно спремна да их спријечи. Бауер је тврдио да је одлука за масовно истребљивање Јевреја дошла одозго, односно од идеолошки мотивисаних нацистичких вођа. По његовом мишљењу, идеолошки разлози нациста су кључ за објашњење Холокауста.⁶⁰

⁵⁶ Danijel Jona Goldhagen, *Hitlerovi dobrovoljni dželat*, n.d., 392.

⁵⁷ *Исц*, 397.

⁵⁸ Hannah Arendt, „Lična odgovornost pod diktaturom“, *Ре*, 59.5 (2000), 394.

⁵⁹ *Исц*, 399.

⁶⁰ *An Interview With Prof. Yehuda Bauer*, cit. 8, 14. https://www.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%203856.pdf, датум приступа 27.05.2023.

Расправе о питањима покренутим током 1996. године су се наставиле у САД, али и у њемачкој стручној јавности. Тодор Куљић сматра да је већ током 1997. године Голдхаген постао симбол „њемачког самооптуживања“ и „превладаоца прошлости“, док су на другој страни били сви они који су хтјели да раскину са прошлошћу и скину кривицу са Нијемаца. За разлику од расправе њемачких историчара из осамдесетих година XX вијека, већина учесника *Голдхајен дебата* је сматрала да нацизам није инцидент њемачке историје, већ продукт њених континуитета. Ове расправе су допринијеле да историја постане поново активна у друштву. То што су бројни публицисти подржали Голдхагенове ставове директно је показало да је утицај историографије у друштву и даље, ипак, веома слаб. Ова дебата је, усљед другачијих политичких околности деведесетих година, утицала и на јачу националну хомогенизацију њемачког народа.⁶¹

Иако је Голдхаген неминовно био упућен у разне друге геноциде који су се десили кроз историју, њему то није нарочито сметало да представи јединственост њемачких злочина. Без обзира на то што бројни истраживачи Холокауста помињу усташке злочине над Србима, Јеврејима и Ромима као стравичне примјере суровости, Голдхагену та чињеница није играла никакву улогу у ревидирању ставова. Србе је Голдхаген у свом дјелу поменуо у контексту њихових злочина над Хрватима и муслиманима у ратовима деведесетих, те у набрајању присилних радника у логорима. Из овога се може видјети да је и Голдхаген био под утиском преовладавајућег наратива у западној јавности о искључивој српској одговорности за ратове вођене на простору некадашње Југославије.⁶²

Питање колективне одговорности Хана Арент је објашњавала на сљедећи начин: „Не постоји ни колективна кривица ни колективна невиност. Ти изрази имају смисла само ако их примијенимо на појединце.“ Овакав став, нажалост, није усвојен у знатном дијелу западне јавности, али и код бројних научника и истраживача.⁶³

Интересантно је да су гласови о колективизацији кривице за ратове на Балкану током деведесетих година најчешће долазили управо из Њемачке. *Голдхајен дебата* је у Њемачкој изазвала медијску хистерију кад год би се могла уочити колективизација кривице. Ова тема је веома често присутна у западним наративима, у којима Њемачка игра веома важну улогу. Поједине Голдхагенове тезе се могу упоредити са овим савременим ставовима, што свједочи о веома слабом утицају историографије на јавност и званичну политику, па све присутније постаје и злоупотребавање историје. Колективизација кривице није једино питање које је постало отворено објављивањем Голдхагеновог дјела. Ту се може убројати и мотивација починилаца злочина, као и антисемитизам и његова улога у спровођењу Холокауста. Ове теме се често користе при оптуживању појединих група, однос-

⁶¹ Todor Kuljić, *Prevladavanje prošlosti*, n.d., 172-180, 196.

⁶² Предраг Лозо, „Како је могуће?“, н.д., 188-189.

⁶³ Hannah Arendt, „Lična odgovornost pod diktaturom“, n.d., 393.

но за развој нових сукоба и стварање стереотипа о појединим заједницама.⁶⁴ Све ово даје поразну слику развоја критичког осврта на сопствену, али и прошлост других заједница.

У њемачкој историографији све присутнији постају ставови који негирају геноцид извршен над Србима у Независној Држави Хрватској током Другог свјетског рата. Примјер за то је и докторска теза Александра Корба, одбрањена на Хумболтовом универзитету у Берлину, под насловом: *У сенци свейској рајна. Масовно насиље усташа над Србима, Јеврејима и Ромима*. Он тврди да се у НДХ није догодио геноцид над Србима, те да хрватска клерикална компонента и Ватикан нису играли „никакву битну улогу“ при масовном насиљу над Србима од 1941. до 1945. године. По његовом мишљењу, насилно покатоличавање Срба је тада имало „искључиво секуларни карактер“.⁶⁵ Овакви ненаучни ставови дио су шире појаве злоупотребљавања историје. Очигледно је да се поједини њемачки аутори тешко суочавају са историјским чињеницама из „прошлости која никако да прође“, везане за Други свјетски рат.

Закључак

Различити аспекти поменутих расправа међу историчарима говоре о прошлости која узнемирава духове у науци, али и јавности, много година након што су се поједини догађаји десили. Ипак, стање у великом броју друштава свједочи да закључци историографије не представљају коначан став друштва у вези са појединим питањима, а сигурно је да политичка стварност тих друштава игра велику улогу у свему томе. Тешки догађаји из прошлости оптерећују људе, нарочито учеснике тих збивања. Задатак друштвених и хуманистичких наука је, између осталог, да пронађу модалитете за суочавање друштва са мрачним странама своје прошлости. У случају Њемачке, изношење различитих ставова међу стручним лицима неминовно је доводило до конфузије међу њемачким народом. Додатан проблем представља и то што су у изношењу ставова много гласнији они који посједују мање научне поткованости, најчешће идући за осјећајима народа ради личне користи.

Историографија би у оваквим процесима требало да буде глас разума, без обзира колико то звучало утопијски. У томе се огледа и одговорност историчара да дјелују са колико је могуће више објективности. То је нарочито значајно због тога што су управо они веома често онај дио друштва који покреће теме које изазивају велику пажњу шире јавности.

⁶⁴ Предраг Лозо, „Како је могуће?“, н.д., 191-193.

⁶⁵ Владимир Умеђић, „Промена парадигме у немачкој историјској науци: у хрватској држави 1941–1945. није извршен геноцид над Србима?“ у: *Зборник Мајице српске за друштвене науке*, бр. 141, главни и одговорни уредник Часлав Оцић, (Нови Сад: Матица српска, 2012), 524.

Однос према прошлости и према својим прецима дио је живота сваког човјека, а неке екстремне ситуације се обично урежу у колективно памћење заједнице. Суочавање са контрорверзном прошлосту никада не представља краткотрајан процес, већ успјех на једном оваквом задатку доноси једино рад шире заједнице, гдје посебне задатке има интелектуална елита тог друштва. Утврђивање чињеница везаних за догађаје који представљају дио контрорверзне прошлости основни је предуслов за успјешно суочавање са њом. Међутим, испуњење тог услова доноси и нове замке.

Када је ријеч о теми којом смо се бавили у овом раду, прича о учињеним злочинима може изазвати саосјећање са жртвама, али исто тако може изазвати и садистичко уживање код појединаца, јер такви нагони нису потпуно супротни људској природи. Памтећи овакав дио прошлости, постоје и они који се идентификују са џелатом, а не са жртвом. Освета је посебан вид опасности који вреба када се говори о оваквим темама. Њена је особина да не дозвољава ономе ко врши освету било какво пропитивање зла које се тим чином поново врши, чиме се ствара зачарани круг злочина. Правда је једина шанса за смањење насиља, без обзира што она зна одвести у апстракцију и деперсонализацију.⁶⁶

Догађаји из прошлости се могу објаснити, а уз одређене услове и друштво се може суочити са њима, без обзира на то колико они били тешки. Са контрорверзним дијеловима прошлости се може носити, под условом да се прихвате историјске чињенице и да се учињено не занемарује. Посебно је опасно да комплетно друштво потискује тамне стране сопствене прошлости. Ипак, неопходно је бити свјестан и да се прошлост не може заобићи. Свјестан тога, канцелар СР Њемачке Хелмут Кол је 1984. године пред посланицима израелског парламента изјавио: „То је као с породицом: било да се слажете са свим што су они прије вас урадили или не, не можете да их се одрекнете... носите крв породице, гене у себи.“⁶⁷

Прошлост може у знатној мјери да утиче на формирање појединачног или заједничког идентитета, али и на конструисање вриједности, идеала и начела у једној заједници, под условом да се они рационално преиспитују и буду подложни расправи. Погрешан приступ би било њихово наметање широј заједници, само зато што припадају одређеном појединцу.⁶⁸

Расправе међу историчарима, које смо у раду помињали, довеле су до актуелизовања дијелова контрорверзне прошлости у јавности, што је свакако њихов позитиван аспект. Осим тога, оне су довеле и до стручног дијалога, што је увијек први корак ка утврђивању чињеница и превазилажењу проблема који су се нашли пред учесницима. Ипак, неуспјеси у расправама су везани за непостојање жеље код појединих учесника за ревидирањем ставова, без обзира на бројне доказе који су побијали њихове тезе. Такође, утицај политичких наратива је додатна препрека у превазилажењу научних проблема, али и у суочавању са контрорверзном прошлосту.

⁶⁶ Cvetan Todorov, „Upotrebe pamćenja“, n.d., 187–188, 193.

⁶⁷ Helmut Dubil, *Niko nije oslobođen istorije*, n.d., 157.

⁶⁸ *Исџо*, 197.

Дебата коју је покренуло Голдхагеново дјело довела је до тога да су различити кругови ипак прихватили Голдхагенове веома проблематичне тезе о колективној кривици. Ово је створило чврсту подлогу за примјењивање таквих ставова на неке друге, тада актуелне случајеве, а то је у великој мјери било подржано и од политичких елита. На тај начин је деведесетих година XX вијека дошло до стварања осветничке атмосфере код западних сила према Србима, којима је приписивана колективна кривица за рат на простору бивше СФРЈ. Највећа опасност Голдхагенових ставова се управо огледа у стварању осветничке атмосфере и ширењу круга насиља. Задатак историографије је да критички приступи овим и сличним темама, а овај рад представља скромни допринос у таквим настојањима.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Објављени извори:

Обићни људи – добровољни джелати. Спор око (немаčkog) антисемитизма. Priredili Nada Banjanin Đuričić i Predrag Krstić. Beograd: Insitut za filozofiju i društvenu teoriju; Novi Sad: Akademaska knjiga, 2019.

Zatezalo, Đuro. *Radio sam svoj seljački i kovački posao: svjedočanstva genocida.* Zagreb: Srpsko kulturno društvo „Prosvjeta“, 2005.

Електронски (интернет) извори:

An Interview With Prof. Christopher Browning, Interviewer: Ephraim Kaye, Source: The Multimedia CD “Eclipse Of Humanity”, Yad Vashem, Jerusalem 2000. <https://www.yadvashem.org/articles/academic/an-interview-with-christopher-browning.html>. Датум приступа 29.05.2023.

An Interview With Prof. Yehuda Bauer, Interviewer: Amos Goldberg, Source: The Multimedia CD “Eclipse Of Humanity”, Yad Vashem, Jerusalem 2000. <https://www.yadvashem.org/articles/academic/yehuda-bauer.html>. Датум приступа 27.05.2023.

The “Willing Executioners”/“Ordinary Men” Debate, Selections from the Symposium April 8, 1996, Third printing (Washington: USHMM, December 2001). https://www.ushmm.org/m/pdfs/Publication_OP_1996-01.pdf. Датум приступа 29.05.2023.

Литература:

Бештић Бронза, Славојка. *Уједињење Нјемачке и јујословенско јавно мнијење.* Бањалука: Универзитет у Бањој Луци, Филозофски факултет, 2017.

Бјелајац, Миле. *1914–2014: зашто ревизија? Сјаре и нове контрроверзе о узроцима Првој светској рат.* Београд: Медија центар „Одбрана“, 2014.

Ковић, Милош. *Ујоришија*. Београд: Catena mundi, 2016.

Лозо, Предраг. „Како је могуће? – Голдхаген дебата 25 година касније у јавној свијести, историографији и култури памћења“. *Српски историјски часопис*, 5 (2022), 162-198.

Лозо, Предраг. „Немачки интервенционизам у посматрању културе памћења у бившој Југославији као дио негирања геноцида над Србима у Независној Држави Хрватској“. У: *Сociјализам и Југославија у различитим kulturama sjećanja: друштво, култура и наука*. Уредници Мирослав Галић и Александар Вучковић, 49-73. Ванја Лука: Filozofski fakultet, Savez studenata Filozofskog fakulteta, 2018.

Ђулибрк, Јован. *Историографија холокауста у Југославији*. Београд: Институт за теолошка истраживања, Православни богословски факултет Универзитета у Београду, Факултет безбедности Универзитета у Београду, 2011.

Умељић, Владимир. „Промена парадигме у немачкој историјској науци: у хрватској држави 1941–1945. није извршен геноцид над Србима?“. У: *Зборник Мајице српске за друштвене науке*, бр. 141. Главни и одговорни уредник Часлав Оцић, 523-550. Нови Сад: Матица српска, 2012.

Arendt, Hannah. „Lična odgovornost pod diktaturom“. *Reč*, 59.5 (2000), 393-401.

Browning, Christopher R. *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*. New York: HarperCollins, 1992.

Dubil, Helmut. *Niko nije oslobođen istorije: nacionalsocijalistička vlast u debatama Bundestaga*. Prevela Aleksandra Bajazetov-Vučen. Beograd: Samizdat B92, 2002.

Goldhagen, Danijel Jona. *Hitlerovi dobrovoljni dželatli: Obični Nemci i holokaust*. Beograd: B92, 1998.

Hilberg, Raul. *Zločinci žrtve posmatrači: Jevrejska katastrofa 1933-1945*. Beograd: Samizdat B92, 2001.

Kerenji, Emil. Pogovor u *Obični ljudi: 101. rezervni policijski bataljon i konačno rešenje u Poljskoj*, Kristofer R. Brauning, 325-345. Beograd: Fabrika knjiga, 2004. Преузето са: https://www.academia.edu/37957343/_Obi%C4%8Dni_ljudi_Kristofera_Brauninga. Датум приступа 27.05.2023.

Klark, Kristofer. *Mesečari: kako je Evropa krenula u rat 1914*. Smederevo: Heliks, 2014.

Koljanin, Milan. *Nemački logor na beogradskom sajmištu*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1992.

Krstić, Predrag. „Aušvic: skandal za mišljenje ili skandal mišljenja?“. У: *Holokaust i filozofija*. Priredili Mark Lošonc i Predrag Krstić, 198-230. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 2018.

Kuljić, Todor. *Prevladavanje prošlosti: uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2002.

Radinković, Željko. „Razumjeti nepojmljivo? O (ne)mogućnosti hermeneutičkog promišljanja radikalnog zločina“. У: *Holokaust i filozofija*. Priredili Mark Lošonc i Predrag Krstić, 38-55. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 2018.

Smit, Entoni D. „Legende i pejzaži“. U: *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*. Priredili Michal Sladeček, Jelena Vasiljević i Tamara Petrović Trifunović, 255-281. Beograd: Zavod za udžbenike, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 2015.

Todorov, Cvetan. „Upotrebe pamćenja“. U: *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*. Priredili Michal Sladeček, Jelena Vasiljević i Tamara Petrović Trifunović, 181-197. Beograd: Zavod za udžbenike, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 2015.

Georgije Vulić, master historian

Research Senior Associate

Institute of Historical Sciences, University of East Sarajevo

Pale, Republic of Srpska/Bosnia and Herzegovina

georgijevulic999@gmail.com

Summary

HISTORIKERSTREIT AND GOLDHAGEN DEBATE – HOW TO DEAL WITH CONTROVERSIAL PAST AND HOW TO OVERCOME IT?

Complex process of dealing with the past had its own reflection on historiography in Germany, which led to conflicts between historians. The war's past and question about Holocaust's uniqueness were main topics from which it came to extreme conflicts between opinions of German historians. These arguments have shown all the division of German historians on this controversial part of German past. In 1996, the American sociologist of Jewish origin, Daniel Jonah Goldhagen, published a book titled *Hitler's Willing executioners: Ordinary Germans and the Holocaust*. This book caused a new debate among historians. In the book he presented theses that had an undertone of the Germans collective guilt for the Holocaust, which was met with fierce resistance of many intellectuals. Importance of these discussions is, among other things, reflected in easier viewing of the political and spiritual prevailing climate of those years in Germany. In this paper, we tried to represent the importance of these debates for historiography, but also give an insight of the different attitudes on the issues of collective guilt. A devastating image of the influence of historical facts on understanding of the significant events amongst wider social class, but also amongst one portion of the professional public, was also emphasized. More often questioning collective guilt of certain communities, gives an insight on a very strong influence of political aspirations on historiography, but also on the weakness of opposite currents.

Keywords: Historikerstreit, Goldhagen debate, Holocaust, collective guilt, motivation of perpetrators, antisemitism, genocide, misuse of history.

МУЗЕЈ ЖРТАВА ГЕНОЦИДА

**„80 година од појма геноцид – Студија случаја: Геноцид над Србима,
Јеврејима и Ромима у Независној Држави Хрватској“**

Зборник радова са конференције са међународним учешћем

Издавач

Музеј жртава геноцида

За издавача

Бојан Арбутина

Превод

Милица Карић

Лектура

Исидора Ињац

Извршни уредник

Бојан Арбутина

Ликовно-графички уредник

др ум. Никола Радосављевић

Прелом

Студио Архетип

Штампа

Intra.Net Centar, Београд

Тираж

200

ISBN-978-86-82832-18-8

GENOCIDE VICTIMS MUSEUM

“80 years of the term genocide – Case Study: Genocide against the Serbs, Jews and Romas in the Independent State of Croatia”

Collection of papers from conference with international participation

Publisher

Genocide Victims Museum

For the publisher

Bojan Arbutina

Translation

Milica Karić

Proofreading

Isidora Injac

Executive editor

Bojan Arbutina

Graphic editor

Nikola Radosavljević, PhD in Arts

Book layout

Studio Arhetip

Print

Intra.Net Centar, Beograd

Circulation

200

ISBN-978-86-82832-18-8

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

341.485(497.13)"1941/1945"(082)
316.75(4-12)"19/20"(082)

ЗБОРНИК радова са конференције са међународним учешћем „80 година од појма геноцид - студија случаја: Геноцид над Србима, Јеврејима и Ромима у Независној Држави Хрватској“ / [главни и одговорни уредник Драган Цветковић] = Collection of papers from conference with international participation “80 years of the term genocide - case study: genocide against the Serbs, Jews and Romas in the Independent State of Croatia” / [editor in chief Dragan Svetković]. - Београд : Музеј жртва геноцида, 2024 (Београд : Intra. Net Centar). - 252 стр. : илустр. ; 24 см. - (Едиција Varia / [Музеј жртва геноцида, Београд] ; књ. 7)

"Међународна научна конференција у организацији Музеја жртва геноцида одржана је 8. и 9. новембра 2023. године у сали 'Београд' Палате Србије ...-> стр. 8. - Текст ћир. и лат. - Радови на срп. и енгл језику. - Тираж 200. - Стр. 9-11: Предговор / Бојан Арбутина. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија уз сваки рад. - Summaries.

ISBN 978-86-82832-18-8

- а) Усташе -- Злочини -- Независна Држава Хрватска -- 1941-1945 -- Зборници
- б) Геноцид -- Независна Држава Хрватска -- 1941-1945 -- Зборници
- в) Југоисточна Европа -- Култура сећања -- 20в-21в -- Зборници

COBISS.SR-ID 159964681